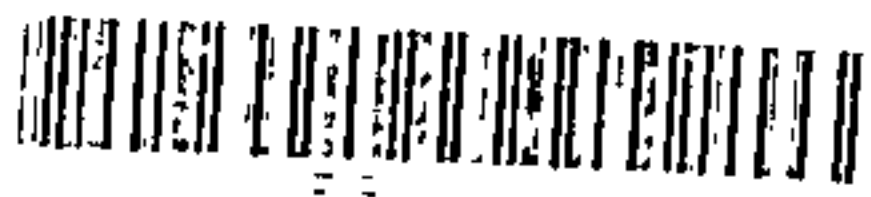

भाषित आणि विनोद

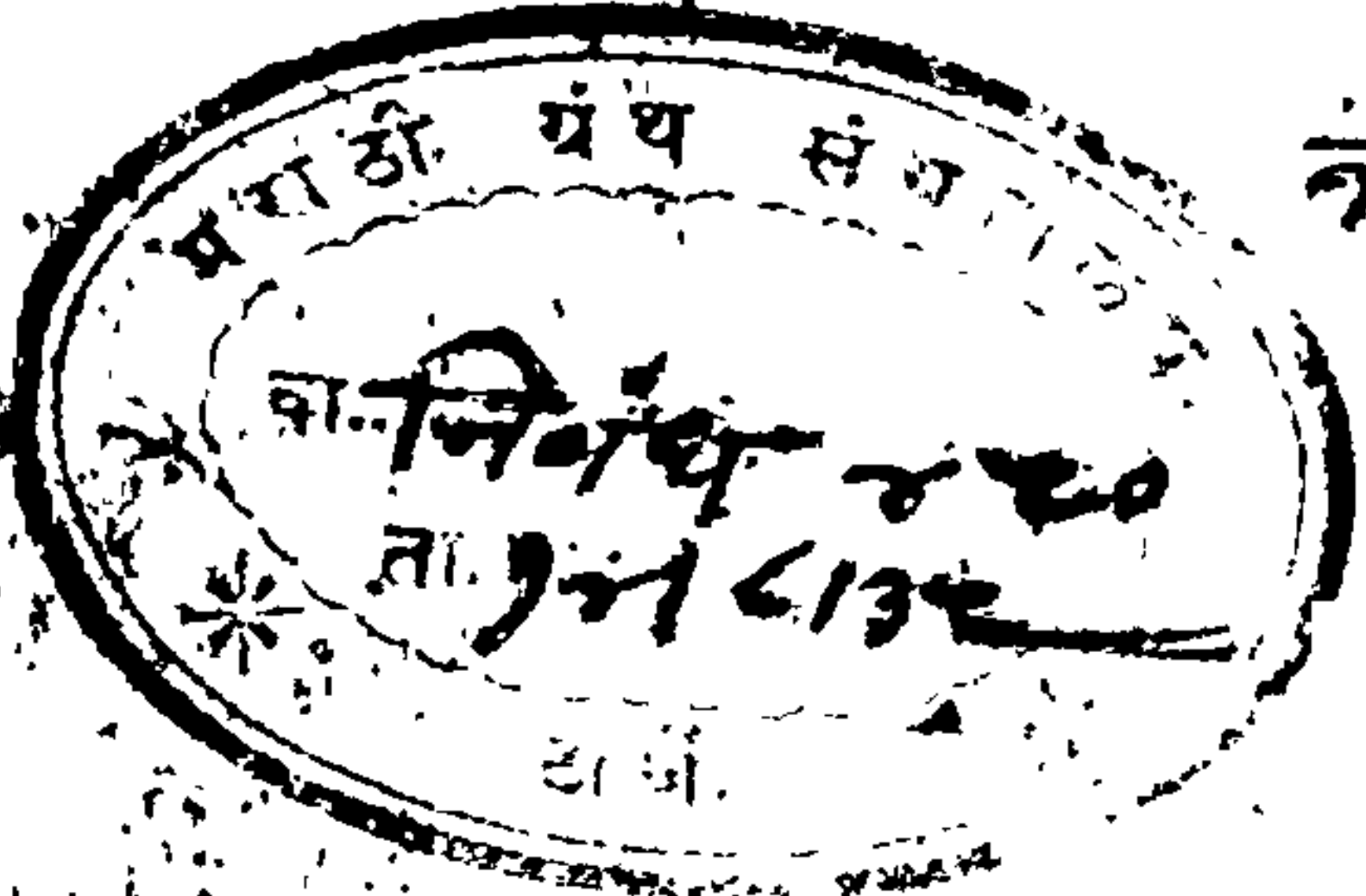
म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय *विनोद*
सं. नं. *१६२*

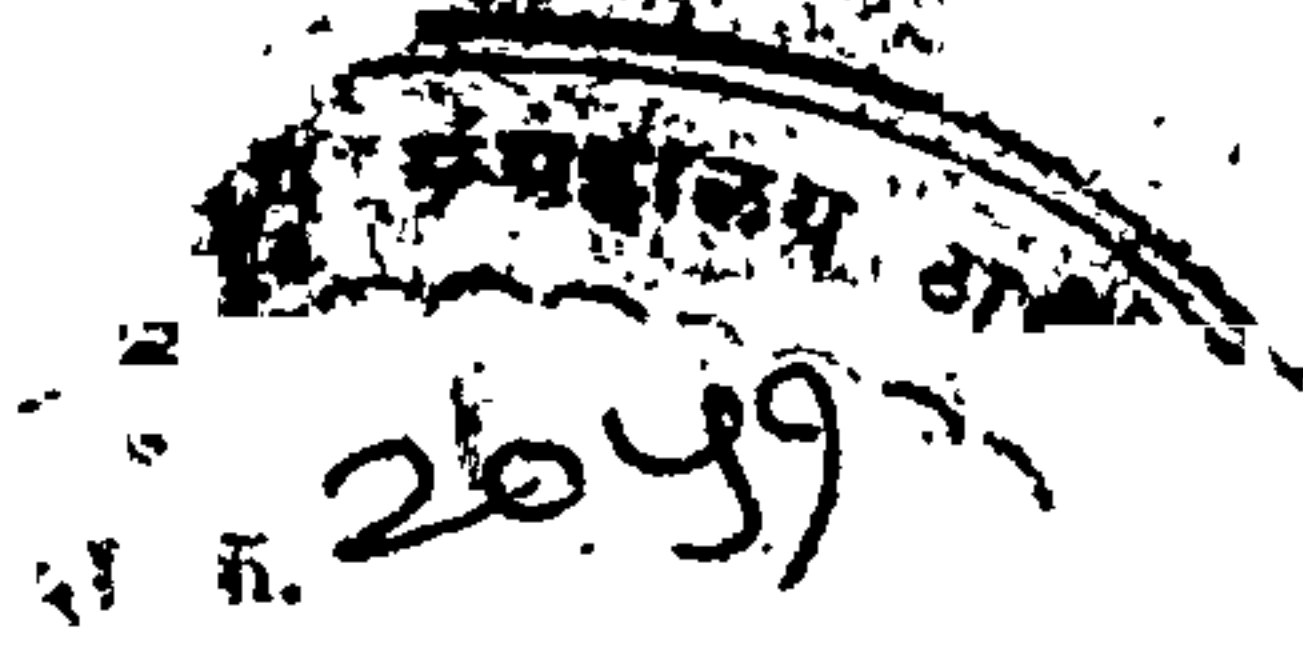

REFBK-0002051

न. वि. कळकर

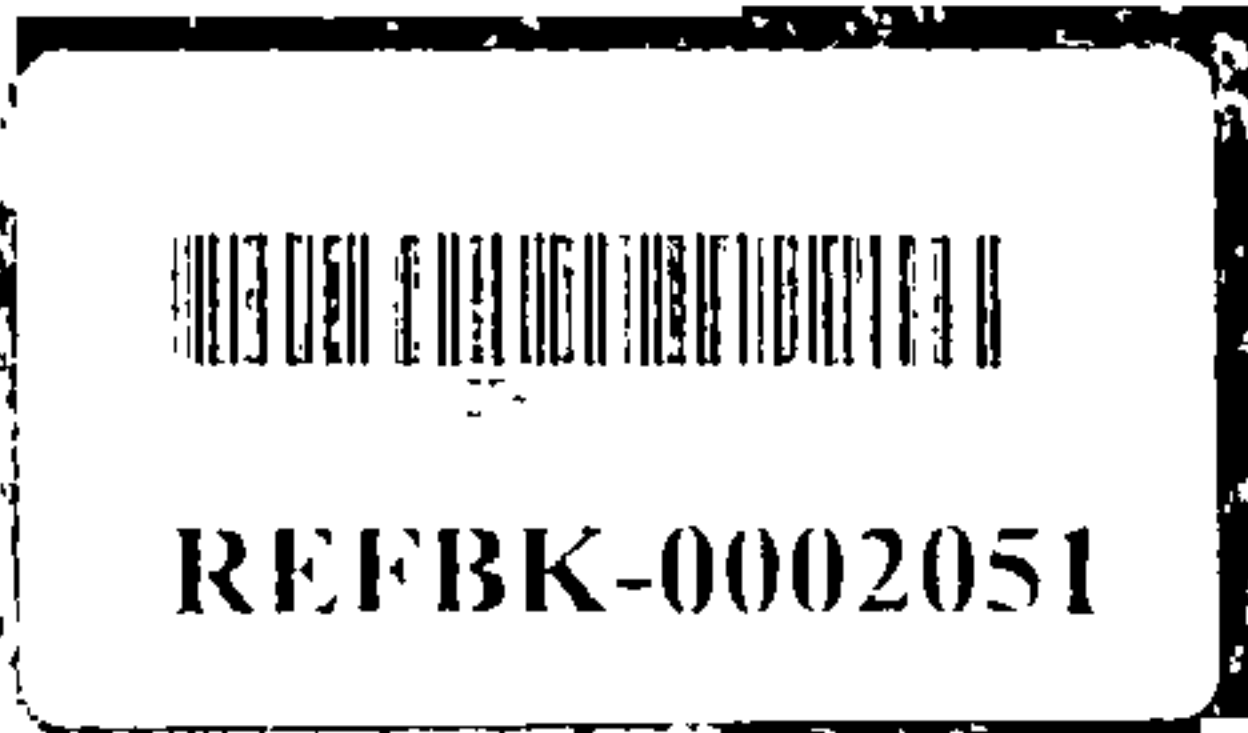
७८५५

लखक

चिंतामण केळकर

सन १९२२.

किंमत सव्वा रुपया.

रा. म. स. दांते यांनी आपल्या १२१ शतवार वैद्यकग्रंथां ला. ला.

क्र. न. केळकर यांनी व. नं. ५५४ "सदाशिव पुणे येथे प्रसिद्ध केले."

अर्पणपत्रिका.

हा लहानसा निबंध माझे विनोदी मित्र
रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांस अर्पण केला आहे.

न. वि. केळकर.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना.	पृष्ठें.
भाग १:—कांहीं व्याख्या	२
भाग २:—पुभाषित आणि विनोद यांचे संस्कृत वाङ्मयांतील स्थान	१५
भाग ३:—कोटि व विनोदवचन	३९
भाग ४:—हास्यरस	७१
हास्यार्ची उत्पत्ति	८५
हास्याचा इन्द्रियविज्ञानदृष्ट्या विचार	९३
हास्याचा व्यावहारिक उपयोग	१०९
देशीभाषा व हास्यविनोद	१४१

हास्य व विनोद यांमधील अर्थ ६३ पान

सदरहु पुस्तकावरील अभिप्राय.

[सदर पुस्तकावर डेक्कन व्हरनेक्कुलर ट्रॅन्स्लेशन सोसायटीतील परीक्षकांचे अभिप्राय खालील-प्रमाणे आहेत.]

[१] सुभाषित आणि विनोद :—The above is the title of an essay written by Mr. N. C. Kelkar on the subject of Wit and Humour. The author has treated the subject of his essay very ably. He has supported his positions with reference to the opinions of many critics and by numerous quotations from Sanskrit poets as also from English authors, including celebrated poets, dramatists and novelists..... As the subject is treated by Mr. Kelkar in a philosophical and scientific manner—and the treatment exhibits a good deal of learning and scholarship—the language is not simple but rather stiff and elaborate.

[“सुभाषित आणि विनोद” हें रा. न. चि. केळकर यांनी ‘विनोद’ या विषयावर लिहिलेल्या निबंधाचें नांव आहे. सदर निबंधातील विषयाचें प्रतिपादन रा. केळकर यांनी आपल्या लेखनांतून केले आहे. रा. केळकर यांच्या कर्तृत्वाबद्दल आपण आचार्य देववर्मा यांनी आपले विद्वान्त्व हेच साहचर्य व या कावी संस्कृत कवि व ग्रंथकार आणि तसेंच प्रख्यात इंग्रज कवि, नाटककार, कादंबरीकार वगैरेंच्या ग्रंथांतील उतारे व अवतरणे यांचाही उपयोग केला आहे; विषयाची मांडणी सशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानपद्धतीस अनुसरून आहे. एकंदरीने निजवरून रा. केळकर यांची विद्वत्ता व विद्याव्यासंगित्व ही बरीच दिसून येतात. तथापि यामुळे भाषा मात्र जितकी सोपी हवी तितकी सोपी न पडतां थोडीशी गहन झाली आहे. ”]

[२] Mr. Chintaman Kelkar has certainly placed both authors and readers under great obligations by opening up, so to say, quite a new department of literature. The author has great critical acumen, wide variety of reading in Sanskrit and English, and, what is still rarer, a refined taste.

[रा. नरसिंह चितामण केळकर यांनी सदरहु निबंध लिहून मराठी भाषा-मंदिराचें अगदीं नवीन व पूर्वी कोणी न पाहिलेले असें एक दालनच खुले केले आणि त्या योगानें मराठी वाचकवर्ग आणि ग्रथकार या उभयतांवरही मोठाच उपकार केला आहे असें निःसंशय म्हणण्यास हरकत नाही. सदर लेखकाचें बुद्धिकौशल्य अर्थात् चिकित्सक बुद्धि किती सूक्ष्म व तीक्ष्ण आहे. संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयाचा त्यांचा अभ्यास किती विस्तृत आहे, व त्यांहून ही विशेष ह्मटले ह्मणजे, ग्रंथकारवर्गांत फारच क्वचित् आढळणारी अशी जी सुसंस्कृत व शुद्ध अभिरुचि तीर्हा त्यांच्या अंगी कशी वास करीत आहे, हें या पुस्तकावरून दिसून येईल.]

(३) हा निबंध मराठी भाषेंत लिहिलेला अपूर्व आहे. विषयाचें निरूपण सर्वांगांनीं येथल्या व परदेशांतल्या नामांकित साहित्यशास्त्रकारांचे विचार जमस धरून स्वतंत्र रीतीनें केलेले आहे. निबंधकारांची सर्वच मते प्रत्येकास मान्य होतात असें नाही. सुभाषिताची व्याख्या अव्याप्ति दोषास पात्र आहे असें वाटते. दुसरेहा कांहीं विचार वादग्रस्त आहेत. तरी ज्यांकरितां हा निबंध लिहिला आहे- ह्मणजे विनोदी लेख लिहिण्यास ज्यांना स्फूर्ति अथवा इच्छा आहे-त्यांनीं अवश्य वाचण्याजोगा आहे. विनोदी स्वभाव थोडक्यांचाच; विनोदी भाषण करण्याचा गुण त्यांहून विरळा, व खरें विनोदी सुभाषित रचण्याची कला ज्यांस उपजन अथवा संस्कारानें साधली आहे असें लाल त्या-होऊन विरळा.

रा. रा. पां वा. काणे, एम. ए, एल एल् एम् हे विविधज्ञानविस्तार-च्या ज्युविली निबंधमंग्रहातील आपल्या साहित्यशास्त्रावरील निबंधांत म्हणतात:—

(४) “ साहित्य शास्त्रावर झालेल्या अनेक मराठी ग्रंथांत ‘ केसरी ’ चें विद्वान संपादक व प्रसिद्ध लेखक रा. न. चि. केळकर यांच्या सुभाषित व विनोद ’ ह्या ग्रंथाला अनेक दृष्टींनीं अग्रस्थान दिलें पाहिजे. यांत वर्णन केलेल्या ग्रंथाप्रमाणें केवळ संस्कृत साहित्याला धरून विवेचन नसून, सर्व ग्रंथ पौरस्त्य व पाश्चात्य पुस्तके वाचून विचार करून स्वतंत्रपणें लिहिला आहे. हा ग्रंथ जरी Wit and Humour या इंग्रजी शब्दांनीं व्यक्त केल्या जाणाऱ्या विषयावर लिहिला आहे, तरी यांत प्रसंगोपात्त रस, अलंकार वगैरे विषयांचेंहा त्रोटक विवेचन आहे. या ग्रंथातील विषयांचे त्रोटकही वर्णन देणें येथें शक्य नाही. परंतु अवोचिन मराठी साहित्य शास्त्रा-वर जर प्रमाणभूत व मार्गदर्शक ग्रंथ लिहावयाचा असेल तर तो कोणत्या पद्धतीनें लिहिला पाहिजे, हें या ग्रंथावरून दिसेल, इतकें लिहित्याशिवाय रहावत नाही. ”

निवेदन

सुभाषित आणि विनोद.

भाग १ ला.

२०५१

कांहीं व्याख्या.

तमोगुणविनाशिनी सकलकालमुद्योतिनी
धरातलविहारिणी जडसमाजविद्वेषिणी ।
कलानिधिसहायिणी लसदलोलसौंदर्यमयी
मदंतरवलंबिनी भवतु कापि कादंबिनी ॥

(१) वाणी ही मनुष्यास ईश्वराचा सर्वोत्कृष्ट देवता आहे. अथ
दृष्ट्याच योगाने मनुष्यमात्र व इतर सर्व चराचर विश्व यांजमध्यांत फरक पडतो.
मनुष्याचा सर्व ऐहिक किंवा पारमार्थिक व्यवहार चालण्यास वाणी हेच मुख्य
साधन होय. “ विचित्रो यद्गुण विन्यासो विदधाति जगत्पटं ” — उपा = विचित्र
रचनेमुळे हा सर्व जगदाट तयार होतो असा सूक्ष्म ‘वाक्यत्वनेतु’ असे वाणी
वर्णन कधीनी केलेले आहे, ते यथार्थ नाही अस कोण म्हणेल ? वाणी
‘ वाक् ’ व ‘ व्रक्ष ’ हे शब्द समानार्थकतेनें योजण्यास आलेले जाण व
ग्रीक भाषेतील ‘ लॉगॉस ’ Logos (वाक्) हा शब्दहि ईश्वरवाचक आहे.

(२) ही ईश्वर-स्वरूप वाणी मनुष्याच्या मनातील विचार व
कर्णातील भाव व्यक्त करण्यास उपयोगी पडते. आजपर्यंत जगाने जालेले
ज्ञानप्रसाराचे व प्रारणा हे सर्व वाणीचीच फळे होत. ज्ञानाचा वृद्धि ज
होत जाते व अंतःकरणाचा विश्वास जगजसा होऊं लागतो. तसतशी वाणीस
अधिकाधिक रस । । येत ति व — वाणी जाणाचा समीप वेंक
तसतशी तिची काळ । वाणी अधिक जाणें मनुष्यमात्राच्या नि
येत वाणीस आहे व जी वेंक एव तू-शक्ति अथवा वेंक वेंक
सदुपयोगी वाचन तिचा वागहि मनुष्यमात्राची पूर्वा ल ७ ।

रोधानें इंग्रजी व संस्कृत साहित्यशास्त्र पहिले गेलें असतां त्यांतील को
 पोटभेदांत किंवा-कर्मांत ही जोडी स्थापित करितां येईल हें बघण्यासारखें
 आहे. तरी प्रथमतः इंग्रजी साहित्यशास्त्राविषयी थोडेंसे लिहूं संस्कृत
 साहित्यशास्त्राकडे वळूं.

(५) इंग्रजीतील सर्व साहित्यशास्त्र बहुधा ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्टाटल
 याचे साहित्यशास्त्राला धरून आहे. आरिस्टाटलच्या साहित्यशास्त्राचें भाषांतर
 व पृथक्करण मूळारंभी Hobbes हान्स या तत्त्ववेत्त्यानें केले व त्यानंतर
 आर्चबिशप व्हेट्ले व प्रो० बेन यॉर्नीहि या विषयात ग्रंथ लिहितेले आहेत.
 हॉन्सच्या मताप्रमाणें, मनुष्य वर्णाच्या परिणामांतून चार शाखें उद्भवतात
 पैकीं पहिलें काव्यशास्त्र—Poetics, दुसरें वक्तृत्वशास्त्र—Rhetorics तिसरें
 तर्कशास्त्र—Logic व चवथें व्यवहारशास्त्र—Science of politics.
 काव्याचा हेतू प्रतिष्ठा वाढविणें किंवा प्रतिष्ठा कर्मा करणें Magnify
 or qualifying हा होय. Rhetorics किंवा वक्तृत्वशास्त्राचा
 हेतू मनात वाढविणें किंवा परानुनय करणें हा आहे. तर्कशास्त्राचा
 हेतू प्रतिपादन करणें व खत्यासिद्धांत ठरविणें हा हेतू आहे. व्यवहारशास्त्राचा
 हेतू नियमाच्या योगानें मनुष्यमात्राचा व्यवहारसुखी व सुखी करणें हा
 होय. प्रवृत्ति व अन्यायाचा निरोध करणें हा हेतू आहे. पैकीं वक्तृत्वशास्त्रासंबंधी
 आरिस्टाटलच्या मताप्रमाणें त्याच्या उद्देशास मुख्यतः चार प्रकारचा आहे. १
 कुलकर्त्यास सादर करणें २ शिक्षण देणें, तिसरा वंशानास ३
 चवथें राज्यशास्त्रास सादर करणें. हे चारही उपयोग पुरु
 कार्यास येतात. आरिस्टाटल वक्तृत्वशास्त्राची व्याख्या
 faculty discourses in every case in which
 means of persuasion are used. जि कोणत्याही प्रसंगी सु
 खास करितां आणून आणुनयाचें नेवून किंवा
 स आपण लिहवें. १. २. ३. ४. पैकीं कोणत्या
 १. २. ३. ४. जेथे याचें उद्देश्य आहे.
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

विनोदवचन असं म्हणून ते आरिस्टाटलच्या कौटुंबशास्त्राखाली येत नाही, तर वक्तृत्वशास्त्राखाली म्हणजे Epideictic किंवा अलंकारशास्त्राखाली येते. व त्याचं विवेचन त्याने याच पाठभागात केलेलं आहे. Diction म्हणजे शब्दरचना किंवा शब्दप्रयोग पद्धति. आरिस्टाटलच्या मते शब्दप्रयोगाचे गुण, विशदपणा अर्थातच वगैरे अमूर्त, क्रिष्टक, समासप्रचुरत्व, अप्रसिद्धत्व व अप्रयोजकत्व हे त्याने दोष म्हणून गणले आहेत. परंतु व गद्य म्हणजे मात्रांचे अक्षर याच्या अर्थाने नियमबद्ध किंवा नियमरहित शब्दरचना, यांचा विचार शब्दरचना किंवा भाषाप्रयोगपद्धति याखालीच त्याने केला आहे. उपमा व व ह्य ह्यं अलंकार असे त्याने गणिलेले असून, Vivacity म्हणजे ज्ञानाचा फुलता अगर तेजस्वीता या संदर्भाखाली, ज्यास आपण सुभाषित व विनोद म्हणू; त्याचा समावेश त्याने केलेला आहे. Smart sayings किंवा चटकदार शब्दप्रयोग असून एक स्वतंत्र वर्ग त्याने याच ठिकाणी नमूद केलेला आहे परंतु चटकदार शब्दप्रयोगाचे लक्षणांत हास्यरसाचा उल्लेख त्याने स्पष्टपणे केलेला नाही. आपल्या इकडील रसविचारप्रमाणे ग्रीक भाषेतील कौटुंबशास्त्र किंवा वक्तृत्वशास्त्रातहि रसांचा विचार केलेला नाही. वक्तृत्व मुफलपारणामा हाण्यास प्रमेयरूप सिद्धांताची सत्यता, ऐकाणाराची अनुकूल मनःस्थिति व भवतः बोलणाराचे चतुर्थ किंवा त्याची प्रसन्न मनःस्थिति या तीन गोष्टी अपेक्षा असते. पैकी बोलणाराच्या मनःस्थितीचा विचार करिताना मने वक्तारांचा विचार आरिस्टाटलने केलेला आहे, परंतु मने ज्याच स्थान नाही अशा रसांग आपल्या इकडे जितके महत्त्व आहे तितके महत्त्व त्यांस आरिस्टाटलने दिलेले नाही हे 'चटकदार शब्दप्रयोग' या पुस्तकाच्या वास्तवतात, ते अनुभविक व चतुर मनुष्यांनी स्वलेले असत, व मनुष्यतः साधर्म्य, वैधर्म्य व विशद वाम वर्तमाने त्यादकांपुढे ते दृष्टी होऊन त्यांचे मत आहे. ज्यांचे स्वरूप मग शिल्पकारांसारखे जवळ जवळ येते, त्या चटकदार शब्दांचा हास्य हास्यरस त नाही. मात्र अर्थचमत्कृत अवश्य आहे व ते सुखदायक असू शकते. समकृतानुजनक रूपक 'य' शब्दातून फार आश्चर्य असून, 'य' शब्दातून साध्य होऊन ते इंग्रजी भाषेत प्रचलित

येत नाही. व रूढीमुळे 'कोटि', 'चतुर्गलाप' व 'विनाद' वचन' या सर्व प्रकारांस त्यांनी कोटि कोटि Wit and Humour या जोड सदरा खालाहि घातलेले आहे. याने कारणे हस्यरसोत्पत्ति हे तत्त्व दोघांनाही साधारण आहे हेच असावे असे दिसते. तथापि Wit व Humour जिद्दीहि मिळून जरी एकविषयांतगत आहेत तरी ते स्वभावतः दोन भिन्न पदार्थ आहेत व त्यांच्या लक्षणांत फरक आहे, असे वरील ग्रंथकारांनी मानिले होते यांत संशय नाही. अँडिसनच्या Six papers on wit या लेखात Wit किंवा कोटि हाच मुख्य विषय म्हणून धरलेला असून, पदार्थाशी पणाने Wit व Humour यांचे त्यांत पृथक् विवेचन नाही; तथापि Wit व Humour हे पदार्थ एकच न मानतां एक दुसऱ्याहून भिन्न असून दोघांचे परस्पर कांही विवक्षित नाते आहे व ते बहुधा परस्परोंवर अवलंबून असतात असे त्याचे मत आहे. Humour वरील आपल्या निबंधांत त्यांनी खालीलप्रमाणे वंशावळ दिलेली आहे: -

Tom was the founder of the family and the father of good sense. Good sense was the father of *Tom* who married a lady of collateral issue called *Mirth*, by whom he had issue *Humour*. *Humour* being the youngest of a illustrious family, and descended from parents of such various disposition as were various and unequal in his temper. Some see him putting on grave looks and solemn habit, sometimes airy in this behaviour and fantastic in his dress in so much that at different times he appears as serious as a Judge and as jocular as a Merry A. But as he has a great deal of the more of him, what is it that is it he never fails to be his

company laugh: चा अर्थ असा की, विनोदाच्या मूहानु-
 भाव घराण्याचा मूळ पुष्प सत्य हा आहे. 'सत्या स 'शोभनाथ'
 नांवाचा मुलगा झाला. व त्याम पुढे 'कोटी' हा पुत्र झाला. 'कोटी'
 नं. आपल्याच वंशातील 'आनंदी' नांवाच्या मुलाशी लग्न केले; व या दंप-
 त्यांपासून 'विनोद' हा पुत्ररत्न झाले. 'विनोद' हा निरनिराळ्या स्वभा-
 वाच्या मातापितरांपासून उत्पन्न झाल्यामुळे त्याचा स्वतःचा स्वभावहि तसे
 वाईके बनला आहे. केव्हां तो दिरण्यात गंभीर, तर केव्हां चंचल व विलासी
 असा दिसतो. परंतु एकंदरीने त्याच्यामध् त्याच्या आईचाच स्वभाव अधिक
 उतरला असल्यामुळे तो कोणत्याहि प्रकारच्या वित्तवृत्तेत असला तरी दुस-
 र्यांस सपादून हांसविल्याशिवाय सोडीत नाही " या दृष्टीखाने 'द्वरांचे'
 अर्थ इतकेच की, अंडिसनच्या मताप्रमाणे Wit चा अर्थ सत्य व
 प्रौढ असा अर्थ असला पाहिजे. ती निव्वळ वाच्य वृत्त आहे. 'कोटी'
 मध्ये आनंदीपणाची भर पडली म्हणजे असुर
 कोटीच्या स्थितीत जे 'दाम्' स्मित असू त विनोदाच्या स्थितीत प्रग-
 व खळबळून सोडविणारे हे सत्य असते होते. हाच अर्थ त्याने अन्यत्रही खेळाल
 प्रमाणे व्यक्त केला आहे तो म्हणतो:-- " If I unour would
 pass for the offspring of wit without mirth &
 mirth without wit, you may be led by it alto-
 gether apart as wind a che t. " म्हजे जेथे जेथे आनंद
 किंवा मर्म अगर मौज जाणि पाट्टि यांचा मिलाफ होत नाही, तेथे तेथे ते
 विनोद अगदी खालाच स समजावं. तसेच " True wit is that
 which can be translated in different languages;
 if it bears the test you may pronounce it true:
 but if it vanishes in the experiment you
 conclude it to be a pun. " म्हजे खरी कोटी अशी असते
 की तिचे भाषांतर परभाषांतून होऊ शकते; परंतु भाषांतर करत ना जर तिचे
 अर्थ सत्य झाली होईल तर ती कोटी नसून फक्त शब्दश्लेष मान
 निरति. तिचे अर्थ नें वाच्ये - 'विनोद' हा त्याचे मत असा असल्याने नाच
 'कोटी' चा अर्थ वाच्य व वाच्ये सें उघड होतें. अंडिसन

व्याख्या अशा आहे:— “ Wit is the resemblance or contrast of ideas that give the reader *weight and surprise*, especially the latter.” म्हणजे ज्याचे योगाने ऐकणारास किंवा वाचणारास आनंद किंवा मौज व चमत्कृति, व त्यांतल्या त्यांत विशेषतः चमत्कृतीच वाटेल, असें जे पदार्थांमधाल संबंधदर्शन त्यास कोटि म्हणावे. अँडिसनचे पूर्वी कवि ड्रायडन Dryden याने Wit ची म्हणजे कोटीचा व्याख्या ‘Propriety of word and thought adapted to the subject’ म्हणजे “विषयपरत्वे विचाराचे व भाषाप्रयोगाचे औचित्य” अशी केली होती; परंतु ही अँडिसनचे खोडून काढली आहे. त्याचे म्हणणे असे की, ड्रायडनच्या या व्याख्येप्रमाणे जे कोटी म्हणजे सुमते “ औचित्य ” तर मग युक्रिडचे सिद्धांत म्हणजे काय? काय? व ना पाहून म्हणावे लागेल. कारण यात जे मान्य पाहता भूमितीचे पुस्तकांतल युक्रिडची भाषा विषयांग जितकी उत्तम आहे तितकी दुसरे काणतीही आहेंसे वाटत नाही.

जे हंटेचे सत्ताप्रमाणे, “ साधर्म्य अगर विरोध दाखविण्याच्या हेतूने विषम कल्पना अर्थाअर्था संबंध नसतां, एके ठिकाणी जवळ जवळ मांडणे ” याचे नांव कोटि—Wit. ज्याप्रमाणे परस्पराने शत्रूप्रमाणे सात पाच मनुष्यांची एकत्र अजिब गांठ पडली असतां, खटका उडेल असें वाटत असून त्याच प्रकारचे व्हावा त्याप्रमाणे. कोटीच्या यागाने विषम पदार्थांचे संबंध थडकतात, परंतु परिणामी त्यांची एकवाक्यता होऊन मनुष्यांचे भाषणाने असंबद्ध पदार्थांची सुसंबद्धता दृष्टीस पडते; व एव पदार्थांचे हून दुसऱ्या पदार्थावर, अंधेरांत सूर्यकिरण एकदम पडल्याप्रमाणे, उजेड पडतो. अशा विषम कल्पना एकत्र येऊनहि मनावर दुःखकारक आघात न होतां मग या यागाने उलट गंमतच वाटते. मात्र ज्याप्रमाणे लपला एक वधू न एक वर अशी दोन माणसें लागतात, त्याचप्रमाणे कोटि सिद्ध होण्यास निदान दोन कल्पनाविषयक लागतात. व हा विषम कल्पनाचा प्रातिबंध जितका अधिक सुरत तितके त्यांप्रामून उत्पन्न हाणारे जास्मिच आपत्यही अधिक गोड असेच निपजते.

Wit is the arbitrary juxtaposition of dissimilar ideas for some lively purpose of assimilation or contrast, generally of both. It is the class and reconciliation of incongruities, the meeting of extremes round a corner, the flashing of an artificial light from one object to another, disclosing some unexpected resemblance or connection. It is the detection of likeness in unlikeness, of sympathy in antipathy, or of extreme points of antipathies themselves made friends by the very merriment of introduction. Two ideas are as necessary to wit as couples are to marriage, and the mind is happy in proportion to the agreeableness of the offspring."

ले हंटचे मताप्रमाणे विनोदी मनुष्य त्याला म्हणावे की, ज्याच्या मनाची प्रवृत्ति धोडीशी एककल्ली असते, किंवा ज्याचे विचार व मनोभाव दोन्हीही सरळ व अपेक्षित अशा मार्गात न जातां ज्या दिशेने आनंद किंवा मौज वाटेल अशाच दिशेकडे वळतात; हाणजे उद्देश्य तेच, परंतु तिकडे जातांना टपालाच्या धोड्याप्रमाणे तडक न जातां रमत गमत व गमत करीत जातात. अर्थात् फलाची हानि यत्किचिही न होतां मार्गाचे आक्रमाणापासून त्रास नव्हे तर उलट मखच होतं. ज्याप्रमाणे कोटीचा विषय पदार्थांची असंबद्धता हा आहे. त्याप्रमाणे विनोदाचा विषय मानवी स्वभाव व परिस्थिति यांच्यासंबंधी जी असंबद्धता ती होय. या दोन वस्तू जितक्या अधिक असंबद्धतादर्शक, तितका विनोद अधिक सरस.

- Humour is a tendency of mind to run into particular directions of thought and feeling, more amusing than accountable. The more the incongruities the better, but two is any

rate are as necessary to humour as two ideas are to Wit; and the more strikingly they differ yet harmonise, the more amusing the result e. g. love and war; the gullible and manly; the accidental and permanent; the objectionable and the agreeable; flat and sharp—witted; honesty and knavery, pretention and nonperformance folly and wisdom, shrewdness and dotishness.

अडिग्नप्रमाणेच ले हंट हाही Wit व Humour हे पदार्थ स्वभावतः भिन्नलक्षणात्मक आहेत असे मानिते; व अडिग्नप्रमाणेच त्या दोहोंचा संयोग व मिलाफ झाला असतां दुधांत साखर पडल्याचें थेंबें येतें, असें त्याचें मत आहे.

Wit and Humour are to be found some times apart, but their richest effect is produced by their combination. Wit apart from humour is an element to sport with; in combination with humour it runs into the richest utility and helps to humanise the world.

बुद्धि व हास्य नांवाचा एक प्रसिद्ध भाषाविद्यक टीकाकार होऊन गेला. त्यानेंही Wit व Humour यांतील भेदाचें निरूपण केले आहे. तो म्हणतो:—Wit व Humour दोन्हांही हास्यकारक व विनोदकारक घटात; परंतु Wit हास्यकारक व विनोदकारक विनोदकारक व विनोदकारक स्वभावोक्तानें केले जाते; Humour मध्ये तेंच वर्णन कांहीं तरी ब्रह्मोक्तानें केले जाते; म्हणजे तें करितांना उपमा विरोधदर्शन वगैरे प्रकार अमलांत आणवे लागतात. Humour मध्ये चमत्कृति आहेत ती स्वाभविज्ञाने आहेत, परंतु Wit हा एक सुसंस्कृत व लक्ष्मी व कलात्मक शब्द आहे.

Humour is describing the ludicrous as it is in itself, Wit is the exposition of the ludicrous

or contrasting it with something else. Humour is, as it were, the growth of natural or acquired absurdities of mankind or of the ludicrous in accidental situation and character. Wit is the illustrating and heightening the sense of that absurdity by some sudden and unexpected likeness or opposition of one thing to another which sets off the thing we laugh at or despise in a still more contemptible or striking point of view.

दुसऱ्या एका इंग्रजी ग्रंथकारानें, Wit व Humour यांतील भेद खालील वर्णनानें दर्शविला आहे. तो म्हणतो:—

“ Wit is the light from heaven that dispels darkness; it is the diamond that needs light in order that it may sparkle. Humour is the torch and lights up the interior. Wit stands on the threshold and says clever things about what is seen. Humour makes the breach in the otherwise impenetrable walls; wit darts and coruscates all a man like willow-of-the-wisp and grows every moment with the spoils which it appropriates. Humour is the child of the imagination; Wit is the darling of the intellect. Humour spreads good temper on every side of it when it takes up its stand in a crowd. All of a sudden Wit springs upon its shoulders and shoots needles into the unprepared.”

faces. Humour can, however, manage
sometimes to put the imp in its pocket."

-ज्ञः-- " विनोद हा सूर्यकिरणप्रमाणे स्वयंप्रकाशी आहे.

कादा ला हिऱ्याची उपमा साजेल, कारण ती स्वतः स्वच्छ व सुंदर असते ;
परंतु तिच्यांतून चमक निघण्यास बाहेरचा प्रकाश तिजवर येऊन पडवा
लागतो. ज्याप्रमाणे एखादा वर्तूवाला अंधान्या घराचे तोंडी उभा राहिला
असा आपणास घरांतिल सव भाग स्वच्छ पाहण्यास सांपडतो त्याचप्रमाणे
विनोदाची गोष्ट आहे; म्हणजे विनोदाच्या मदलीने मनुष्यस्वभाव किंवा सृष्टि-
वैचिन्य हें आपणास स्पष्टपणे दिसून येतें; परंतु ज्याप्रमाणे घराच्या उंबरठ्यावर
म्हणजे प्रेक्षक व घरांतिल वस्तु यांच्या दरम्यान उभा राहून आंतिल एकेक
वस्तु पाहून तिचें आपणास चटकदार वणन देतो, त्याच प्रकारचें काम
कोटि हा करते. अगदीं अमेद्य अशा तटबंदीच्या किल्यावर ज्याप्रमाणे
नाफखान्याच्या गोळ्यांचा परिणाम व्हावयाचा, त्याचप्रमाणे विनोदाच्या
योगाने अगदीं सी मी म्हणविणाऱ्या अशा गर्भार मनोघृत्तावर परिणाम हो-
ऊन ती आनंदपर वनते. व ज्याप्रमाणे भुताची दिवशी आतां इथें तर सग
तिथें अशा रीतीने नाचून मनास चुकवून टाकते, त्याचप्रमाणे कोटि जे भा-
षणांचा मनुष्याच्या मनावर परिणाम होतो. प्रत्येक क्षणां काटीमुळे होणाऱ्या
परिणामाचा उपयोग तिचें स्वरूप अधिकाधिक रमणीय करण्याकडेच हाता
दुर्जेने प्रख्यात कोटिबाज ' भटजी ' सिढने सिंध गने Wit ची
भाषा विस्तरपणे केली आहे. त्याचे मनाप्रमाणे काहीच चमत्कार
किंवा अद्भुतपणा असल्याशिवाय मुढीच चाट्यावयाचें नाहीं. कोटि मुढी
कोणचाहा कोटि ऐकली असतां तांचे फिरून एवढ्याच काळी वाटत
नाहा. तसेच जी कोटि म्हणून आहे तिजमध्यें काव्यास सादर असे
चें सौंदर्य तें असतां कामा नये; किंवा कोटि लोकां पार, ज्यास
मापण साधारणतः उपयुक्त तसे म्हणतो-म्हणजे ज्याचा परिणाम केवळ
आपल्या बुद्धीतच वावर होता. असें असूं नये. बुद्धिमतेचा काटीत उप
लाच पाहताः परंतु तिचा तो उपयोग पदार्थांमधील सुंदर वस्तु
असें सत्य दुर्जेने काळी न होतां जो संबंध अनपेक्षित, तसेच तसे
चमक असले, तोच हुडकून काढण्याकडे झाला पाहिजे.

(६) इंग्रजी भाषेत हास्यरसोत्पादक अशा सर्व शब्दप्रबंधांचा समावेश स्थूलमानाने *Wit and Humour* या दोन शब्दांखालीं होतो. Anagram, Epigram, Witticism वगैरे इतर थोडेवहुत शब्द आहेत, परंतु ते विशेषार्थदर्शक असल्यामुळे त्यांचा जातिवाचक अशा नात्याने उपयोग करितां येत नाहीं. *Wit and Humour* हे शब्द तितके रुढ आहेत, तितके इतर कोणतेही नाहींत. संस्कृत भाषेंतील एतद्विषयक शब्द पाहतां ते सुभाषित, सुप्रलाप, सुवचन, (अमरकोश पहा) सूनुत, सूक्ति, चतुरालाप, विनोदवचन इत्यादि होत. निव्वळ मराठी शब्द म्हटला म्हणजे 'कोटि' हा म्हणतां येईल. या सर्व शब्दांत सुभाषित हाच शब्द सर्वांत अधिक व्यापक व रुढ आहे. इंग्रजीतील *Wit* व *Humour* हे दोन्ही वेगळे वेगळे शब्द आहेत, व दोहोंसहि व्यापणारा असा एकच शब्द सांपडत नाहीं. परंतु आपल्या सुभाषित किंवा विनोद या शब्दांखाली या दोहोंचाहि समावेश करितां येईल असें वाटतें. *Wit* या शब्दाची प्रस्तुत विषयोपयोगी व्याख्या इंग्रजीत खालीलप्रमाणें आहे:— " Felicitous association of objects, not usually connected, so as to produce a pleasant surprise " म्हणजे " ज्यांचा एकदृशीनी बहुधा कांहींएक संबंध नाहीं अशा अनेक पदार्थांचा असा समयक व मनोरम संबंध जोडून दाखविणें कीं. ज्या संबंधदर्शनापासून मनास चमत्कृति व म्हणून आनंद किंवा मौज वाटेल. " मराठीतील कोटि या शब्दापासून पांयः हाच बोध होतो. *Humour* ची व्याख्या अशी आहे:— " That quality of the imagination which gives to ideas an incongruous or fantastic turn and tends to excite laughter or mirth. " म्हणजे जिच्या योगानें विचारास किंवा कल्पनेस असंबद्ध, विचित्र किंवा अद्भुत स्वरूप येऊन एकंदर परिणाम हास्यरसोत्पादनपर होतो असा कल्पनाशक्ति. " यास समानार्थक अशा आपल्या इंग्रजी शब्द म्हणजे विनोद हा आहे. व असा शब्दापासून असा हाणारे व असा हास्य विनोदवचन म्हणतां येईल असें वाटतें. १७

प्रकाराने व असे सम करण तपार होते:—

Wit and Humour १. धर=सुभाषित.

“रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं” अशी केलेली आहे. अलंकारांशिवाय नुसत्या रसपरिपाकानें अर्थ तितका ‘स्मर्णाय’ होऊं शकत नाही. यास्तव अलंकार हे काव्यास अंगभूत परंतु अत्यावश्य अशी उपाधि होऊन राहिलेली आहे. साहित्यशास्त्रकारांची अलंकारांस गौण मानण्याची रीति पडून गेली आहे, इतकेंच काय तें. परंतु पुष्कळ वेळां खरी विद्वत्ता व रासिकता अलंकार-रचनेंतच दिसून येते. अलंकारांशिवाय नुसता रसपरिपाक फारसा हृदयंगम होऊं शकत नाही.

(१२) साहित्यशास्त्रकारांचे मताप्रमाणें काव्योत्पत्तीचीं कारणे—

“शक्तिः निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासः” ॥

अशी आहेत. पैकीं शक्ति म्हणजे कवित्वबीजरूप संस्कारविशेष. Poets are born, not made अशी एक इंग्रजीत झण आहे, तिजवरून तरां वरीलचें अर्थ निघतो. बुद्धि ही जशी ईश्वरी देणगी आहे तशीच कवित्व शक्ति ही होय. या कवित्वशक्तिस प्रतिभा असें म्हणतात. प्रतिभेची व्याख्या ‘नवनवोन्मेषशालिनी’ प्रज्ञा म्हणजे ‘प्रतिक्षणी विकास पावत ज ज्ञान कल्याणसृष्टीस नवीन नवीन देखावे दाखविणारी शक्ति’ अशी आहे. ही शक्ति अर्थातच ईश्वरी देणगीनें मिळेल, मानवी उपायानें मिळणें शक्य नाही ती पूर्वजन्मीच्य सुकृतसंस्कारानेंच अंगी येते, व ती अंगी येण्यास अष्ट्र चांगलें पाहिजे अशी समजूत आहे.

(१३) काव्यशक्ति अंगांत असूनहि प्रत्यक्ष रमणीय अशी कविकृति निपजण्यास खालीलपैकीं एखाद्या फलाची अपेक्षा हा हेतु असावा लागतो, असें साहित्य शास्त्रकारांचें मत आहे. मग्नट या नांवाच्या प्रसिद्ध अलंकारिकानेंहीं काव्यफलें खालील प्रकारचीं असतात म्हणून लिहिलें आहे.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षये ।

सद्यः परनिर्वृत्तये कांतासंमिततये।पदेशयुजे ॥

१. लक्षणे ॥ यवह ज्ञान व धन हीं लौकिक फलें व अनर्थनिवारण हें
 २. अर्थ ॥ १. जी मानलें तरी- १ यश, २ काव्यरसास्वादाना-
 पापू हे ॥ इतर सर्व ज्ञानविषयाचा क्षणभर लय करणारा असा

आनंद व ३ सरसता उत्पन्न करून मोठ्या गोडीने दिला जाणारा उपदेश, हीं फलें तरी महत्त्वाचीं अशीं शिल्पक राहतात.

(१४) अलंकार व गुणदोष यांच्या विवेचनांचे आधीं रसाविषयीं दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. अंतःकरणांच्या धर्मांचे विचार व भाव असे दोन भेद आहेत. ज्ञानेंद्रियाच्या योगानें झालेल्या अनुभवांवरून प्रत्यक्ष, अनु-
स्मिति, उपस्मिति व शब्द या चार प्रमाणांच्या साहाय्यानें बनविलेला जो सिद्धांत, तो विचार होय; व अंतःकरणांची जी सहज व स्वाभाविक वृत्ति तिला भाव असें म्हणतात. भाव हे अंतर व शरीर असे दोन प्रकारचे आहेत. मनुष्याच्या ठिकाणीं कांहीं आंतरभाव स्थायी म्हणजे कायमचे व दृढ असतात; व कांहीं फक्त तात्पुरते किंवा अनिश्चल असें असतात. हे स्थायीभाव पूर्णतः किंवा उत्क्रांति गेले म्हणजे त्यांसच रस असें म्हणतात. " रसानुकूल विकृतिभावः " अशीहि भाव यांची व्याख्या केली आढळते. (संदारमकरंदचंपू पांन ९१) विरुद्ध किंवा अनुकूल यांपैकी कोणत्याहि प्रकारा-
स्तः इतर भावांनीं स्थायीभावोचा विच्छेद होत नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर अशा इतर भावांनीं, जोपर्यंत रस कायम आहे तोपर्यंत, आपल्या मध्येंच तीं लीन रावयास लावता. हे स्थायीभाव म्हणजे प्रीति, हर्ष, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय व शांति हे होत व या नऊ स्थायीभावांवर अवलंबून राहणारे नवरस म्हणजे शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बोभत्स, अद्भुत व शांत हे होत. कित्येकांच्या मतें " रसो वै इत्यादि श्रुतिवचनानुसारेण रस फक्त एकच आहे, व तो फक्त प्रगार गिलें गेलें आहे. कित्येकांच्या मतें मुख्य रस चारच उहित. म्हणजे ग, रौद्र, वीर व भरतनाट्यशास्त्रानें यास खालीलप्रमाणें आधार आहे.

शृंगाराद्धि भवेत् हास्यो रौद्राच्च करुणो रसः

वीराच्चैवादभुतोत्पत्तिः बोभत्साच्च भयानकः ॥

इतर कित्येकांच्या मतानें रस फक्त एकच आहेत. व ते शांतिरस मानित नाहींत. दुसऱ्यांच्या मतें वात्सल्य किंवा अपत्यासि शक्य प्रीति (स्त्रीपुरुषविक्र-
येंक) ही ज्याचा स्थायीभाव आहे ललित नावाचा दहावा रस मानावा.

विरुद्धैरीविरुद्धैर्वा भावैः विच्छिद्यते न यः

आत्मभावं नयत्यन्यान् स्थायीभावाद्रसस्थितिः ॥

(१५) स्थायी भावांशीं भेददर्शक असे व्यभिचारी व सात्विक असे दोन प्रकारचे भाव आहेत. प्रैवी व्यभिचारी भावांचें लक्षण असं आहे की, ते रसास अवश्यक नसून यत्त रहचरीभूत असतात. मात्र त्यावेळीं ते रसोत्कर्षास मदत करितात. रस उत्पन्न करण्यास नेहमी कांहीं तरी पुरोगामी प्रत्यक्ष असं कारण लागते; व या कारणास विभाग असं म्हणतात. हीं कारणे आलंबनरूप किंवा उद्दीपनरूप असतात. शृंगारांत स्त्रीपुरुष वगैरे आलंबनविभाव होत. तसेच हास्यांत विदूषक, वदुरूपी, मूर्ख मनुष्य, वगैरे हास्यास्पद पदार्थ हे होत. शृंगारांत उद्दीपनरूप विभाव म्हणजे, ज्या त्यापासून कामोद्दीपन होतें त्याः उदाहरणार्थ चंद्रोदय, रथान, कोविलशब्द इत्यदि ७ नुभव म्हणजे रस किंवा स्थायीभाव यांचा संचार झाला असतां मनुष्यांकडून जीं कर्तव्य होतात तीं. जसे शृंगारांत कटाक्षप्रेक्षण, भुजक्षेप, इत्यादि. हास्यांत हांसणे; टाळ्या वाजाविणे वगैरे.

रसःनुभवगोचरुवं नयंति ये

प्रयत्नजा देहधर्माः अनुभावोश्चते मताः ॥

सात्विक भाव म्हणजे सुरदुःखादि भावांनीं भाहित असं जें अंतःकरण त्यापासून होणारे जें भाव ये यांत रेमांच, खेद, वैवर्ण्य, वेपथु, अश्रु, व वैश्रय्य इतके गणले जातात.

(१६) तिरनिराळ्या सर्व रसांचे स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव व व्यभिचारीभाव यांची उदाहरणे देत वरलीं असतां विस्तार होईल. परंतु भावसंबंधानें जातां जातां इतकेंच सांगणें जरूर आहे कीं, एका रसाचे स्थायीभाव दुसऱ्या रसाचे व्यभिचारी भाव होऊं शकतात व परस्पर अनुकूल अशा रसांत अशा तऱ्हेनें एवमेकांचे स्थायीभाव मिसळले असतां रसोत्कर्ष होतो शुः रसाचे प्रकार नऊ आहेत. परंतु साहित्य शास्त्रकारांच्या मतें किती रसांनीं कांहीं विशिष्ट रस एकत्र झाले असतां ते परस्पर उत्कर्षास कारणभूत हे तसे व अशा ठिकाणीं रससंकर देहारीचा होतो.

(१७) कोणता रस कोणत्या रसांशी विरुद्ध आहे व कोणता उप-
कारी आहे, म्हणजे कोणच्या कोणच्या रसांचा संकर झाला तरी चालेऊ, हे
खालील तक्त्यावरून दिसून येईल.

रस	विरुद्ध रस	उपकारी रस
शृंगार.	करुण, वीभत्स, रौद्र वीर भयानक.	हास्य.
हास्य.	भयानक, करुण.	शृंगार.
करुण.	हास्य, शृंगार,	...
रौद्र.	हास्य, शृंगार, भयानक, अद्भुत	करुण.
वीर.	भयानक, शांत.	अद्भुत.
भयानक.	शृंगार, वीर, रौद्र, हास्य, शांत.	...
वीभत्स.	शृंगार.	भयानक.
अद्भुत	रौद्र.	..
शांत.	वीर, शृंगार, रौद्र, हास्य, भयानक.	..

(१८) वरील विवेचनाने वाणांचे एक रमणीय अंग जे काव्य
या अंगाने विवेचन केल्यासारखे झाले. आतां गुणशोध हाय
हे सा चत पाहू. गुण हे रसाचे धर्म आहेत हे मागे एक ठिकाणी सांगि-
तलेच आहे. गुण फक्त तीन प्रकारचे आहेत, ते माधुर्य, ओज व प्रसाद हे
होत. ज्या शब्दार्थगुणामुळे अंतःकरण द्रवीभूत होते तो गुण माधुर्य होय.
ओज या गुणाने अंतःकरणार्थ दीपन होते ज्या गुणान्या योगाने
शब्दाचा अर्थ सुलभ असा असून तो अंतःकरणाला एकदम व्यापून टाकितो
किंवा त्यांत भिनतो, त्याला प्रसाद असे म्हणतात. कित्येक साहित्य शास्त्र-
कारांच्या मताने शब्द व अर्थ यांचे मिलाप आणखी २१ गुण आहेत. पण
त्यांचा समावेश वरील तीन मुख्य गुणांत होत असल्याने त्यांचा निराळा
विचार करावयाचे कारण नाही. ज्या पदाने शब्दाने, अपाने, व कथाने केव

अलंकारानें रसहानि होते, तो दोष असं म्हणतात. हे दोषही अनेक प्रकारचे आहेत; परंतु त्यांचें विवेचन यथे विस्तारानें करण्याचें कारण नाही. चांगल्या काव्यांत वरील गुणांपैकी एखादा ना एखादा गुण टक्कपणानें असलाच पाहिजे, व त्याचप्रमाणें तें या बहुतेक दोषांपासून अलिप्तही असलें पाहिजे.

(१९) रसांचे खालोखाल किंवा त्यांच्या बरोवरीच्या महत्त्वबुद्धीनें अलंकारांचाही विचार केला पाहिजे. कारण अर्थास जी चमत्कृति व जी रमणीयता येते, ती सर्वच रसानें येत नाही, तर ज्या अलंकाररचनेनें तो अर्थ व्यक्त केलेला असेल त्यामुळेही येते. रस हा निवळ द्रव्यरूप आहे, व अलंकार ही त्याजवरील कामगिरी होय. एखादा दागिना करावयाचा झाला तर प्रथमतः उत्तम सुवर्ण पाहिजे खरें, परंतु गुस्ता सोन्याचा गोळा म्हणजे कांहीं दागिना नव्हे. तर त्याजवर निरनिराळी नक्षी करावी तेव्हांच त्यास दागिन हें नांव येईल. हेंच उदाहरण रस व अलंकार यांच्या परस्पर साक्षेप महत्त्वा-संबंधानें घ्यावयाचें आहे. व जसें एकाच सोन्याच्या गोळ्याचे निरनिराळ्या नक्षीनें व कारागिरानें निरनिराळे दागिने करूं तां येतील त्याचप्रमाणें एकच रस उत्पन्न करणारा अर्थ, किंवा तो रस उत्पन्न करणारे शब्द देखील निरनिराळ्या अलंकारांच्या साच्यांतून ओततां येणें शक्य आहे. अलंकारांची व्याख्या संस्कृत साहित्यशास्त्रांत ‘‘ ज्याच्या योगानें काव्यास शोभा येते. तो अशी शोभन केलेली आढळते. शब्दाचे अलंकार ८ व अर्थाचे १२० मिळून १२८ अलंकार मानिलेले आहेत. तथापि ही संख्या निश्चित आहे असें नाही. शब्दालंकारांपेक्षा अर्थांलंकार अर्थातच अधिक महत्त्वाचे मानिले जातात व काव्यास तरी चमत्कृति किंवा खरी रमणीयता अर्थांलंकारांनीच येते. या १२० अलंकारांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या तत्त्वांच्या दृष्टीनें केले असतां पांच चार प्रकारांनीं होतं. अलंकारांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे निरनिराळ्या वस्तूंच्या धर्मांच्या किंवा स्वरूपाच्या साहचर्यानें त्यांतील चमत्कारिक व अकरिपत असे संबंध हुडकून काढणें हें होय. वस्तुजातांतील मुख्य संबंध दोन प्रकारचे असतात. हे संबंध म्हटले म्हणजे साधर्म्य व वैषम्य; समपणा व विरोध. जि बहुतेक अलंकार या दोन तत्त्वांच्या दृष्टीनें पाहतां साम्यमूलक व विरोधमूलक या दोन मुख्य सदरांखालीं पडतील. परंतु अध्ययसाय, वाचयन्याय, लोकवाक्य-हार, तर्कन्याय, रचनावैचित्र्य इत्यादि निरनिराळ्या सूक्ष्म तत्त्वांच्या दृष्टीनें

पाहतां अलंकारांचें वर्गीकरण निरनिखळ्या रीतीनीं होऊं शकतें. परंतु संबंध कोणत्याही प्रकारचा दाखवावयाचा असला तरी अर्थवैचित्र्य. हा अलंकाराचा असा भाग आहे की, त्याशिवाय अलंकार शक्यच नाही असे म्हटलें तरी चालणार आहे. हें अर्थवैचित्र्य असाधारण किंवा अद्भुत शब्दार्थयोजनेनें येतें. या अद्भुतशब्दार्थयोजनेचे मुख्य चार प्रकार आहेत; एक पर्यायोक्ति, दुसरा अतिशयोक्ति, तिसरा अन्योक्ति, व चवथ्या साम्य-विरोध-दर्शनोक्ति. सर्व अर्थालंकार बहुधा या चार प्रकारांपैकी एखाद्या ना एखाद्या प्रकाराखालीं आलेच पाहिजेत.

(२०) सुभाषित, कोटी, विनोदवचन वगैरे गोष्टी हीं कोणत्याही भाषेत वाणीस रमणीयता आणण्याचीं मुख्य साधनें आहेत. म्हणून त्यांपैकी प्रत्येकाचा आपण थोडाबहुत विचार करूं.

(२१) सुभाषित या शब्दाचा योगिकार्थ पाहिला तर ता- 'चांगलें भाषण' असा होतो. परंतु 'चांगलें भाषण' यानें निश्चिन्तार्थीय 'मुळीच' होत नाही. रुढार्थाकडे पाहिलें तरी तीच स्थिति आहे. सुभाषित या शब्दाची व्याख्या संस्कृत साहित्यशास्त्रांत केलेली नाही; व व्यवहारामें तर तां वाटेस त्या रीतीनें उपयोगांत आणिलेला आहे. परंतु व्यवहारांत शब्दाची ज्या भाषांमधें व्यापकता अधिक, त्या प्रमाणे याच अर्थबोध कमी, असा सामान्य निष्ठांत आहे. हल्लीं सुभाषित । शब्दा । व्यापकता किती मोठी आहे ? पहावयाचें असल्यास सुभाषितरत्न । किंवा 'सुभाषित रत्नभांडागार' यांसारख्या पुस्तकांत गहावें म्हणजे कळेल. सुभाषितरत्नभांडागारांतील संग्रह विपुल आहे. परंतु तो चुपचापचा संग्रह आहे. त्यांत गद्याचे बरेच मुळीच नाहीत. व यावरून सुभाषित हें पद्य असलेच पाहिजे अशी 'सुभाषितरत्नभांडागार' कार वगैरेची ममूक्त होना उघड दिसते; परंतु तथा व विनोदवचनें संस्कृत वाङ्मय तर्गत गद्यांतही परीच आढळतात, हें संस्कृत वाचकांस न हीज आहेच. लहानसेंच उदाहरण द्यावयाचें झालें, तर शाकुंतलांतिल विदूषकांनै केलेली कोटी घ्या. 'कृतं त्वया उपवनं तपोवनं, म्हणजे-ह राजा.' ह तपोवन तूं उपवनच करून टाकलेस--हें सुभाषित । सूब गद्यांतच आहे. या ठिकाणी तपोवन व उपवन या परस्पर भिन्न, किंवा दुसऱ्या

परस्पर विरोधी, पदार्थांचा संबंध दुष्यंताचे विलासी कृतीनें जुळवून दाखवून कवीनें चमत्कृति उत्पन्न केलेली आहे.

अशा वचनांचा संग्रह वास्तविक सुभाषितरत्नभांडागारामां व्हावयास पाहिजे. व तो केलेला नाही यावरून सुभाषिताच्या अर्थाची कल्पना एका वाङ्मयां पाहतां अव्याप्तिदोषदूषित आहे असें दिसून येईल. दुसरे पक्षी, सदर भांडागारांत जीं पद्ये दिलेलीं आहेत, त्यांवरून ती कल्पना अतिव्याप्तिदूषित आहे असेंही दिसून येतें. कारण ही पद्ये इतक्या निरनिराळ्या जातींची आहेत कीं, त्यावरून सुभाषिताचे व्याख्येस उपयोगी असा कांहीं एक नियम किंवा निर्वध ठरवितां येणें शक्यच नाही; किंबहुना हें भांडागार म्हणजे गारो-च्याची एक पोतडीच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. यांमध्ये, पद्ममंजरी व वर्णन, व विशिष्ट देवतांची वर्णने व स्तोत्रे; दशावतारस्तुतिपाठ, निरनिराळ्या शास्त्रांची स्तुति, व निंदा, वर्णाश्रमवर्णन, व्यवहारस्तुति, व्यवहारनिंदा, सामान्य व विशिष्ट राजप्रशंसा, राजसभा व त्यांतील घटक यांची वर्णने नवरसवर्णन; अन्योक्तिकलाप, चित्रकाव्याची उदाहरणे, वगैरे शंकाडीं विषय आलेले आहेत. व यांतील प्रत्येक पद्य जर सुभाषिताच्या लक्षणास पात्र आहे असें म्हटलें तर मग सामान्यतः असें कोणतेही पद्य संस्कृत वाङ्मयांत सांपडणार नाही कीं. ज्यास सुभाषित हें पद तितक्याच उचितपणानें लावतां येणार नाही. आतां केवळ विषयवैचित्र्य अतिशय, एवढ्यावरूनच आमचा हा वरील आक्षेप केलेला नाही; कारण अमुक एखादे व सुभाषित होणें किंवा न होणें ह्या त्यांतील विषयावर अवलंबून नमून त्या पद्याच्या रचनेवर-म्हणजे त्यांतील अर्थचमत्कृतीवर-अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, परब्रह्मासारख्या नारायण वा गंभीर विषयांचें वर्णन करावयाचें असतांही तद्वर्णनपर पद्य सुभाषिताचे लक्षणास सर्वत्र योग्य असें एखाद्यास रचितां येईल. दुसरे पक्षी पाहतां 'राज्यशोवर्णन' किंवा 'मदनचरित्र' असा, म्हणजे प्रायः सरस व धितानुकूल अमला तरी, तद्वर्णनपर पद्यही अ-सुभाषित वा वर्णन येऊन पडण्यासारखें कोणी रचण्याचा संभव आहे. परंतु आमच्या वरील आक्षेप किंवा आक्षेप असा आहे कीं, सुभाषितरत्नभांडागारांत, कसल्याही पद्यवर कां पहातां अशा अनेक पद्ये आहेत कीं, ज्यांमध्ये कसल्याही प्रकारची चमत्कृति

चमत्कृति नाही. व यामुळे जर असली प्रबंधी सुभाषिताखाली : गोंबावग्याची : तर मग संस्कृतांतील वाटेल तो शब्दप्रबंध सुभाषितामध्ये गणितो येईल.

(२२) खुद्द सुभाषितरत्नमांडागाराची अशा स्थिति असल्यामुळे, म्हणजे जेथे मुख्य विषयच सुभाषिताचा तेथेच — ' सुभाषित ' या पदार्थाची कल्पना इतकी अनियमित व अव्यवहारोपयोगी आहे, तर मग-संस्कृत भाषेन इतर ठिकाणी-म्हणजे काव्य, नाटक, कादंबरी वगैरे प्रबंधांमध्ये-जेथे अगदी तुरळकपणे या शब्दाचा उपयोग करण्यांत आलेला असेल, तेथे सुभाषिताची याच यामि टरविण्यास कांहीं साधन मिळेल, अशा आशा बाळगण्याचे कांहीं कारण नाही. वाणभट्टाचे ' कादंबरी ' त वैशंपायन शुकाचे वर्णन करितांना,

वेदिता गीतश्रुतीनां, काव्यनाटकाख्यायिकाप्रभृतीनां अपरिमितानां, सुभाषितानां अनेका स्वयंच कर्ता " असे लिहिलेले आहे. यावरून काव्य, नाटक व आख्यायिका वगैरे सर्व प्रकारच्या रसिक शब्दप्रबंधांस सुभाषित हा शब्द लाविलेला आहे असे दिसते. तसेच उज्जयिनीनां पौरजनांचे वर्णन करतांनाही

सुभाषितव्याप्तनी म्हणजे ' सुभाषिताची आवड असणारे, ' असे वर्णन आहे. तेथेही त्या शब्दाचा अर्थ वरीलप्रमाणे अतिव्यापकच आहे. हे उघड दिसते अमरकोशाकडे पहावे तर त्यांत ' सुभाषित ' हा शब्दच सुद्धी सांपुढत आहे परंतु वाग्वर्गांत " सुप्रलापं सुवचनं या वचनावर टीका देतांना " हे सुभाषितस्य ' म्हणजे हे दोन शब्द सुभाषिताचे वाचक आहेत असे

काकाराने लिहिलेले आहे. परंतु हा नुसता त्याच भाषेत तर्जुमा झाला व त्यावरून ' सुभाषित ' या शब्दाचा अर्थ निश्चित करिता येणार नाही " — असे आहे अशी स्थिति होण्यास, शब्दाची व्यापकता जिणे या शब्दाला तितका त्याचा स्वभाव अर्थबोध कर्ता हाच सिद्धांत कारणीभूत आहे

(२३) आतां प्रस्तुत पदार्थाची व्याख्या इत कोणत तरी रीतीने टरता आहे. केवा कसे हे पाहू. ही रीति म्हणजे पृथक्करण. " सुभाषित म्हणजे शास्त्र हा प्रश्न खरोखरच तार विकट आहे. तथापि निरनिराळी उदाहरणे देऊन, त्यांतून बहुजनमानस सुभाषिताच्या लक्षणास अर्थोप

कर्ताला ती टाहून, बाकी जी उरतील त्यांचे काय दिसते हे पाहू.

पुढील चंगले चंगले म्हणजे सुखोत्पादक किंवा आनंददायक. परंतु मनुष्यास आनंद देणारे हे इतक्या निरनिराळ्या रीतींनी होऊ शकते की, ' २३

सुख किंवा आनंद देणारा शब्दसंबंध म्हणजे सुभाषित ” असेच जर आपण म्हणू लागलों तर पुष्कळ घेऊं निखालसं अप्रयोजकपणा पदरीं बांधून ध्यावा लागेल. मनुष्यास सुख किंवा आनंद मुख्यतः दोन तीन प्रकारांनीं होऊं शकतो. पैकीं एक प्रकार म्हणजे मनोविकारांचें समाधान होणें हा. खाली दिलेल्या प्रकारच्या शब्दप्रबंधांनीं मनोविकारांचें समाधान निःसंशय होतें. परंतु यांस सुभाषित असें कोणीही समजस मनुष्य म्हणणार नाही. ते शब्दप्रबंध अशा प्रकारचे—आपल्या लहावंग्या सुलानें उच्चारलेले बोवडे बोल, यच्चि योगानें वत्सलानच्या भावाची जागृति होऊन समाधान होतें. प्रेमकलहाचे वेळीं स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांस दिलेली विशेषणें किंवा संबोधनें य नीं रातिभाव प्रदीप्त होतो. आपल्या शत्रूस दुमच्यानें दिलेली चटकदार शिर्वा ऐकूनही मनांस बरे वाटतें. परीक्षेचा निकाल सांगत असतांना युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्टारनें आपलें नांव उच्चारलेलें ऐकून आनंद होतो. हा अनुभव पुष्कळ विद्यार्थ्यांस आहेच. नवीनच पदवी मिळाली असतां ती लावून उच्चारलेलें आपलें नांव ऐकून फारच आनंद वाटतो, हें युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांस व सरकारच्या पदवीधरांस माहीत असेलच. शर्यतीवर घोडा पाठविला असतां त्या नें शयत जिंकलो अशाबद्दलची आलेली तार वाचून, किंवा आपण सोडतीत घेतलेल्या तिकिट्यास बक्षिस मिळाल्यानें ऐकून, सहजच आनंद वाटतो. या सर्व उदाहरणांमध्ये अंतःकरणांतील भाव प्रदीप्त होऊन सुख होतें व आनंद वाटतो. परंतु तेवढ्यावरून बरील उदाहरणामंत्रांच्या शब्दप्रबंधास सुभाषित असें कोणीही समजस मनुष्य म्हणणार नाही.

(२४) बरेल उदाहरणासंबंधानें कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं, त्या त्या प्रसंगीं स्वतःच्या हिताचा संबंध असल्यामुळे आनंद अगर सुख होतें. ठीक आहे. तर मग आतां असे शब्दप्रबंध घेऊं कीं, ज्याचा आपल्या हिताशीं उत्पीअर्थां संबंध नाही, परंतु ज्याच्या योगानें आपल्या कर्त कल्पनाशक्तीवर परिणाम होऊन आनंद किंवा सुख होतें. पण अशा शब्दप्रबंधांस तरी सुभाषित हें नांव देतां येईल कीं काय? वर्तमानपत्रांतून प्रत्यही नव्यानव्या । ~~~~ इतक्या चमत्कारिक प्रसिद्ध होत असतात कीं, त्या वाचून आपल्या लपनाशक्तीस फार सुख तें:—“ अमुक अमुक गांवीं एका हशीस चार रेडकें झालें तीं सर्व दोन दोन पायं गां अगून प्रत्येकास दोन दोन डोक्यां होती; ’ हुतेस बारां

तासांत १४ इंच पाऊस पडला व रस्त्यांतून हिंडण्यास होव्या घालाव्या लागल्या;" "आपण पिपांत वसून व पिपाचे तोंड बंद करून—अ साहेब हा नायगारा नदीच्या ववधव्यांतून पार गेला," "डेन्मार्काच्या राजार गोचे खडा जंगीचे भांडण होऊन राजा द्वंद्वयुद्धांत जखमी झाला;" "बेअर लोकांच्या सक्त पाहण्यांतून त्रिस्तंभ चर्चिल हा अंधाच्या रात्री पळून गेला." इत्यादि बातम्या ऐकून आपणांस किती तरी गंमत वाटते. परंतु ज्यामध्ये या बातम्या प्रथित असतात त्या शब्दप्रबंधास सुभाषित असें कधी कोणी म्हणेल काय ?

(२५) जे शब्दप्रबंध कल्पनेला उद्देशून लिहिलेले नमूनात, पण ज्यांचा दोस मनुष्यमात्राच्या बुद्धीकडे असतो, अशांपासूनहा फार सुख होतें, किंवा आनंद वाटतो, आणि बुद्धिशक्तीच्या समाधानापासून होणारा हा आनंद वर सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या आनंदाहून, म्हणजे आपल्या अंतःकरणांतील भाव किंवा कल्पनाशक्ति यांचे समाधानापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षा, अत्यंत श्रेष्ठ आहे. परंतु केवळ ज्ञानप्रद शब्दप्रबंधांस सुभाषित म्हणतां येईल कीं न होई, हे खालील उदाहरणावरून तेव्हांच कळून येईल. दोहोंत दोन मिळविले असतां चार होतात हा अंकगणितशास्त्रांतल एक सिद्धांत आहे. व अंकांच्या धर्माच विचारांच्या शास्त्राचे दर्शन या सिद्धांतास महत्व आहे. किंवा शून्यास शून्यापेक्षा अमतां अनियमित संख्या येते ' हा सिद्धांत तरी चमत्कार वाटणारा आहे. किंवा दुसरे उदाहरण घ्याः— पृथ्वीचे पाठीवर डाम आहेत; चंद्रावर लोकवस्ती आहे. ग्रहणें आकाशस्थ गणेशाची पत्नी यांचे पार भ्रमणामुळे होतातः— इत्यादिकांस ज्ञानानंद नाही असें कोण म्हणेल ? तथापि य शब्दप्रबंधांस सुभाषित म्हणूं लागलों तर मग, केरोपंती अंकगणित, शुद्धिचा त्रिकोण व नाईटचे बीजगणित वगैरे पुस्तकांस सुभाषितसंग्रह म्हणावे लागे. शास्त्रविद असें याहनहि उच्च दर्जाचे ग्रंथ तयार करीत आहेत हे शक्य करणें हर्षकचें ज्योतिःशास्त्र न्यूटनची सिद्धिया. किंवा त्रिकोणांतील अद्भुत चमत्कार वर्णन करणारे एकाच कल्पनेपासून अनेक शब्द समाधान होऊन आपणांस मौज वाटते व आनंदही होतो परंतु त्यांतील सिद्धांत प्रतिपादणारी वाक्ये काढून, त्यांच्या सुभाषिताचा उदाहरण असें कोणी म्हणेल काय ? इतिहासातही असे नमूने

प्रभेयें ग्रथित असतात. व तीं सर्व मनुष्य जातीशीं संबद्ध असल्यामुळे इतिहास-संवाचनापासून जितका आनंद होतो तितका कदाचित् शास्त्ररहस्यवर्णन वाचूनही होणार नाही. परंतु इतिहासांतील ज्ञानप्रद शब्दप्रबंधास कोणीही सुभाषित म्हणणार नाही. तीच गोष्ट नीतिबोधपद तात्विक ग्रंथांचीही समजावी. वेदांत ग्रंथ, सां-क्रेटिसाची प्लेटोनें लिहिलेलीं संभाषणे, ख्रिस्तानें पर्वतावरून केलेला वायवलां-तील उपदेश, किंवा आपल्या इकडेील भारतांतील गतिशास्त्र किंवा योगेश्वरि-ष्टांतील बोधप्रद वेंचे, वगैरेंसही सरसकट सुभाषित ग्रंथ म्हणतां वियाचें नाही.

(२६) आतां वरील सर्व उदाहरणांसंबंधानें असा को आक्षेप काढतील कीं, त्यांतील विषय बोधप्रद, ज्ञानप्रद किंवा तल्पनाशक्तीस आनंद द्यायचे असो होता परंतु केवळ विषयचमत्कृतीनें कोणताही शब्दप्रबंध सु- त होऊं शकणार नाही. तो विषय ज्यांचे द्वारे प्रतिपादित केलेला सा मध्येंच चमत्कृति पाहिजे. असो. तर मग आतां निवृत्त शब्दचमत्कृतीचा उदाहरणें घेऊन पाहूं. प्रथमतः चमत्कृती याचा अर्थ काय हें प्राप्ति पाहिजे. चमत्कृति म्हणजे एक प्रकारचें विपरीतत्व होय. कारण वस्तु ३ हे तशीच दि-सण्यांत चमत्कृति कांहीं नाही. घालावयाचें त्या रीतीनें, म्हणजे पुढच्या अं-गास कोची करून पागोटें डोक्यास घालून तुम्हीं आर्ही रोज रस्त्यांतून येतो, जाल परंतु त्याकडे कधीं कोणाचें लक्ष वेधलें आहे ? परंतु तेंच पागोटें एखा-दे दिवस उलटें घाला—म्हणजे कोची पुढें करावयाची ती मागे करस-का. पागोट याचा उदर सुटून मागे जरा लोंबत राहूया, कीं पहा रस्त्यांतील सर्व जाणारेणारांस चमत्कृति वाटून सर्वांच्या नेत्रप्रहाराचे तुम्हीं विषय हाजून वसाल ' तात्पर्य, नित्य व र्शी विरोध किंवा त्याचा विपर्यास हें चमत्कृतीचें मूळ धार २, ५ १ इष्टीनें निवळ शब्दचमत्कृतीचें साहाय्य झाले ३ सुभाषित हटकून होतें का काय हें पाहूं.

(२७) शब्दचमत्कृतीचे प्रकार पुष्कळ आहेत. परंतु आपण अ मूळापासून प्रारंभ करूं. शब्दचमत्कृतीचें सर्वांत साधें - हरण हटलें म्हणजे अक्षरस्वरूप होय. आपण नेहमीं अक्षरांचा २ वार व एका ३ एकच ४ १२ असा ऐकतो. मुळें एखादा ३ बोलत ३ ५, म्हणजे २ १ ठिकाणीं द म्हणत असला, किंवा ४ ५ अमून ६ ७

एवढें म्हणण्याचे एवजी-‘म-म-म-म-माझें’ इतक्या विस्तारानें बोलत असला, तर हा एक प्रकारचा नित्यक्रमाशीं विरोध किंवा विपर्यासच होय. परंतु या चमत्कारिक शब्दप्रबंधास कोणीही सुभाषित म्हणावयाचा नाही. याच्याही पुढें जाऊन अक्षराच्या उलटापालटीचीं उदाहरणें घेऊं. “पिंपळांविचां शिंपी” म्हणण्याचे एवजी “शिंपळांविचा पिंपी” असें म्हणण्यांत शब्दचमत्कृति आहे; परंतु त्यास सुभाषित म्हणतां येत नाही. तींच गोष्ट खालील उदाहरणांचीं:—

“आप्पावळवंताचे गेटाजवळ” म्हणण्याएवजी “गेटाजवळवंताचे आप्पाजवळ” असें म्हणणें, किंवा मबंध शब्दांचीच उलटापालट करून “सकाळीं नदीवर स्नानास गेलों होतां, तेथें वाघ आला, मग काय, वामणभट वानरला आणि नदी (घोतरें) खांद्यावर टाकून घोतरांच्या (नदीच्या) कांठानें पळंत पेंळत चालला असें म्हणणें, इत्यादि. परंतु हीं चुकीमुळे होणाऱ्या चमत्कृतीचीं उदाहरणें आहेत असें कोणी म्हणेल. तर मुद्दाम केलेल्या चमत्कृतीचीं उदाहरणें घेऊं. बालण्यामध्ये किंवा लिहिण्यामध्ये एकच वर्ण वरचेवर व विशेषतः ठरा विक्र अंतरानें येणें हें नित्य क्रमास विरुद्ध आहे. कारण नेहमींच्या लिहिण्याबोलण्यांत तें घडून येत नाही. व म्हणून एकच वर्ण अशा प्रकारानें येणें यांत चमत्कृति उघट आहे. अशा प्रकारचीं उदाहरणें चित्रकाव्यांत आढळतात. पैकीं पहिलें व सर्वांत गाथें उदाहरण म्हटलें म्हणजे ‘यमकाचें, यमक याचा अर्थ मरणाचा क्रमानें पुनरुक्ति होणें’ असा आहे. व चरणाचे शेवटीं येणाऱ्या एकाच वर्णाच्या पुनरुक्तीपासून यमकाची मजल इतकी धाडली आहे. ती, स्वान्तः कालांत उदाहरणांमाल प्रसिद्ध आर्थप्रमाणें चरणाचे चरणही त्याच अक्षरानें मजल मजल.

“सुभार घे म्हणती नर माधवदास साधु याला जे”

“सुभार पट त्याचे नर माधव दाससा धुया लाजे ॥

या गाथा पुढची पायरी खालील आर्थेंत आहे:—

“स मी हिन साधी राया वारा मही रा कामा

“स मीहि तसा धीरा यावा रामही वरा मी ॥”

“च वण चरणाचे शेवटीं न येतां मधूनमधून येणें याम ‘मजल मजल’ असा अर्थ आतात, अनुप्रास मजलही कोटवर गेली आहे पहा:—

कल्पांत क्रूर केलीः क्रतुकदनकरः कुंद कर्पूर कांतिः
 क्रीडन् कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कांतिकायः
 कंकालक्रीडनोत्कंः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः
 कार्लिङ्गीकालकंठः कलयतु कुशलं कांऽपिकापालिको नः ।
 कित्येकं पद्ये तर फक्त दोन तीन अक्षरांचीच केल्लीं असतात. जैसेः—
 नमामि मा भनोनुन्न मानं मुनि न मानिनं ।

नाना मम ममा नाम मां नामान मुमेन मुम् ॥

किंवाः—

तार तार तरैरैतै हत्तरोत्तरतो रतैः ।

रतार्त्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरैतरैः ॥

किराताचे पंधराव्या सर्गांत एकाच अक्षराचे बाराखडींतून सव लोक तयार केलेला आढळतोः—

ननु ननुन्नो नुनान्नो । नानानाना ननाननु ।

नुनो नुन्नो ननुन्नोनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

परंतु या अशा व्युत्पत्तिज्ञानाचे प्रदर्शनास सुभाषित-कोण म्हणेल ?

(२०) चित्रबंधकाव्यांतही चमत्कृतींची उदाहरणे आहेत. आपण नेहमी बोलतां किंवा लिहितों तें अमुक एका साद्यांत बसेल असं लिहित किंवा बोलत नाहीं. दर एक वाक्य अमुक एक इंच लांबीचें- बालावयाचें, किंवा जसक्या आकाराचें बोलवयाचें हा कांहीं नित्य क्रम नाहं यास्तव अशा दराविक लां शिचीं व विवक्षित आकृतीत बसण्यास ज्यांचीं शब्द आहेत अशीं वाक्ये निःसंशय 'चमत्कृति' जनक झालींच पाहिजेत. संस्कृत नि ३५ काव्यांत अशी चमत्कृति उत्पन्न करणारे अनेक बंध किंवा सांचे आहेत— नाग पद्य, गज चक्र, चासर, मर्दल, रघ, गोमूत्रिका, चतुरंग, मयूर, क्षीर, हार, इत्यदि बंध प्रसिद्ध आहेत. हे बंधाचे प्रकार इंग्रजींतही आहेत, व त्यांची उदाहरणे, अंडबंध, पक्षबंध, कुटारबंध, तमासुनलिनाबंध, रघुडिबबंध वगैरे आहेत. परंतु या सर्व प्रकारांतलि चमत्कृति केवळ शब्दात्मक असून हे कवितेच्या अर्थाने व शब्दब्रह्मांतलि क्लिष्ट गुणें कून व काव्य होय. त्याप्राप्तुन हृदय मनुष्यास आनंद होण्याचा पंगव होय हा

प्रसति पर्वविना किलेंद्रु ” म्हणजे “ ग्रहण-पर्वकाळ नमतां दिवसा राहून चंद्रास प्राप्त टाकिले ” असा समस्यापुराणास विषय दिला असता, खालील तीन चरणांनी त्या विपरीताचाच समर्थन होऊ शकते:—

काचित् दिनार्धसमये रविरदिमतसां
नीलां शुकांचलानिलीनमुखेंद्रुविद्याम्
तां तादृशीं समनु वीक्ष्य कविर्जगाद्
“ राहुर्दिवा प्रसति पर्वविना किलेंद्रु. ”

म्हणजे, कोणी सुंदर स्त्री भर दोनप्रहरी चालली असता सूर्याचे प्रखर किरणांनी रत्न झाल्यामुळे तिने आपले चंद्रविद्यासारखे मुख आपल्या निळ्या शालूच्या पदराने झाकून घेतले. या ठिकाणी मुख व चंद्र यां या नेहसाच्या उपमानोपमेय संबन्धदर्शनाने “ भर दोनप्रहरी व पर्वकाळ नसतां राहु चंद्रास प्राप्त टाकिले ” या विपरीताचाच समर्थन झाले. परंतु हे सुभाषित म्हणता येईलसे वाटत नाही.

प्रहेलिका म्हणजे कोडे, इचे लक्षण विश्वधेमुखमंडनी. न दिले आहे ते असे:—“ व्यक्तीकृत्य कर्मपथं स्वस्वार्थस्य गोपनात् । यत्र वांश्यां तरावर्षां कथ्येते सा प्रहेलिका ” ॥ म्हणजे—जेथे आतला एक व बाहेर असे दोन अर्थ असतात, परंतु वस्तुस्वरूप गुप्त ठेवण्याकरिता कुठेच तरी क अर्थ व्यक्त करून दुसरा गुप्त ठेवितात, त्यास प्रहेलिका म्हणतात या व्याख्येप्रमाणे पाहिले असता प्रहेलिका मुख्यतः आत्मक व तो श्लेष शब्दश्लेष असो किंवा अर्थश्लेष असो. व त्यामुळे निपत्त दोन वाक्यांतील एक व्यक्त करून एक गुप्त ठेवण्याचा असतो. जेथे तिव शब्द श्लेष आहे तेथे अर्थचमत्कृति नाही. व म्हणूनच शब्दश्लेषात्मक प्रहेलिका सुभाषित शक्य न प्रहेलिका व कूट प्रश्न यांमध्ये असे मत नाही. सुभाषिताचे लक्षणाखाली न गेणारे असे कूट प्रश्नांचे उदाहरण म्हणजे

इ शोहं विगुरपि चाहं मद्रहे नि प्रययीमि च
रूप कर्मधारय ये ताहं र

एका अर्थाने यांत समासांची नावे आली आहेत. प्रथम श्लोकांचा दुसरा अर्थ असा आहे की, मी द्वंद्व आहे, म्हणजे घरी नवरा वायका दोघेजण आहेत. द्विष्ट आहेत—म्हणजे घरी दोन गायी बाळगल्या आहेत. अव्ययीभाव आहे—म्हणजे घरी खर्चायला कांहीं नाही, तर या वायकांच्या व या दोन गाईंच्या पोटाला काय घालं? तत्पुत्र्य म्हणजे तस्मात् हे गृहस्था, दात्या, कर्मधारय म्हणजे अस एखादे काम मला मांग, की ज्याचेयोगाने मी बहुवीहि होईन, म्हणजे घरी धान्यसमृद्धि होईल. कूट प्रश्नाचे मराठीतील उदाहरण पुष्कळांस माहित असेल ते हे —

“कोणी एक दनीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।

पार्थी जेवण जेवितो अतिबळ पात्रेचि तो भक्षिला ॥

“नी जे वनिते घनांत फिरतां सूर्यास प्रार्थी तदा ।

घाले पण्डित हा पदाथ उमगा पण्मासिचा वायदा ॥”

जाने २ वाटे म प्रान करीत असतांच सायंकाळ झाल्याने कमळ मिटून थर व कमळ उमळून जाईपर्यंत त्याची सुटका होणे शक्य व्हाते. या शब्दाचा अर्थ भ्रमरी, प्रकाश पाहून कमळ फुलविण्यास न अशा रातीने स्वघन न सुटका करण्यास सूर्याची प्रार्थना करात होती.

क्रियापद गुप्त-यामध्ये सकृत् दर्शनी क्रियापद गुप्त असते. परंतु कांहीं शब्दां विग्रह, किंवा मगस्त पदांचे पृथकरण, किंवा शब्दश्रेयांचा खुलासा करून प्रत्येक क्रियापद कोठे तरी असते ते सांपडते. जसे:—

“या सरसि रामेण सखेहं सविलासया ।

सतिया कि कृतं सार्धं अत्रैवोत्तरमीश्रतां ॥

यामध्ये ‘सखेहं’ हे जे मगस्त पद आहे ते द्विष्ट आहे. व त्याची ‘सस्नेहं सविलास’ अशी पदं पाडली असतां ‘सस्नेहं’ क्रियापद ‘सस्नेहं’ हे प्रकट पद पंपासरोह असे रामाने विलासिनी या शब्दासह व. १ केलें तर ‘सस्नेहं’ म्हणजे २ करिता झाला. यामध्ये शब्द गुप्त विलिप्त असे कांहीं एक नाहीं व म्हणजे सुभाषित म्हणतां या २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

इत्यादि अनेक प्रकारांचीही तीच गति आहे. व म्हणून अःम्ही त्यांची व ठिकाणी उदाहरणेही देत नाही.

मात्राच्युतक—म्हणजे एखाद्या शब्दांत एखादी मात्रा कमी करतांच त्या शब्दाचा अर्थ बदलतो. व इतर शब्दांचेही अर्थ नवीन शब्दार्थास अनुसरून पालटतां येतात. जसे:—

तुषारधवलः स्फूर्जन् महामणिधरोऽक्षयः
नगराजो जयःयेकः पृथिवीधरणक्षमः ॥

यामध्ये नागराज म्हणजे शेष याजकडे एक अर्थ लागतो. व दुसरे पक्षी नागराज या शब्दांतील एक मात्रा काढून घेऊन नागराजाचा नगराज म्हणजे हिमालय केला असता इतर शब्दांचे वर्णनही हिमालय कडे लागते. शेष व हिमालय दोघेही तुषारधवलकांति आहेत. एकाची कांति तुषाराप्रमाणे धवल व दुसऱ्याची तुषारामुळे धवल. एक महामणिधर म्हणजे मस्तकानि सोडा नाग मणि धरण करणारा आहे. व दुसरा बहुमूल्य अशीं रत्नें पोटांत (खर्गाने) धार करितो. शेष व हिमालय दोन्हीही पृथ्वीचे धारण करणारे आहेत. याचप्रमाणे त्रिदुच्युतक वगैरेची शोष समजावी. त्यांचे स्वरूपांत अर्थचमत्कृति कारणी संभवत नाही.

‘अंतरालापा’ मध्ये पहिल्या तीन ओळीं व निरनिराळे प्रश्न विचारलेले असतात, व त्या प्रत्येकाचे उत्तर चवथ्यां ओळींत दिलेले असते व चवथ्यां ओळींतील सर्व उत्तरे एकत्र करून ओळ वाचली असता तिच्यांतून काही तरी संपूर्ण अर्थ निघतो व तो विपरीत भासतो. परंतु त्या अर्थाचे समर्थन नसते. जसे:—

का शैलपुत्री किमु नेत्ररम्यं
शुकार्भकः किं कुरुते फलानि ।
मोक्षस्य दाताः स्मरणेन को वा
गौरीमुखं चुंयति वासुदेवः ॥

ये १ गौरी २ कं ३ चुंयति ४ वासुदेवः— हीं उत्तरे असून पंजाब
१२५ हीं एक संबंध नाही. शैलपुत्री कोण — १
— २५ पोषाचें लहान पोर व

• त्से असतां त्याचं काय करतं ? तर चुंबन वरुणें सुगतां विंच लावतं. कारण त्याला फळ फोडतां येत नाही. व स्मरणमात्रेकडे मोक्ष कस देतो ? सर नासुद्धे. या अर्थाअर्थी संवध नसलेल्या प्रश्नांची उत्तरे एखाद्या केलं असतां 'गौरीमुखं तुवति वासुदेवः' म्हणजे वासुदेव पार्वतीचं मुखं तुवति घेतो, असा विपरीत अर्थ निघतो. प्रहेलिकेमध्ये अशा विपरीतार्थांचे समर्थन तरा असतं. तसें समर्थनही या प्रकारामध्ये नाही. अर्थात् हा भाषाप्रकार सुभाषित होण्यास पूर्वीच योग्य नाही. हा शब्दचित्रांतील निवृत्त पंखेक दिवतो.

बहिसलापामध्ये चार चरणांत निरनिराळे प्रश्न विचारिले असतात व त्या सर्वांचे उत्तर एकाच शब्दप्रबंधाने द्यावयाचे असते. अर्थात् या कामी श्लेषावर सर्व भिन्न असते व तीही शब्दश्लेषावर; अर्थाचा काहीं एक संव नसतो. जसे:—

समयमिह वदंति कं निश्चितं
शमयति कान् वद वारिवाहवृंदं ।
वितरति जगतां मनसु क्रीडक
मुदमतिमत्रमयं महातडागः ॥

निश्चित कशाला म्हणतात ? ज्या काळीं सूर्य नसतो अशा काळास अ वि.) मेघमंथ काय समवितं ? दवान् म्हणजे दावानलास कोणच्या चा तडाग सर्व जगाच्या मनाला तानंद देतो ? व सांवेदवान् म्हणजे ज्यान वें मते उगव श्लो आहे व अशा तीर्ते (अत्र दवान् व अरान्वा) प्रेक्षां तान उत्तरं अरोविदुमान् वा एव शब्द म, ती रेल अर्थात् त्रि नमता शब्दच्छल आहे. अर्थदमत्कृति काहीं एक नाही. व म्हणजे हिसलाप सुभाषित होऊ शकत नाही उघड आहे. प्रश्नेतर म्हणजे आणखी एक प्रकार आहे. त्यांत बहि = प्रमाणं सर वाचकसें तु कून म्हणून द्यावयाचं नसून व सर श्लोकान्त = जसे:—

भारतं नै मुदंडं च सिंधु इंदुं च वषं य
पादमेकं प्रदासामि ' प्रतिपर्वरसोदम् ।

या आहे कीं-भारत, इंदु इंदुं च वषं य या सर्वांचे वर्णन पाहिले ते उत्तर देतो व 'प्रतिपर्वरसो' प. मात्र यथा

Bouts-rimes:—या प्रकारांत यमकाचे शब्द दिलेले असतात त्यावरून कवितांच्या ओळी तयार करावयाच्या; प्रतिभेशिवाय कवितांच्या हे एक फार चांगले साधनच आहे, म्हणावयाचे. कवितेकरितां यमक असं न मानितां यमकाकरितां कविता आहे असं मानण्यांत, कविता म्हणजे शब्दपांडित्याच्या पहिलवानगिरीतील एक पकड अगर पंच इतकंच महत्त्व कवितेस दिल्यासारखें झालें. मोरोपंत हा मोठा कवि होता. तथापि त्यानेंही यमकांस इतकें वृथा महत्त्व दिलें. त की, त्यांचा वेळ पडेल तसा उपयोग करण्याकरितां तीं घरीं भितीवर लिहून ठेविलेलीं असत असं म्हणतात.

Paragram किंवा **Pun** हा नुसती शब्दावरील कौटीः ही बहुधा शब्दाचे साहाय्यानें केली जाते.

Epigram हा प्रकार शब्दचित्रात्मक असतो तेव्हां त्यातून खूबी अशा असते कीं एकत्र शब्दप्रबंध तो उलटसुलट वाचला असून निराळे अर्थ निघतात. **Witone's Prayer** म्हणून एक शब्दप्रबंध आहे, तो डावीकडून उजवीकडे वाचात गेल्यास त्यांतून आशीर्वाचन निघतं, परंतु तोच उजवीकडून डावीकडे वाचात गेलें असतां शापवचन निघतं.

य शिवाय किरकोळ **Clinches** **Conundrum**, **Ploce**, **Ant nactois** इत्यादि प्रकार आहेत. या सर्वांही अर्थचमत्कृति हा एक नसतो. क्वचित् शब्दश्लेष असतो, व कांहीं तरी वळ्यावाकळ्या पर्यायानां वाचक व अज्ञानास रुचेल अशीच चमत्कृति उत्तम केलेली असते.

१. चराल सर्व उदाहरणांवरून हें लक्षांत घेईल कीं, शब्दचमत्कृति हाच आत्मा नमून तो आत्मा म्हणजे अर्थचमत्कृति हा होय. खरी अर्थचमत्कृति ओळखणें ह इतर कित्येक गोष्टींप्रमाणें मनुष्याच्या सहज्यत्वावरच अवलंबून आहे.

(३३ भाषेस मगायता आणणां सुभाषित हें जें एक साधन त्याजविषयीं यथंशर आपण विचार केला. आतां दुसरे एक अंग जें विनोद, म्हणजे श्या, चतुरालाप, विनोदवचनें गिरे त्या धानें । चा कहे. सुभाषित म्हणजे कि दास मुद्धा अर्थचमत्कृतीचा अर्थ असा असतो. परंतु, या दोहोतील अर्थ असा आहे । सुभाषितांतील अर्थचमत्कृति हास्यरसोत्पादक नसतो. परंतु विनोदांतील अर्थचमत्कृति हास्यरसोत्पादक असली पाहिजे.

भाग ३ रा.

कोटी व विनोदवचन

(३४) ज्या ठिकाणी बोलणाराच्या वचनांत अर्थचमत्कृति असते व ती अर्थचमत्कृति केवळ आत्मगुणानेच हास्यात्पादक होते, अशा वचनास कोटी किंवा चतुरालाप असें म्हणतात. विनोदवचनांत जे हास्य उत्पन्न होते, ते केवळ अर्थचमत्कृतीच्या आत्मगुणाने होत नाही, तर तदंतर्गत जे पदार्थ त्यांच्या परस्पर असंबद्धतेने, किंवा परिस्थितीच्या व त्यांच्या मिळून उत्पन्न होणाऱ्या असंबद्धतेने उत्पन्न होते. कोटी व विनोदवचन यांमध्ये दुसरा एक फरक आहे, तो हा की, कोटी ही होतां होईतो फार थोड्या शब्दांत प्रथित असते Brevity is the soul of wit. (Shakespeare) किंवा तुना ती जितक्या थोड्या शब्दांत प्रथित असेल, तितकी तिची बहार अधिक, असा निदम आहे. विनोदाचे तसे नाही. विनोद बहुधा एकाद्या दुसऱ्या वचनांत किंवा वाक्यांत संपूर्ण किंवा पक्क असा क्वचित्च होतो. व तो परिस्थितिजन्य असंबद्धतेवर जेहां अवलंबून असतो तेव्हां तर, जितक्या विस्तृत वचनांत प्रथित असेल तितका तो अधिक बहारदार असतो हा भेद अन्य तीनीही व्यक्त करितां येईल. कोटीच, संबंध बहुधा बुद्धि व कल्पना यांशी असतो, विनोदाचा संबंध मनोभावांशी विशेष असतो. कोटीत बुद्धितेज चमकते व विनोदात मनोभावांची जागृति होऊन तद्द्वारा अर्थ हृदयांत शिरतो दुसऱ्या एका दृष्टीनें असें म्हणतां येईल कीं, कोटीचें स्वारस्य निज्य चापत्यांत असतें एकाद्या सुरंगाप्रमाणे तिचा वार इतक्या अनेपक्षित रीतीनें उडून जातो कीं तो होऊन गेल्यावर एकणारा डोकळी चोकून आपणावर म्हणजे आपल्या बुद्धावर हा एकदम कसा घाला पडला, असें आश्चर्य करित राहतो व क्षणेंत स्व होऊन फिरून अदृश्य झालेल्या विद्युत्तेजाप्रमाणे कोटी ही बुद्धीर चांबिते. जीं गोष्टी आपण एखां कबूल करणारास पुऱ्कळ आडेवेढे घेतले असते, तीच

गोष्ट कदाचित् कांटाचे द्वारानें आपल्या मनांत प्रविष्ट झाली असतां आपल्यास चटादिशां पटते. कांटाचा आदि व तिचा अंत, ' हीं दोन्ही एका क्षणांतच होतात व तसें होणें जरूरी असतें. कांटा करावयाची म्हणून होत नसते. तिला अवचित प्रसंग मिळावा लागतो. व हा प्रसंग जाणून वृत्त आणतां येत नाही, तर बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत अगदीं ओघानेंच यावा लागतो. कोट्या करण्यांत अगदीं प्रमाण क्वहुना हातखंडा असा जो फ्रेंच प्रहसनकार मॉलिअर, त्यानें असें म्हटलें आहे ना, Improptu is precisely the touch-stone of wit म्हणजे 'प्रत्युपनमतिल' हाच खऱ्या कांटाचा कमरे सरळवृद्धाच्या मनुष्यासच कोट्या करितां येणें शक्य आहे. वेळ निघून गेल्यावर जरी कांटा सुचली, तरी वरताम. गून जाणाऱ्या घोड्याप्रमाणें ती हास्यात्पादक न हाता हास्यास्पदच होते. विनोदवचनांची गोष्ट तशी नाही. विनोदाचें ज्ञान संपूर्ण रीतीनें एका क्षणांत होत नाही. तर तें हळू हळू होत जातें; व जसजसें विनोदी परिस्थितीचें वर्णन वाढत जातें तसतसा विनोदास भर येत जातो. एकाद्या दिव्याच्या ज्योतींत जितकी लघता आहे तितकीच एका तपेली भर पाण्यांत सांठविलेली आहे असें जर कल्पिलें तर कांटातील हास्यशक्ति ज्योतीतील उष्णतेप्रमाणें एकवटलेली व विनोदवचनांतील हास्यशक्ति तांद्याभर पाण्यात सांठविलेल्या उष्णतेप्रमाणें प्रसृत असतें असें म्हणतां येईल. प्रख्यात विनोदी लेखक मार्क ट्वेन (Mark Twain) यांनीं हाच भेद निराळ्या रीतीनें एके ठिकाणीं सांगितला आहे. ता असाः—
How to tell a story म्हणजे 'गोष्ट सांगण्याचे प्रकार' या नांवानें एका लहानशा लक्षांत त्यानें खालीलप्रमाणें आपलें मत दिलें आहे. तो म्हणतो

The humorous story is American, the Comic story is English, the Witty story is French. The humorous story depends for its effect upon the manner of the telling, the comic story depends upon the wit upon the matter. The humorous story may be smothered out by the length and may wander a little.

as much as it pleases and arrive no where in particular; but the comic and witty stories must be brief and end with a point. The humorous story bubbles gently along, the others burst. The humorous story is strictly a work of art—high and delicate and only an artist can tell it, but no art is necessary in telling the comic and the witty story, any body can do it. The humorous story is told gravely, the teller does his best to conceal the fact that he even dimly suspects that there is anything funny about it, but the teller of the comic story tells you beforehand that it is one of the funniest things he has ever heard, then tells it with eager delight and is the first person to laugh when he gets through. And sometimes if he has had good success he is so glad and happy that he will repeat the nub of it and glance around from face to face collecting applause and then repeat it again. ”

(३५) 'निरनिराल्या वस्तूंमधील चमत्कारिक व अनपेक्षित असे संबंध जाहून दाखविणे' असे म्हटले अरतां कोटी किंवा चतुरालाप यांची थोडक्यांत व्याख्या झाली. मनुष्यमात्रांचे मुख्य ज्ञान म्हटले म्हणजे त्याला इंद्रिय चर होणाऱ्या वस्तुजातीमधील संबंधांचे ज्ञान हेच ज्यांत काहीं तरी ज्ञानप्रद अर्थ आहे असे लहानसे वाक्य घेतले तरी त्यांत कर्ता, क्रिय. व कम यांचा संबंध दाखविलेलाच असतो, मात्र सर्वत्र अर्तूच ह्याच संबंध चमत्कृतिजनक होऊं शकू, नाहीत. उ० देवघर देव राज्या कल्पनांचा संबंध, जेवण्याचे कामी नित्य घडून येणारा हात

व तोंड यांच्या कल्पनांचा संबंध, गाडी व घोंडा यांच्या कल्पनांचा संबंध, इत्यादि संबंध आपल्या पाहण्यांत प्रत्यक्षांत येत असतात व त्यामुळे त्यापासून कोणतीच चमत्कृति वाटत नाही. परंतु, या संबंधांत फरक पडला म्हणजे मात्र आपले लक्ष तिकडे वेधते. मनुष्यप्राणी व मरण यांचा संबंध नित्य असून मनुष्य हा मरण पावणारा प्राणी आहे असें म्हटलें असतां मुळांच चमत्कृति वाटत नाही, परंतु, तेच मनुष्यप्राणी व वाळूचें घड्याळ या दोन पदार्थांचा संबंध नेहमी प्रचारांत न येणारा आहे, व म्हणून मनुष्यप्राणी हा वाळूचे घड्याळासारखा आहे, कारण वाळूचे घड्याळांतील वाळूचे कण एक एक खाली पडून शेवटी ती वाळू खाली झालीच पाहिजे त्याचप्रमाणें मनुष्याचें आयुष्यही कणशः कमी होऊन शेवटीं तें नाहीसें झालेंच पाहिजे असें जर म्हटलें तर त्याच्या योगानें मनु हा मर्त्य प्राणी आहे हीच नेहमीचा कल्पना, हेंच प्रत्यक्ष नेहमीं हून जेव्हा घटकदार शीतलें मनांत ठसतें व कल्पनाविलासाची मौज वाटते. संबंधाचें अनपेक्षितत्व किंवा चमत्कारिकपणा हा कोटीचा आत्मा आहे, व यामुळे तो अनपेक्षितपणा जर यत्किंचितही कमी झाला, तर कोटीचें स्वरूप कमी होतें. आपण नेहमीं असें पाहतो की, एकदां केलेली कोटी जर म्हणून उच्चारण्याचे म आला, तर पहिल्यानें तिचें आपणांस जितकें हांसून येत तसें म्हणून येत नाही व उत्तरोत्तर तें कमीच होत जात व बहुतेक वेदां हें की, संबंधाच्या तंतुवांतच कोटीची कल्पना बहार आहे. चंद्र हा वाटोळा दिसतो ना खण चंद्रप्रमाणें आहे, अशा उपमात्मक कल्पना पुढे सुद्धा सुद्धा म्हणतात हे व सुचतेही. यास्तव कोणा कल्पनांत चंद्र चंद्र यांचा संबंध असविण्यांत आला तर बहुधा एकगारामुळे हे प्रमाण नाही. परंतु, तीच चंद्रास चंद्राची उपमा न देतां 'साखळ्या लाडवावा' उपमा दिली अगर एका संस्कृत कवीनें दिल्याप्रमाणें राजशहाण्य हंसाच्या अज्याची उपमा दिली तर ती अपरिचित व साधारण प्रमाण कल्पना शक्तीस न सुचणा असें यामुळे या कल्पनेचें हंसू आल्यास राव राहण्य नाही.

(३६) संबंधांशान विचित्र शोभास कल्पना व्यक्त शः एतद्वेच नष्टे तर जातिःही नूनन असावी लागते व पतक ज्यापु तेंभेची देणगी आहे अश्व खेरीज इतर माणसांच्या मनांन न दे. त ना पाहिजे आतां हास्त्रविण तो गुणांचा प्रत्यक्ष गुण म्हणजे न पाजे न गुण

अगदी उघड उघड दोन पदार्थांत सारखाच असल्यास फारशा चमत्कि-
निष्पन्न होणार नाही. सभजा एखाद्या पागोट्याचा रंग व अंजिराचा रंग
सारखा आहे, म्हणजे हा सारखवटपणा इतका उघड आहे की, अंजिरी
जाताचा रंग प्रसिद्ध असल्यामुळे कोणीही उपमा देणार झाल्या तर बहुधा
अंजिराचंच नांव घेईल, तर हें पागोटें अंजिरी रंगाचें आहे असें म्हणण्यांत
चमत्कृति वाटणार नाही. त्याचप्रमाणें एखाद्या तरुणीच्या गोंगळी
अशा मांड्यांस केळीच्या खांबाची उपमा दिली तरीही विशेष चमत्कि-
भासेल असें आम्हांस वाटत नाही. एका प्रसिद्ध मऊ पदार्थाची उपमा दुसऱ्या
प्रसिद्ध मऊ पदार्थास, एका प्रसिद्ध सुवासान्या पदार्थाची उपमा दुसऱ्या सुवा-
साचा असणाऱ्या दुसऱ्या प्रसिद्ध पदार्थास, एका विशिष्ट आकाराच्या
पदार्थाची उपमा दुसऱ्या तशाच आकाराच्या प्रसिद्ध पदार्थास दिल्याने
कल्पनाचमत्कृति होऊ शकणार नाही. तर एका किंवा अप्रस्तुत
असे जे पदार्थगुण ते जितके अप्रसिद्ध असतील म्हा जे ते उपमानभूत करण्या-
कडे लोकांची जितकी प्रवृत्ति कमी असेल, तितका कल्पनेस चमत्कारिवपणा
अधिक येईल.

(३७) परंतु केवळ चमत्कारिक असूनही कोटीचें किंवा चतुरालोपाचें
काम भागत नाही, कारण, वस्तुसंबंध चमत्कारिक असूनही निवळ सौंदर्य-
प्रतीति किंवा व्यवहारोपयोगित्वाची प्रतीति झाली तर त्यापासून हास्त्रोत्पत्तास
प्रतिबंध होतो, म्हणून त्या टिकाणी कोटी होत नाही. सौंदर्यप्रतीति झाल्यास
कल्पनेला काव्याचें स्वरूप येईल व तसें झाल्याने ती कोटी या उदाहरणाची
पडणार नाही; व्यवहारोपयोगित्वाची प्रतीति झाल्यास कल्पनेतील मौज किंवा
अद्भुतत्व नाहीसें होऊन चटकदारपणाची हानि होईल. यास उदाहरण असें
की, एखादा मनुष्य-यंत्रशास्त्राच्या उपयोगाची माहिती नसेल त्यास-एखाद्या
इंजिनापुढें उभें केलें असतां, येवढ्या अवघड व क्लिष्ट रचना मक यंत्रशरीराने
भाग घ्याय धन्याच्या आज्ञेंत वागणाऱ्या बंध्या चाकराप्रमाणें कसकसे आपलीं
कामें सुसूत्र चालवितात, त्यांतील दांडे मगें पुढें कसे होतात, चक्रे एखाद्या
पिशाचाप्रमाणें कशीं गरगर फिरतात, व पादे आपोआप कसे जातात व
उघड जात हें सर्व पाहून ईश्वर न ही एक मोठी विरक्षण कोटीच व अस-
स कृद्दर्शनी वाटेल. परंतु असल्या प्रचंड यंत्राचा व्यवहारी उपयोग किती मोठ्या

आहे. त्याच्या योगाने गिरणीच्या किंवा करिखान्याच्या इमारतींतील केंद्री दूरचे व लहानसहानि भागही चालतात, व शेवटी त्याच्या योगाने मालकास किती यांत्रिक व द्रव्याचा फायदा होत असेल, असल्या कल्पना यंत्रशास्त्राचे महत्त्व जाणणाराचे मनांत दृष्टकून यावयाच्याच, व त्या आल्या असतां हान्योत्पत्ति न होतां गहनविचारपरंपरा मात्र उत्पन्न होते. ज्यास यंत्रशास्त्राच्या उपयोगाची कल्पना नसते, अशा लहान मुलांस अगर खेडवळ लोकांस मात्र वरील गोष्ट पाहून चमत्कार वाटेल व हंसू येईल.

(६) जी गोष्ट वस्तूस लागू तीच वाक्यार्थास लागू आहे. म्हणजे भाषणांतील अर्थचमत्कारापेक्षां त्याच्या गहनत्वाकडे लक्ष गेलें असतां ती कोटी होऊं शकत नाही. हेंच खालील उदाहरणांवरून ध्यानांत येईल.

मृत्यु शरीरगोप्तारं वसुभाजं वसुंधरः ।

दुश्चरिणीव हसति स्वपतिं पुत्रलालनान् ॥

याचा अर्थ असा कीं “ ज्याप्रमाणें जारिणी स्त्री आपल्या पतीस पुत्राचे कौतुक करितांना पाहून हंसते, त्याप्रमाणें मृत्यु हा शरीराची जोमवण करणान्य भुव्यास व भूमि ही धनरक्षण करणारांस हंसते. ” या श्लोकामध्ये मृत्यु, भूमि व जारिणी स्त्री यांच्या कल्पनेमध्ये फारच चमत्कारिक संबंध दाखविला आहे परंतु, या संबंधदर्शनापासून वास्तव उत्पन्न - होतां त्यांत प्रथित केलेल्या भयंकर सत्याचीच प्रतीति वाचणाराचे मनावर अधिक जांरारें ठसते. यास्तव तें काव्य म्हणतां येईल, कोटी म्हणतां येणार नाह. (सं-)

पुष्पादनंतरं स्यात्फलं लतायां प्रसिद्धमिति लोके

चित्रं कनकलतेयं पुष्पोद्भूतः फलद्वयं पूर्वं ॥

या श्लोकाच अर्थ असा कीं-“ वृक्षसृष्टीत पाहून असतां प्रथम फुलें येऊन नंतर फलें धरतात असा क्रम आढळतो. पण या (लोके) प्रवर्णने लतेच्या ठायीं हा काय चमत्कार दृष्टीस पडतो पहा. कीं पु वृक्षमाच्या पूर्वीच फलद्वयाचा संभव. या ठिकाणीं स्त्री व (वृक्षसृष्टीत न सांप. णारां) लता यांच्या कल्पनांचा चमत्कारिक संबंध जोडून दाखविला जाह. परंतु श्लोकां अ. अश्लीलेत्वांमुळे व स्फुट प्राम्यत्वामुळे सभ्य अनुव्यास णां व अ. अधिक वाटेल यास्तव ही कोटी म्हणतां येणार नाही. (सं-)

सारखे असले म्हणजे सग कल्पनां जरी चमत्कारिक असली, तरी तिजपासून कोटी होऊं शकत नाही याचें खालील श्लोक हेंही एक उदाहरण आहे.

हृदि लज्जोदरे वह्निः स्वभायदग्निरुच्छिखः ।
तेन मे दग्धलज्जस्य पुनरागमनं नृप ॥

“ हे राया, माझ्या हृदयाचे ठायीं लज्जा आहे व उदराचे ठायीं वह्नि आहे. तेव्हां अग्नीच्या ऊर्ध्वज्वलनरूप धर्मांमुळे माझी लज्जा जळून मी तुजकडे याचना करण्यास आलों आहे. ” यांत कल्पना चमत्कारिक केलेली आहे. परंतु ती इतकी क्लिष्ट झालेली आहे की, ती समजून घेण्याच्या श्रमांमुळे त्यांतील स्वास्त्यं सर्व नष्टप्राय होतें. तसेंच अर्धचमत्कृतीपेक्षां शिक्षणाचा जोर ज्यामध्ये अधिक व म्हणून जो कोटी या सदराखाली पडणार न ह अशा श्लोकाचें उदाहरण खालील होयः—

अहो बत विचित्राणि चरितारं महात्मना ।
लक्ष्मीं तृणाय मन्यन्ते तद्धारणं नमंति च ॥

म्हणजे “ महात्मे असे जे पुस्तक त्यांचे चरित्रवैचित्र्य काय काय पहा कीं लक्ष्मीला ते तृणासमान मानितात व त्या तृणवत् मानलेल्या लक्ष्मीच्या भाराच्या ओझ्याखाली दडपून गेल्याप्रमाणें नम्र होतात. या ठिकाणी महात्म्यांच्या वर्तनांत जी एक प्रकारची सडुदर्शनी दिसणारी असंबद्धत दाखविली आहे, ती चमत्कृतिपूर्ण आहे. परंतु, याही ठिकाणी कोटीवर नीतिविचाराचें दडपण पडल्यामुळे ती प्रभावी घात नाही—कल्पनेमध्ये चमत्कृतीपेक्षां सौं च अधिक जगल्यामुळे ती कोटी होऊं शकत नाही. याची उदाहरण हवीं तितकी देतां येतील खालील हा श्लोक द्या.

स्तनयुगमश्रुत्वात् समीपतरवर्तिहृदयशोकाग्नेः ।
चरानि विमुक्ताहारं ततमिव भवतो ॥ पुष्पिकां ॥

म्हणजे.—“ हे राजा तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रियांचे स्तनयुगं पूर्वी स्नात त्यात विमुक्ताहार (त्यांचे स्तन-पक्षां मुक्ताहाररहित) देऊन हृदयगत व श्रेष्ठ उपासनाचे करत आहे कीं काय असां वाटतें ” या ठिकाणी स्तनयुगं ‘साश्रुत्व’ व पुष्पिकां हीं शब्द कल्पनां साश्रुत्व-वि-

मिला संबंध फारच सुंदर व रम्य आहे. परंतु या रम्यतेमुळेच हा श्लोक काव्य या सदराखाली घालावा लागेल. कल्पना अत्यंत चमत्कारिक असूनही ही रम्यता स्पष्टी संभवत नाही. कां कां, त्या ठिकाणी शुद्ध व रम्य सौंदर्य आहे. तः -

मणिहारलता विभाति तन्व्याः
कुचसिंहासनसीमिनि तस्थिवांसं ।
अभिषेक्तुमनंगदेवराज
गलशंखादूलितेव दुग्धधारा ॥

प्रणजे:- तन्व्यां जी मणिहाररूप लता कंठी धारण केली आहे., ती कुच-सिंहासनावर अधिरुद्ध झालेल्या कामंदवास अभिषेक करण्याकमिनां, शंखाकृति जो के र पासून गळणारी दुग्धधाराच की काय अशा भासते. या ठिकाणी हाराची कल्पना व दुग्धधारेची कल्पना, या दोन कल्पनांमध्ये जी संबंध दाखविला आहे, तो अत्यंत चमत्कारिक व निःसंशय हृद्यगम होय. तथ त्यांत शुद्धसौंदर्यप्रतीतीच काय ता आहे. यास्तव हा श्लोक फक्त काव्याखाली मॉडेल. तसेच—

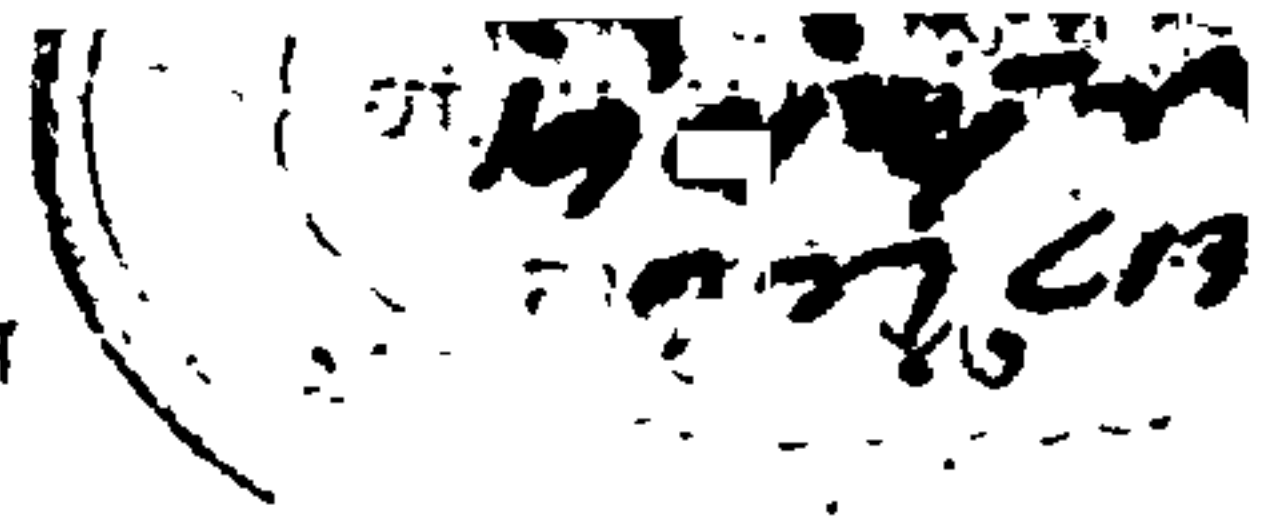
श्रिया गेहे प्रधारण्ये रामरत्यक्तस्त्वया पथि
यत मुद्रे पुरंधीणां प्रत्ययं कः करिष्यति ? ॥

साता मुद्रिकेला उद्देशून म्हणते, " हे मुद्रे र ... र्माने रामाला घराच सोलें मा ... स घनां ... कून दिसे आणि तू त्या ... सोईस आव ... , तेव्हां ... दि ... कोण वरं विश्वास घील ? ... व्यथा, मुद्रिका व जानकी याने ... तीशी दाखविलेला शंका ... गम ... ५ ५ क ... होय वाट मध्ये

हे ज महपुत्रि कालभुजंगमेन
स कारमिषमाविरभूद्विषं यत् ।
सं प ... मणि तदिदुमणौ निपाच
ज ... मये पयसि तत्क्षिति ध ता ।

“काररूप भुजंगमाने जगद्वप ... १२ ६ ...

... जो वि ... चोहोंकडे परा ... न ... नौव

घेऊन चंद्रिकारूप दुग्धरशीत त्यंस ब्रह्मदेव जणां काय-टाकता-शाला. येथे कल्पनेचं अद्भुतत्व असूनही श्लोकासवर सांगितलेल्या कारणामुळे कोटी झणतां येणार नाही.

(३९) नास्तिकपक्षां इतकी उदाहरणं दिल्यावर सं कृतांतोळ कोटीचं समर्पक उदाहरण तरी कोणतं, अशी प्रश्नोत्तराभावाविषयक होणार. यास्तव आमच्या समजुतीप्रमाणे ज्यास कोटी हें नांव देतां येईल, अशा कांहीं उदाहरणं खाली देतां.

(१) हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

कोणी दारिद्र्य कवि दारिद्र्यास उद्देशून म्हणतो:— 'हं दारिद्र्या, तुझा काय प्रभाव सांगावा ? तुझ्या कृपेनें मां सिद्ध झालों आहे. कया म्हणशील तर मां सर्व जगास पाहत असतां मला मात्र कोणीही पाहत नाही श्लोकांत दारिद्र्य पुरु व सिद्धपुरु यांच्या कल्पनांचा संबंध उ ये चमत्कारिक रीतीनें व्यक्त केलेला असून तो हास्यात्पत्तिकार हं हि पाहत हा लं क कोटी होय. कारण नव्हे.

(२) सर्वदा सर्वदाऽसीति त्वं मित्य कव्यसे बुधे ।
नारयोः लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोऽपि ॥

याचक राजाच्या स्तुति करितांना म्हणतो— 'हे राजां तूं सर्वदा सर्वदा याचित पदार्थांचे दान करितोस (कधी कुणाला कांहींही नाहा झणत आहे) ही तुझी मित्या स्तुति कवि गातात. कां तर आजपर्यंत शत्रूस तू कधीही पाठ दिली नाहींस व परस्त्रियांस तुझे वक्षस्थळही कधी लाभल नाहीं. ' ये कांत व्याजानंदा हास्यात्पादक आहे, व त्यास कोटी म्हणणेच घरोबर आहे.

परिदय स कुलं विद्यां शीलं शौर्यं स्वरूपता ।
विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दक्षितासं ।

सर्वगुणरूप पुरुष दारिद्र्य असतात या गोष्टीस अनुसंधान कवि विधीनी निरास रीतीनें म्हणतो तो म्हणतो:— 'विद्या शील म्हणजे कन्या दारिद्र्य कन्या साहे तिला तो बलव्यक्तरपर बापाप्रमाणेच पालन करितो व दुडकून काढतो आणि नंतर कुल, शील, नि शौर्य, पुरुषांचे

वगैरे गुणांनी संपन्न असा युवा वधितला म्हणजे त्याला ती अर्पण करितो. ”
या श्लोकांतील सद्गुणसंपन्न मनुष्य व दरिद्रता यांजमधील संबंध कितीतरी
गमनीन वर्णन केलेला आहे ! व या श्लोकास कोटी म्हणावे आवडले मुलीच
ससेभंद हाणे शक्य नाही, असे आम्हांस वाटते.

(४) आनंदतांडवपुरे द्रविडस्य गेहे

चित्रं वस्त्रिप्रवृत्तितासममाज्यपात्रे ।

विद्युल्लेखेन परिनृत्याति तत्र दर्वी

धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ॥ *

चित्रं वस्त्रिप्रवृत्तितासममाज्यपात्रे, तेंच तुपाची तपेली के-
व अर्पण म्हणजे तर अर्पणीच्या तान्याएवढी ! तीत पोपळी खडबडत
हे, तर शुद्ध प्रमाणे ! आणि तुपाची धार जी पानावर पडत होती. ती
तर इतक्या मधी, ती सिद्धांतच योगबलंकरून पाहावी; इतरांस अगोचर
होय. व अर्पण व अर्पणच्या मते फारच थोड्यास हंसू कोसळल्यावाचून
राहील. इतकेच उपमा सर्वत्रच हास्योत्पादक होईल असे नाही. मृच्छक-
टिक नाटक ताल नांदीमध्ये

“ शतु वी नलिकंडर्य कंडः श्यामावुदोपमः ।

गौणी भुजलता यत्र विद्यल्लेखेन राजते ॥

काल शंकराच्या नीलवर्ण व मेघाच्या कांतीप्रमाणे कांति अस-
गान्य व भावनी गर्वतीचा पडलेला गौरवर्ण जो हातूतून मेघाने खळ-
पान व जी उगविलेला आहे. परंतु त्या उपमे हास्य येत नाही, तर
तुला व हेतु.

“ मु... इतरांस घृतधारा व... यु... हा... उबंथ फारच योग्य
असा व टला असाय, असे दिसते, कारण, दुसऱ्याही एका श्लोकांत तीच
कल्पना तशाच रीतीने व्यक्त केलेली आढळते -

“ संचारिणी कांचनवह्वरवि

विद्यल्लता वा पतिता तभस्तः ।

घृतस्य धारा पतिता न जाने

दिवं गता वाथ भुयं न वा ॥

(५) दीपो भक्ष्यते द्वांतं कज्जलं च प्रसूयते ।

यद्द्वं भक्ष्येन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥

“ दीप हा अंधकाराचें भक्षण करितो, आणि काज्जलस प्रसवतो. टी-कच आहे. जसें नित्य खावं, त्यासारखी प्रजा होते. ” या ठिकाणी दाखला चमत्कारिक असून हास्योत्पातिकारक आहे.

(६) व्युताः दंताः सिताः केशा वाधिराधः पदे पदे ।

पातसज्जमिमंदेहं तृष्णा साध्वी न मुंचति ॥

“ दांत पडावे तर पार पडून गेलेले. केशांत एक केशही काढा उरला नाही. अडखळत्याशिवाय एक शब्दही उच्चारितां येत नाही. व अशा रीतीनें देह अगदीं पतनेन्मुख झाला. तरी आशा ही मात्र एखाद्या साध्वी स्त्रीप्रमाणे या देहारूप पर्तिस सोडण्यास तयार नाही. ” या ठिकाणी आशा व साध्वी स्त्री या दोहोंच्या कल्पनाचा जो संबंध दाखविला आहे, तो फारच बद्द ठीक आहे. व ही निःसंशय कोटी होय.

(७) अनुकुरुतः खलसुजनौ अग्रिमपाश्चात्ययोः मर्त्याः ।

विदधति रंघ्रमेकौ मुद्रणमस्यापरोऽपि विदधाते ॥

“ खल व सज्जन हे सुख्या टोंकाचें व नेज्याचें अनुक्रमें अनुकरण करितान. पहिला (खल) हा रंघ्र पाडतो म्हणजे दूषणं काढतो, व दुसरा (सज्जन) हा त्यावर आच्छादन घालतो. या श्लोकांत सुख्या दोन भागांची उभ्यां समपैक अप्रन चमत्कारिक व हास्योत्पातिकर आहे. म्हणून ही कोटी होय.

(८) येनांच्छेन सरसीरुहलंचनायाः

त्रात. प्रभूतवचनदुदये प्रदीप ।

तेनैव सोऽस्वसमयेऽस्तमः ।

क्रुद्धे विधौ भजति मित्रममित्रभावसु

कमलनयना स्त्रीच्या ज्या पदरानें दीप लावण्याचे वेळेस दीप तिचें रंग प्रचंड वाण्यापासूनही झालें, त्याच पदरानें तो मालविण्याचे वेळेस तिचा वीर झाला नापरी, शैव क्रुद्ध झालें अगतां मित्रही शत्रु बनतो असेंच नाही कां म्हणावयाचें ? या ठिकाणी पदर व दीप यांचे दोन वेळेचे दोन निराळ्या

पकारचे संबंध मित्र व शत्रु यांच्या निदर्शनातून गमनाचे करून दाखविणे आहेत.

(९) सरस्वतृदयाभियोग्ये खिद्यति काव्ये जडो न मौख्ये स्वे ।

निंदति कंचुकमेव प्रयः शुष्कस्लनी नारी ॥

“ काव्य अतिगह्य वाचकांचे रचास योग्य असं अमतांही बुद्धिहीन मनुष्य अशा काव्याचीच निंदा करतो, आपल्या सुखिण्याची तो निंदा करीत नाही वाचकपामुळे इतने अत्यंत कृश झाल्यामुळे जिच्या अंगास कंचुकी वसेताशी झाली आहे, अशा स्त्री आपल्या वाचकपाला दोष न देता कंचुकीलाच दोष देते जड बुद्ध्या व वृद्ध स्त्री यांचे जे साम्य या ठिकाणी दाखविले आहे, तेच कोटिबाज आहे.

() अस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभं ।

शत्रूणां शूलैर्लोहं ताम्रं शासनपत्रकैः ॥

श्रीभोजराजाच्या राज्यांत लोखंड व तांबे ही मात्र अगदी मिळतात ही झाली शत्रूंच्या पायांत घालण्याकरितां शूलं व ताम्रं करून करून काखंड सर्पिले व हानप्रसंगी ताम्रपत्र करून देतां देतां तांबे खाल्यात झाले. ” भोजराजाची पांडुरोगी आणि लोह व ताम्र यांचा अभाव, या श्रुत कथांचा संबंध हा श्लोकांत फारच चमत्कृतिपूर्ण व हास्योत्पादक झाला आहे.

•) श्लेष कां । कव्यांचे एक मुख्य साधन श्लेष होय. श्लेष म्हणजे शब्दांचे नानार्थित्व जेव्हा एका शब्दाचे अनेक अर्थ असतात व तेच शब्द एकाच वाक्यांत एकापेक्षा अधिक अर्थाने येऊन जातो, तेव्हा श्लेष होतो. अनेकार्थबोधक शब्द बहुधा प्रत्येक भाषेत काढतां काढतां तरी शक्यता नव्हत. त्याप्रमाणे संस्कृतांतही ते आहेत. परंतु इतर भाषांच्या मादानीत इतरां संस्कृतांत श्लेषयोजनेचा ~~आस~~ विशेष आहे. बहुधा सर्व प्रकारच्या काव्यांतून तर कथाचा उपयोग पदोपदी केलेला श्लेषांचा, व संस्कृत भाषेच्या अगदी अलंकारांच्या इतिहासांतून श्लेषांची गाठी इतकी वाढलेली दिसून येते व किंवा इतर भाषांच्या काव्य हे व जरा राहून म्हणजे रस व अलंकार साजकडे दुर्लक्ष होऊन, सर्व भार काय तो श्लेषावरच येऊन पडलेला आहे आधुनिक हरिदास व कथेकरा यांचा व्युत्पत्ति झटला म्हणजे तिजमये हथ

त्मक श्लोकांचा भरणे असावयाचा. पूर्वजांत किंवा उच्चरंमांतही ते श्लोकां
 रस आठवीत वसले आहेत किंवा एकाच चटकदार अलंकाराची विंगड-
 वून सांगत आहेत, असा प्रकार बहुधा दिसावयाचा. अशा तऱ्हेचे बंध काव्यां-
 तील, किंवा श्लेषांचे केदळ आगरच असे जे निरनिराळे वृत्त्यांतील एकाच
 श्लोक घेऊन त्याचे स्वाभाविक रीतीने किंवा बलाकाराने कसेदसे होणारे एक-
 दश वाक्प्रबंधांचे अनेक अभिप्राय खुलवून गोडीने व तन्मयतेने समितात, हा
 देखावा मात्र सर्वसाधारणपणे प ह्यास सांपडतो. एकाक्षरी श्लेषां तर या
 श्लेषप्रबंधांस विशेषच मदत होते. नुसते अ किंवा क या अक्षरांचे जर दान
 दोन तीन तीन अर्थे संभवू लागले, तर मग श्लेषांस काय तोटा

(४१) संस्कृत साहित्यशास्त्रांत श्लेषास जें स्थान आहे त अलं-
 कारांत आहे मंदारमरुदचंपूषः श्लेषांची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली
 आहे —

**नानार्थसंश्रयैः शब्दैः साधैर्यप्रति । न ।
 वप्यवप्योभयेषां चेत् श्लेषात्कृतिरिष्यते**

ह्यणजे:—“वप्य व अवप्य अशा उभय पदार्थांचें साम्य केल्याने वधर्मत्व
 जेव्हां एकाच शब्दाच्या अनेक अर्थावरून वास्तविक जाणू लागे, त्या श्लेषा-
 लंकार असं म्हणतात.” श्लेषातुळे अलंकार होण्यास दोन निरनिराळ्या श्लेषा
 संबंध दाखविणे, अर्थातच उदाहरणे आहेत. कारण शब्द एकच असून त्याचे
 अनेक अर्थ निरनिराळ्या वाक्यांत होण्याने श्लेषाचे उदाहरण द्यावे. अशा
 जर परस्पर संबंध किंवा मेल ही श्लेषाची दोन श्रेणी आहेत. पहिली श्लेषा
 अर्थचमत्कृति संभवत नाही. — कच यं शब्दाचे अर्थ दोन आहेत,
 एक बृहस्पतीचा मुलगा व दुसरा श्लेष. आतां कच हा शब्द दोन निर-
 निराळ्या वाक्यांत निरनिराळ्या रीती उपयुगांत आणिला ह
 णार्थ असं म्हटलें की, कच हा स्वर्गलोकांतून निघालेला हा प्रथमतः
 गंगेच्या तटाकीं आला व स्नानविधि करून अश्या श्लेषाचा उदाहरण
 गांठ देऊन श्लेषास धराल अशा प्रकारची योजना केली. त्या श्लेषाचा मुळावो
 अर्थचमत्कृति होत नाही. तच ‘कचाचे कच फार लांब’ असे उदाहरण घ्यावे ना-
 व त्या योजना केली, तर दानही अर्थ अगदी जवळ आल्यानंतर श्लेषाचा
 दाखविलेला तर पुनहा किंवा श्लेष संभवत नसत अशा योजना केली.

थोडा अधिक चमत्कृति भासेल. मात्र ही चमत्कृति विशेष रमणीय हांगार नाही. परंतु तेच बृहस्पतिपुत्र कच व कच (कंस) यांचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नसतां जर साम्यसंबंध दाखवितां आला, तर त्यापासून खरी व रमणीय चमत्कृति उत्पन्न होणारी आहे. हें मोरोपंतांच्या खालील आर्थेवहन कळून येईल:—

तू मलिन कुटिल नीरस जुडाहि पुनर्भवपणेहि कचसाच ।
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसी नाम-कच साच ।

या आर्थेन आपला अर्धेन केव्यापहल कचाची देवयानीनें निर्भर्त्सना केली आहे. ती म्हणते: "हे कचा! तुजें नांवच कच. तेव्हां तुला जरी डोक राबरे धरिला (प्रिय मानिला), तरी तू आपला स्वभावगुण सोडला नाहीस हें समजच झालें. " आतां नांवाप्रमाणें कचानें आपले गुण कोणते दाखविले, अशा पृच्छा सहजच उद्भवते. व त्यास मलिन, कुटिल, नीरस, व पुनर्भव इत्यादि अर्थी म्हणजे श्लिष्ट पदांतून उत्तर मिळते. पण वर दिले या चंभूकारांच्या वाक्यासर्व्यं सांगितल्याप्रमाणें वर्ण व अवर्ण याचा साम्य-संबंध पाहिजे, असें मात्र म्हणतां येणार नाही. कारण हा संबंध विशेषत्वकडीं अमं शकल

(२) काव्यप्रकाशकार मम्मट याची श्लेषाची व्याख्या खाली लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

वाच्यभेदेन भिन्नः यद्गुणपद्मपणस्पृशः ।
श्लिष्यंति शब्दाः श्लेषोऽस्य वक्षरादिभिरष्टयः ॥

म्हणजे:— " वाच्यार्थभेदानेन भिन्न अमृत एकसमय व उद्देशकून होणाऱ्या उच्चारणमुळे जेव्हां शब्द आपले भिन्न रूप घोंकून टाकून फक्त एक-रूपतेनेच भासतात त्या श्लेषा " अथ नांवाचा अर्थालंकार वर्ण, पद, लिपि, वचन, विभक्ति, प्रत्यय, प्रकृति व भाषा इत्यादिकांच्या अवलंबातानें आठ प्रकारचा हांऊं शब्दांचे व प्रकृती किंवा अनुसंधान एकच राहिल्यामुळे नवव्या प्रकारचा श्लेष होतो. अर्थ या सर्वांची उदाहरणे देण्याचें कारण नाही. तसें पाहतां लयालंकार दोन प्रकारचे होतात; एक समंग व दुसरा असंग अशाच उदाहरण खालील आर्था होय:—

वाणी मयूरवदनीं जी न शुकार्तं द्विजोत्तमा यावी ।

पक्ष श्रीहरि धरि मग काय न करि तो अनंत मायावी ॥

म्हणजे:—“जी वाणी ब्राम्हण [ऋषि] वर्य जो शुक त्याचे तोंडांत आली नाही, ती वाणी कवि मोरोपंत याचे तोंडांत आली. मोरोपंताचा वाचूच श्रीहरिने धरिली, तेव्हा मग त्या अनंत मायावी हरीने काय वाटिले तें घडवून आणिलें तरी काय आश्चर्य ?” याच श्लोकांतून दुसरा अर्थ निघतो तो असा:—पक्षिश्रेष्ठ जो शुक ह्य० पोपट, अर्थात् ज्याचा बोलकेपणाविरयी रूपाति आहे, अज्ञानेही तोंडून निघाले नाहींत, ते माराचे तोंडून निघाले पण खुद्द श्रीहरिने पक्ष धरिले म्हणजे पक्षाचें रूप धरिलें, मग तेंच काय आश्चर्य ?” या आद्यमध्ये शब्दाची पोपटपदं न पाडितां स्वाभाविकेपण जशाचे तसेच शब्द घेतले असतां श्लेषनिष्पत्ति होते. मागें दिलेला “ तू मालिन कुटिल नीरग्न ” हा आर्याही अभंग श्लेषांचंच उदाहरण रघुनाथ पंडिताचे नळोपाख्यानांत आहे, तें हें:—
“ नलगे औषध मजला ” इ० दमयंताला विग्रहपीडा झाली असतां तिच्या सख्यांनी तिला काय औषध पाहिजे म्हणून विचारिलें, तेव्हां नलगे औषध मजला असें तिनें उत्तर दिलें, याचा सरळ अर्थ ‘ मला औषध नको असा आहे. परंतु नलगे या एका पदाचीं नलगे अशीं दोन पोपटपदं पाडिलीं असतां, “ गे, म्हणजे हे सख्यांनो नल [प्राप्ति] हेंच औषध मला वांचवांल ” असा अर्थ त्यांतिले त्यांत निघतो. या ठिकाणीं पदभंग करवा लागतो. म्हणून त्यांस सभंग श्लेष म्हणतात. तसेंच:—

अनलसमीहितसाधीरायाव।रामहीवराकामा ।

अनलसमीहितसाधीरायाव।रामहीवराकामा ॥

हेही एक सभंग श्लेषांचें उदाहरण आहे. नेहमीं प्रचारांत अभंग श्लेषच असतो; सभंग असत नाहीं.

(५३) काव्यप्रकाशकार व इतर कित्येक साहित्यग्रंथकार यांमध्ये श्लेषाच्या संबंधानें मतभेद आहे. काव्यप्रकाशकाराचे मताप्रमाणें श्लेष हा स्वतंत्र शब्दालंकार आहे व स्वतंत्र रीतीनें अर्थालंकारच आहे. इतर ग्रंथकारांचे मतानें श्लेष हा फक्त अर्थालंकारच आहे, शब्दालंकार होऊ शकत नाहीं.

त्यांचे म्हणणे असे आहे की, श्लिष्ट पदांचा उपयोग केला असता प्रस्तुत व अप्रस्तुत अशा पदार्थांचा संबंध कांहींना कांहीं तरी द्यावा लागतो व त्यापासून कोणत्याना कोणत्या तरी अर्थालंकाराचा उदयास होतो. सध्या श्लेषास शब्दालंकार असे म्हणता येत नाही. परंतु काव्यप्रकाशकारांचे म्हणणे असे आहे की, श्लिष्ट शब्द जर जाग्यावर राहिल, तरच श्लिष्टार्थही राहिल. व जर त्या श्लिष्ट पदांचे ऐवजी दुसरे पद म्हणजे शब्द घातला, तर त्यापासून श्लिष्टार्थ निवत नाही. असे ज्या ठिकाणी घडत असेल, त्या ठिकाणी श्लेष हा शब्दालंकारच मानिला पाहिजे. दुसरे पक्षी ज्या ठिकाणी श्लेष हा अर्थालंकार असतो त्या ठिकाणी श्लिष्ट शब्दास फारसे महत्त्व नसते, म्हणजे त्याचे ठिकाणी त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द घातला तरीही अलंकार साधतो. याचे उदाहरण खालील होय.

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनयान्यधोगतिम्

अहो सुसदृशी वृत्तिः तुलाकोटेः खलस्य च ।

याचा अर्थः--“ अहो, खल म्हणजे दुर्जन व तराजूचा कांटा यांचे साम्य किती नतांतत जुळते पहा. कारण दोघांताही ‘स्तोका’ ने उन्नति येते व स्तोकांही अधोगति येते.” स्तोका म्हणजे यत्किंचित् किंवा शुद्ध वस्तु. तराजूचा एका पारख्यांत यत्किंचित् कमीजास्त वजन पडले की तो जसा एकदम वर खाली होतो तसे दुर्जनालाही यत्किंचित् लाभ झाला असता तो चढून जातो व यत्किंचित् हानि झाली असता उतरून जातो. या ठिकाणी स्तोका या शब्दाचे ऐवजी अल्प वगैरे जरी दुसरा एखादा शब्द घातला, तरीही वाक्याचे उभयार्थत्व म्हणजे दोन वस्तूकडे दोन तर्हेने लागणारा अर्थ नाहीसा होत नाही. अशा ठिकाणी शब्दाचे महत्त्व नसून अर्थविंच महत्त्व विशेष आहे. यास्तव हा श्लेष या ठिकाणी अर्थालंकार आहे, शब्दालंकार नव्हे. वर दिलेल्या कित्येक उदाहरणांत म्हणजे “वाणी मयूरवदती” वगैरे अर्थाने मयूर, शुक, द्विजोत्तम, व वगैरे शब्द किंवा “नलगे औषध मजला” यांतील नलगे हा शब्द, हे व या जगां दुसरे शब्द घातले, तर श्लेष उदयास होत नाही. या काव्यप्रकाशकारांचे म्हणणे अधिक सयुक्तिक असून श्लेषाचे शब्दालंकार व अर्थालंकार असे पृथक् भेद खरोखर मानावे लागत व. परंतु निवळ शब्दश्लेषांत विशेष रमणीयता नसते. म्हणून ती कौटी-

मध्यं मान्यनेनं गणितां येत नाही. परंतु श्लेष हा ज्या ठिकाणी अर्थालंकार होतो, त्या ठिकाणी तो तसा गणितां येतो.

(४४) इंग्रजी साहित्यशास्त्रकारांच्या मतेही निव्वळ शब्दांवरच्या कोट्यांना कोणी चांगलेसे मानीत नाही. व अशी निव्वळ शब्दांची कोटी करणं केवळ ग्राम्यपणाचें लक्षण समजतात. अँडिसननें असं म्हटलें आहे कीं, शब्दावर कोट्या करण्याच्या वृद्धीचें बीज बहुधा सर्व मनुष्यांच्या डोक्यां । अँडि विचारानें, तर्क परिचयानें, व समंजसपणानें या बीजास फारसे अंकुर फुटत नाहींत; परंतु कोटि करण्याची चटक मनुष्यमात्रांत इतकी प्रबळ आहे कीं, थोरा मोठ्या वृद्धीचीं मनुष्येही जर त्यांस ललितकलांच्या नियमांचा उत्तम संस्कार नसेल तर, कोट्या करीत बसतात. मतांत उदात्त कल्पना जोपर्यंत येत नाहीं, तोपर्यंत नुसत्या शब्दावर कोट्या करण्याची प्रवृत्ति राहिल. परंतु मता उदात्त कल्पना असूनही कित्येक वेळां शब्दश्लेषेव करण्याची गोडी अनिवार होई व यासुद्धें आरिस्टोटल, सिमरो, शकसनाअर वगैरेंच्या ग्रंथांतूनही कोट्या सांपडतात.

The seeds of punning are in the mind of all men and though they may be subdued by reason, reflection and good sense they will be very apt to shoot up in the greatest genius that is not broken and cultivated by the rules of art. Imagination is natural to us and when it does not raise the mind to poetry, painting, music and other noble arts it often breaks out in puns and quibbles
(A laison)

शकसनाअरला तर शब्दावर कोटी कोठें कतावी व कोठें कडे नये याचा विधिनिषेधच नव्हता असं म्हटलें तरी चालेल. कारण त्या त्याच्या हास्यरस-प्रधान नाटकांतूनच आहेत असं नाहीं; तर त्या करणरसप्रधान व शोकपर्यवेसायी नाटकांतून व मुख्य पात्रांच्या तांशें ऐन कला किंवा वीररसपूर्ण भाषणांतून नुसत्या पेरलेल्या आढळतात.

शेक्सप्यारमध्यें आढळणाऱ्या शब्दावरच्या काव्यांपैकी काहींनी थोडी-
निवडक उदाहरणें खाली देतां:—

Proteus—It were best 'pound' you.

Speed—Nay sir, less than a *pound* shall serve
me for carrying your letter.

Pro.—You mistake. I mean the *pound*,—a
pinfold

Speed.—From a pound to a pin? *fold* it over and
over. It is three-*fold* too little for
carrying a letter to your lover.

(*Two gentlemen of Verona.*)

Julia.—And is that paper nothing?

Lucretia.—Nothing concerning me.

Ju.—Then let it *lie* for those that it concerns.

Lu.—Madam, it will not *lie* where it concerns.
Unless it has a false interpreter.

Fal.—My honest lads, I will tell you what I am
about.

Pist.—Two yards, and more.

Fal.—Indeed, I am in the *wast* two yards about
but I am now about no *waste*.

(*The Merry Wives of Windsor.*)

Oli.—What kind of man is he?

Mal.—Why, of man-kind?

Oli.—What manner of man?

Mal.—Of very ill manner.

(*Twelfth-Night.*)

Vio.—Art thou a *churchman* ?

Clo.—No such *matter*, sir. I do *live by the church* for I do live at my house, and my house doth stand *by the church*.

(*Twelfth-Night.*)

Pedro.—Truly the lady *fathers* herself.

(*Much A do about Nothing.*)

Lys.—Then by your side no bed-room me deny.

For, *lying* so, *Hermia*, I do not *lie*.

(*A Midsummer Night's Dream.*)

Cost.—Which is the *head* lady.

Prin.—Thou shalt know her, fellow, by the rest that have no *heads*.

(*Love's Labour's Lost.*)

Gra.—Not on thy *sole*, but on thy *soul* harsh Jew.

Anto—If the Jew do but cut deep enough I will pay it instantly *with all my heart*.

(*The Merchant of Venice.*)

Orl.—What, of my *suit* ?

Ros.—Not out of your *apparel*, and yet out of your *suit*.

(*As You Like It.*)

Hor.—Madam it is now in *time*.

Luc.—All but the *base*.

Hor.—The *base* is right, it is the *base* knave that jars.

(*The Taming of the Shrew.*)

Fal.—Yea, and so used it that were it not here
apparent that thou art *heirapparent*.

(*King Henry IV, Pt I.*)

2nd Citi.—A trade sir, that I hope I may use
with a safe conscience, which is, in
deed, sir, a mender of bad soles
(*souls*).

(*Julius Caesar.*)

Cleo.—Indeed?

Ma.—Not in deed, madam.

(*Antony and Cleopatra.*)

[४५] शेक्सपीअरमध्ये शब्दश्लेष दिगुल सांपडतो, तरा एकंदरीने आपल्या इकडच्या संस्कृत ग्रंथापेक्षां तो इंग्रजी ग्रंथांमध्ये फारच कमी आहे. Thomas Hood या कवीसारखे शब्दश्लेषवादादर निकडेही आहेत, परंतु थोडे. (*They went and told the sexton and the sexton tolled the bell.—Hood*) अलाकडील श्रेष्ठ प्रतीच्या गद्यपद्य ग्रंथांतून तर तो जवळ जवळ नाहीं म्हटलें तरी चालेल. उदाहरणार्थ, टेनिशनच्या सर्व काव्यांत एकादा तरा निवळ शब्दश्लेष सांपडेल कीं नाही, याची शंकाच आहे. मिल्टनमध्ये एकादा क्वचित् सांपडतो. (*At one light bound nigh over leaped all bound—Paradise Lost Book VI.*) एडमंड वर्क यानें एकच शब्दश्लेष केल्याचें माहीत आहे. पण तो फार समर्पक व गंभीर विचार उत्पन्न करणारा असा झाला आहे, तो असा—*What is (M) a jest (y) when deprived of its externals, but a jest* इंग्रजी जाणणारांस या शब्दश्लेषाच्या खुबी स्पष्ट करून जाणण्याचें कारण नाही. इंग्रजी समाजांत आजोशिसीं सहीं *London* या शब्दाचा प्रचार आहे हें *London* किंवा *London* *and Charivari* या पत्रांतून येणाऱ्या कोट्यांवरून उघड दिसत आहे.

इंग्रजीत शब्दश्लेषाचा विशेष प्रचार मूळ इटालियन भाषेच्या संपर्काने सुरू झाला व शेक्सपिअरच्या वेळेच्या पूर्वी फार थोडा काळ हा संपर्क झालेला असल्याने त्याच्या व तत्समकालीन इतर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत श्लेषाचा फार भरणा दिसून येतो. परंतु दिवसेंदिवस तो प्रचार कमी होत चालला. कांहीं प्रकारच्या कोट्या फार चटकदार असतात व कित्येक वेळा त्यांमध्ये समर्पकपणाही असतो. यामुळे शब्दश्लेषाचे साम्राज्य इंग्रजी भाषेवरूनचसे काय पण दुसऱ्या कोणत्याही भाषेवरून समूळ नाहीसे होणे बहुधा अशक्यच होय. परंतु चांगला व वाईट शब्दश्लेष यांतील भेद सदमिश्रिताने तेजांचे कळण्यासारखा असतो, यामुळे त्यांस योग्य तेंच महत्त्व कोटेंही मिळणार. ग्रॅहम नांवाच्या एका इंग्रजी ग्रंथकाराने "A Book about words" नांवाच्या आपल्या पुस्तकांत शब्दश्लेषाविषयी खालील समंजसपणाची विधाने केली आहेत तीं कोणत्याही भाषेस लागू पडण्यासारखी आहेत ती म्हणजे —

"Language has been like most other things subject to many and various abuses. Anagrams, chronograms, acrostics, &c., have each and all "fretted their hour upon the stage and now are heard no more." But the Pua seems likely to maintain its place both in conversation and in written composition. Let us not be misunderstood. It is not the practice, but the abuse of it that is to be condemned. We are strongly of opinion that there can be no greater pest to clear than the inveterate and professional punster a man who sets traps for you who lies in wait for every phrase you utter to turn it into a meaning of his own and who is continually stopping the natural flow of discourse and bringing it to some lame and

ह्या विषयावरून ही पुस्तके

impotent conclusion. But, as we have endeavoured to show, the pun when telling and well applied is as legitimate a form of wit as any other and quite as conducive to good feeling and good fellowship."

(४६) शब्दश्लेषाचे हे विवेचन पूर्ण करण्यापूर्वी Mark Twain' Library of Humour या पुस्तकांत (पान ४१७) Oliver W. Holmes या प्रसिद्ध अमेरिकन विनोदी गृहस्थाचा शब्दश्लेष कर, गान्या लोकांसंबंधाने जो एक लेख दिलेला आहे, तो अवश्य वाचावा अशा सिफारस वाचकांस केल्याशिवाय आमच्याने राहवत नाही. कल्पना अशा केलेली आहे की, इन्द्रावर कोठ्या करितां ज्यांचा मंदू विघडून गेला आहे- अशा लोकांकरितां कोणी एका दयाळू गृहस्थाने एक इस्पितळ बांधलेले असून त्यामध्ये वेगळे प्रकारचे अनेक लोक कोठून ठेविले आहेत. व या इस्पितळाचे नियम आणि त्या लोकांची दिनचर्या वेगवेगळे वर्णन फारच विनोदी असे केलेले आहे. त्यांतल सुरवातीच्या थोड्याशा ओळी खाली दिल्या आहेत, त्यावरून एकंदर लेखाची कल्पना हेरिल. या लेखाचा मुख्य हेतु शब्दश्लेष करणाऱ्या फटफर्ती करण्याचा आहे, हे उघड आहे:—

"The great success of the asylum for idiots and feeble-minded youth, several of the scholars from which have reached considerable distinction, one of them being connected with a leading daily paper in this city, and others having served in the State and National Legislatures, was the motive which led to the foundation of this excellent charity. Our distinguished townsman, Noah Dow Esquire, as is well known bequeathed a large portion of his fortune to this estab-

ishment, being thereto moved as his will expressed it "by the desire of N. Dowling some public Institution for the benefit of Mankind." Being consulted as to the rules of the institution and the selection of a Superintendent, he replied, that all Boards must construct their own platforms of operation. Let them select *anyhow*, and he should be pleased. N. E. Howe, Esq. was chosen in compliance with this delicate suggestion.

DMF

(४४) विनोदवचन—जिच्या योगानें विचारांत असंबद्ध, विकृत किंवा अद्भुत स्वरूप येतें व एकंदर परिणाम हास्योत्पत्त त्पर होतो, अशा कल्पनाशक्तीने रचलेल्या शब्दप्रबंधास विनोदवचन म्हणतात. कोटी व विनोद यांमधील मुख्य भेद मागें कोटीच्या निवेचनाचे वेळी सांगण्यांत आलाच आहे. कोटी चांगल्या रीतीने करितां येण्यास बुद्धि प्रगल्भ व संस्कृत असण्यां लागते. विनोद हा अशिक्षित मनुष्येही करूं शकतात, कोटीमध्ये बुसतें असंबद्धतां दर्शनच नसतें, तर त्या असंबद्धतेचें स्वरूप नवीन कल्पना रचून व्यक्त करणें लागतें. विनोदास नवीन कल्पना अशी रचावयास लागू नार्हीं. तर उच्च श्या असंबद्ध स्थितिचेंच यथार्थ वर्णन तुम्हाला लक्ष वेधेल अशा रीतीने दिलें म्हणजे झालें. कोटी करणाऱ्याची नजर श्रोत्यांकडे जितकी असते, त्यांक्षां विनोदवचन रचणाऱ्याची नजर निकडे अधिक असते. कोटी करणारा हा श्रोत्यास जणू काय असंबद्धतेच्या खोल पाण्यांत डकलत देऊन आपण कांठावर गमन पाहता वसतो, अशी जर कल्पना केली, तर विनोदी मनुष्य फक्त त्यासच न डकलतां त्याच्या वरीवर आपणही असंबद्धतारुधी खोल पाण्यांत उडी घेतो, व एकमेकांस गटगळण देत व घेत ते दोघेही निमज्जनमुख अनुभवितात अशा कल्पना करणें बरो. विनोदांमध्ये हा वहुधा रूढ असतें कोटीमध्ये तें तितकें स्फुट नसतें. विनोदाचे प्रकार अनंत असतात. व कोटीचे प्रकार बहुधा ठराविक असतात. विनोद हा एक उच्च शरीर आहे. याचें सांग घेण्याचे प्रकार व विषय मनुष्यस्वभाव व पर्याय

पंचमस्तके विस्तृत असतात. तो केव्हां गंभीर स्वरूप धारण करून एखाद्या कडव न्यायार्थाप्रमाणें तुम्हांस शिक्ष करणाचा वहाणा करील. तर केव्हां एखाद्या लडिवाळ मुलाप्रमाणें तुमच्या नशा आंढून तुम्हांस हंसवील. त्याचा पेहराव एकादेवेंळी अगदी ताज्या रुढीस धरून असेल, तर केव्हां हजारां वर्षापूर्वीचा व तुम्हांत न ओळखतां येणारा असला, तरी शेवटी तो तुम्हांस खदखदां हंसवित्यांचून रहाणार नाही. मेकॉले यानें आपल्या Addison वरील निबंधांत विनोदाचें वर्णन खालीलप्रमाणें दिलें आहे:—

‘What a wonderful thing is humour! How supple and delicate it is! How swift to seize every opportunity and yet how gentle! How true to facts of life and yet how merciful in what it reveals. How bold in its delineation of character yet how tender to preserve our respect. It discovers and binds together things which would otherwise appear unrelated and disjointed. It finds hidden analogies in things of difference but it can also analyse and set in opposition to each other things which at first sight appear almost identical. It is as quick as lightning in detecting distinctions and discrepancies and disclose themselves merely by the force of its presence. Humour can turn the most eminent self-complacent closed-up person inside out in the twinkling of an eye. It seizes upon a stone-headed fellow and under its magic touch the poor fellow

की, 'फोटोग्राफ' काटण्याच्या पेट्याच्या तोंडीं बसविलेल्या लहानशा भिंगा-
तून मोठमोठ्या व विस्तृत देखाव्यांचें प्रतिबिंब आंतील कांचेवर एका क्षणांत
पडतें, परंतु त्या छायासुद्धा प्रतिबिंबाचा उद्रेक किंवा विकास होण्यास-म्हणजे
छाया व काच यांच्या मिश्रणानें यथार्थ दर्शन होण्यास-रासायनिक क्रियांचा
उपयोग करावा लागतो. त्याचप्रमाणें कोणत्याही वस्तुस्थितीनें ज्ञान एकदां
मनांत झालें, म्हणजे मन वर्णाल निरनिराळ्या मनोभावरूपी रसायनद्रव्यांच्या
साहाय्यानें त्रिभुज दृश्यां अगलत्यां मनुष्यास तें ज्ञान हास्थेपादक करून
दाखवितो येतं

(४९) विनोद भन्याची वस्तुस्थितीकडे पाहण्याची रीति एकत्र
नसते; व यामुळे एकाच वस्तुस्थितीचे निरनिराळे भाग त्याच्या दृष्टीस पडून
त्याच वस्तुच्या निरनिराळ्या परंतु सर्वस्वी खऱ्या अशा स्वरूपाची त्यास पत्ति
होते. या निरनिराळ्या दृष्टींनीं पाहतांना त्यानें आपलें तर्कशक्ति अगदीं
चाळू टेंविलेला असत असें मात्र नाहीं किंवा त्याच्या हेतूंत अशा भारता
अथवा सत्यप्रियता उरत नाहीं असेंही नाहीं. जें काय होतें तें एवढें
अशा प्रकारचे हेतु असूनही त्याच्या विचारावर एक प्रसन्न खेळू चा
झांक येते. हा गोष्टी पाहून दुःखा तिच्या प्रकारच्या मनुष्यास काय,
दुःख किंवा इत्यादि मः विकार जागृत होतात, त्याच गोष्टी
मनुष्याचे नजरेस पडल्या असता तीं असें म्हणून भागवितो कीं, "जा" दे
न । "हं" हे अथवा अथवा; तसें नसेल तरच आश्रय आपलें
नफानुकसान त्यापामून का होणार आहे? व त्याकरितां आपण
तेच सुख घालवून विनाकारण तांब मनोवेगाचे उपाय नकां = हे त्यांतिले
असंबद्धता पाहून जा एक जोडें प्रण्यासारखें असे, तिच्या पुढे स आपण
काय म्हणून जांवाचें? किंवा अनुभवविषयाचा कांय थेंऊन त्याचें ज्ञानभूति
टेवल्यानें जें एक प्रकारचे कोमल मनोभान जागृत होऊं शकतं
प्रत = ना उ = ना व्यर्थ गमवावा : 'तीं मनोवृत्तींच्या व वेजे मन
= = न मनुष्यांत करत = तो नो हाच. दे सिद्धी परिस्थि = १
= = पामून होणा विनाहित वस्तुतः दोष चो सारय च उ = त
= = गताच न = मनुष्येण आपल्या = अथवा च्या
= = व सुसा अ = विकारांच्या = तामुळे

सुरक्षित राहतो; च इतकें असूनही विनोदी मनुष्याच्या हेतूच्या आदेशास किंवा गंभीरतेस कमीपणा सुद्धाच येत नाही. ज्याच्यामुळे आपणास विनोदसुखाचा एक क्षण तरी अनुभवावयास सांपडला, अशा परिस्थिती-विषयी तो मनांत उलट एक प्रकारची कृतज्ञताच वाळगतो.

(१०) हास्यास्पद व हास्यात्मक या स्थिति मात्र भिन्न आहेत.

हास्यास्पद गोष्टींमध्ये एक प्रकारचा वाईटपणा किंवा कमीपणा असतो. परंतु हास्यात्पादक गोष्टीत तसा वाईटपणा असत नाही. परंतु गोष्टीस हास्यास्पद आणि हास्यात्पादक अशी दोन अंगे असू शकतात. मनुष्याच्या मनास जरा प्रसंगविशेषी हासतात, तर तीं बहुधा वस्तुस्थितीच्या या दोन अंगांपैकी हास्यास्पद अशा अंगाकडे पाहतात, व म्हणून त्यांची मनोवृत्ति शुद्ध व सात्विक राहत नाही. परंतु, जीं विनोदी माणसं असतात, तीं वस्तुस्थितीच्या हास्यास्पदक अंगाकडेच होतील हेही तां नजर देतात व म्हणून त्यांस न होतां एकप्रकारचें सुख येतं आणि प्रसंगाप्रसारीत तलेल्यापैकी एक किंवा अनक कोमल मनाविकारांचा परिणाम त्यांच्या मनास तसेच त्रिभूत देनां एखाद्या लहान मुलानें खोडी केला तर तीं मनाविकारांचीं भांडे मार देईल. परंतु, तींच तिच्या एखादी विनोदी वाईटपणास स्वतः हासिल व मुलासही हासवून जात व कृतीची असंबद्धता व आणून देईल. वर जे निरनिराळे मनोभाव जाणवून येतात त्यांपैकी एकाहून अधिक तरी हजार पारें जाणवून देईल. प्रमाणं तरसत

... सध्याच स... एकाच पैकीं निघाले... सध्याच स... कृतज्ञता... स्वराची जाति... पास होणे... प्रमाणे विनोद... व... तलेले निरनिराळे मनोभाव जाणवून अस हा त्यांचा एकच परिणाम मिळवून येतो, तीं विनोदी हास्य हा... सुखी वाईट वाटण व... वाटणे किंवा नुसता खेद होणे... केले व... मुला... मनुष्यांत... जे जे अंत... दिवसेन... त... तो...

दुसऱ्याशीं किंवादां असा नसतो, व प्रत्येकाच्या थोडोथोड्या ~~उपाया~~ त्या न
 समावेश असतो. हे लक्षांत घेतलें म्हणजे मग, आपला बळी हे संकुडित जळत
 असतां खदखदो हांसणारे रानटा लोके किंवा अचकठ विचकट बोलून ~~दमे~~ तान
 हांसणारी व खिदळणारी शिमग्यांतील मुलें यांच्या मनोवृत्तांसाकट हांसण्य स
 विनोदी हे विशेषण कां लावूं नये, व तेंच, औषध मधेभाष्या काद्या हट-
 वादा रोग्याची फजिती होण्यासारखें कांहीं अर्थचमत्कृतिपूर्ण व हास्यकारक
 असं माषण करणाऱ्या वैयाच्या मनोवृत्तीस किंवा हास्यास तेंच विशेषण घेवें
 शीतीनें कसं लावतां येईल, हे समजण्यासारखें आहे.

(५१) या सर्वांहि नही विशेषतः सांगण्यासारखा एक गोष्ट हे ता
 ही की, विनोदी मनुष्य हा स्वतः परोपकारकर्ता होय, व त्यांच्या परोपकार-
 कृतीची मौज अशा आहे की, तां स्वतः जरी एखादे वेळी दुःखे घेणें गर
 उदासवाणा असला तरी तो आपलेंच दुःख उगाळीत न वसता असा विनो-
 दशाकालीं दुसऱ्यांवर उपकार करता. त्यांच्या स्वतःच्या हेतूच आपला उपकार
 रता ही दृष्ट्यावर होणाऱ्या उपकारांच्या मार्गांत अडयत होणें आज
 पर्यंत जगांत होऊन गेलेंल पाकळ प्रसिद्ध विनोदी लेखक व इत्ते हे
 स्वतः पोक्त विचारी गभारुतीचे व प्रादेशयुक्त असून ही लोकांनीं वां-
 तील अस्वच्छ मर्गेंत आपल्यादक अंगाकडेच लक्ष देऊन व
 आपणालेच व भाषणें हीं महानुभूतिचें उदाहरणें वेलीं
 केंद्र मुक्त रबल, डाव
 सवेंस प्रकृत न ~~॥~~ तसेच शेरिडिन, ~~॥~~ डारि गैरे
 इंग्लिश विवेका ~~॥~~ मद्रासाचीच उदाहरणें शतें विष्णु-
 शास्त्री निरूपणकर ~~॥~~ अ प या विनोदमहंदाग्यायिणें त ~~॥~~ ल गोष
 दिलेली हे तांहा चरान् रेखांताचेंच समर्थन करितें - ज मनुष्य सदा-
 दिन रोगल सतात व ~~॥~~ गौड जाले म्हणजे जेव्हां योंगनें ~~॥~~ व
 करमणूक सान ~~॥~~ ज स्वतः उल्लासवृत्ति दिसतात, त्यांची पुत्रवृत्ति वस्तुत
 काल स्थिति ~~॥~~ व विषयीं फुडाल गोष्टें एक ~~॥~~ जण उदाहरण आहे.
 का लक्षण ~~॥~~ एक मो ~~॥~~ ख्यात ~~॥~~ दिवस पा
 शहर न ~~॥~~ हला ~~॥~~ पु ~~॥~~
 झाल का ~~॥~~ शहरांतलें ~~॥~~ प्रसि ~~॥~~

सांगू लागला की, वैद्यवादा ! माझे वृत्त वारंवार उदास होतं व मला कांहा नकोसे वाटते; व अशा वृत्ति झाली म्हणजे मला पंथकाष्ठेचा चास येतो, तर जेणेकरून माझ्या जिवाला हुपारा वाटेल व माझी वृत्ति उन्हासित होत जाईल असा कांही उपाय कृपा करून मला सांगा." वैद्य म्हणाला, "वावारे! या तुझ्या विलक्षण रोगाला एकच औषध दिसते, तें हें की, तूं एकलकोडेपणानें न राहतां नारचीय रंगेल मंडळीन जात जा; आणि त्यांतूनही कार्लेनी नांवाचा एक विख्यात न येथे आला आहे त्याच्या नकला पहात जा. त्या पाहिल्या असतां तुझा रोगलाहा उदासपणा असला तरी तो पार निवून जाईल. रोगी उत्त केलो, महाराज काय सांगावं? ज्या कार्लेनीची तुमी एवढी तारीफ करतां तीच खुद्द मी आहे. मी साऱ्या पारीस शहरास खो खो हांसनेतो वर, पण माझी स्वतःचा प्रतिपुत्र तर माझ्यासारखा उदास व दुःखी आणो नसेल." वराल उदाहरणांतल कार्लेनी हा फक्त नकल्या होता; म्हणजे स्वतः विनोद करण्याचें सामर्थ्य त्याजमध्ये होतें किंवा नाहीं, याविषय कोणी शंका काढतल. परंतु, शेरिडन हं तरी स्वतः विनोदी लेखक नाता हें प्रसिद्ध आहे. प तो फारच थोड्या वेळां हांसत असे, असे त्यांज-

२ वराल सर्व विवेचन करून विनोदाचा मनोभावार्थी कसा निकट संबंध तो करील. विनोदवचन हें कोटी किंवा चतुरालाप याप्रमाणें न संगृहीत करतां येत नाहीं, मात्र शब्दरचना विस्तृत प्रमाणे जेव्हा एक प्रकारचें औचित्य हें जरांतच. म्हणजे जरी कोटी-प्रमाणे विनोदानें सार एकेरी कल्पनेत सहसा ग्रथित असत नाहीं, व विनोद-दर्शन हें ग्रथितांचे वर्णनादर अवलंबून असल्यामुळें शब्दविस्तार हा विनोदाचा एकच हातो, तथापि औचित्यविचार बरोबर पाळला गेला नाहीं तर हास्य उच भंग किंवा अपक्रम होण्याचा संभव असतो. सारांश किंवा प्रमाणे व विनोद अशा दोन रीतींनीं सांगतां येणें आहे की, विनोद व विनोदवचन हेईल व त्या रीतीनें विनोद करूं नये व नूत हास्यानेपत्त

कायम न तु ल पास र
परक च व हं प्रम

गडबडीत वाक्यांची देहरचना करितांना स्तन व नितंब हे कटिण व स्थूल असेच ओढवणे राहिले गेले. केंस कुरळ व वाकडे होते ते सरळ करावयाला शालेच नाही. आणि कंवर करावयाची ती तर ती मुळीच विसरून गेला. तात्पर्य की, स्वस्थपणा असावा तेव्हांच कांही गोष्ट झाली तरी करायला सुचते. घाईघाईने केलेली कामे ही अशीच म्हणावयाची ! ” या ठिकाणी सकृद्दर्शनी देहरचनेस गडबड होऊन ती भीट झाली नाही असे बोलण्याची ऐट असून या देहरचनेत जी दोषस्थळे म्हणून दाखविली ती स्वरोखर सौन्दर्यस्थळे आहेत व सौन्दर्य वर्णन करण्याचाच कवीचा हेतु आहे. आणि या अर्थचमत्कृतीचे शेष “ मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां चेतसि ” या व्याजनिंदात्मक विनोदपूर्ण वचनाने आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी विनोद व मठाल्या-यि या सदराखाली ज्या हास्यरसपर लहानमोठ्या गोष्टी दिव्या आहेत, त्यांत आमच्या मते विनोदवचनाची उदाहरणे पुढे आहेत.

भाग ४ था.

हास्यरस.

(५४) हास्यरस—येधवर सुभाषित, श्लेष, कौटिः किंवा चतुःशतक व विनोदवचन यांजविपर्यां थोडं बहुत विवेचन करण्यांत आलां यापुढे या सर्वांचा मूलाधार जो हास्यरस त्याचें विवेचन करण्याचें आम्हीं य जिल्हें आहे. कारण वरील सर्व प्रकारांनी मीमांसा हेतुविषयांचा विचार केल्याशिवाय परिपूर्ण होणार नाही. या साहित्यग्रंथांत ही रस या छानें विवेचन नाही. हास्यरसाचें पद्धतशां विवेचन संस्कृत साहित्यशास्त्रांतच आहे. इतर रसांच्या मानानें याकडे जरा कमी लक्ष दिलेंल आहे, तथापि इतर रसाप्रमाणे याची अंगे, उपांगे, भाव, विभाव वगैरे सर्व वर्तून दिलेले आहेत. संस्कृत ग्रंथकारांनी हास्यरसावर 'पुरुष'त्वाचा अध्यास केलेला आहे त्याचा वर्ण श्वेत' कल्पिलेला अमृत प्रसंथ' नांवाची देवता या रसावर अवेगळद करिते, असा साहित्यशास्त्रकारांचा एक संकेत आहे. हास्यरसाचा स्वभाव विभाव इत्यादि हा आहे. त्याचा विभाव म्हणजे उत्पत्तिकारणवस्तुमंत्रातील विचार किंवा विषयत्व किंवा अंगदर्शन परचेष्टानुकरण, असंबद्ध प्रलाप, 'पौराभास्य' (फाजिलपणा) वगैरे असून १०. नाक व कर्ण वगैरे गांचे रस, म्हणजे, ह्याचा व्याकोश होणें, फाट भरून हांसणें गैर त्याचे अनुभाव' आहेत. तसेच अवहित्या म्हणजे अर्थगोपन, श्रय, निद्रा, तंद्रा, स्वप्न वगैरे त्याचे व्यभिचारिभाव मानिलेले आहेत. हास्य दोन प्रकारचे आहे. एक अल्प रस व दुसरे परस्य. ज्याचे सनुष्य नाम. हास्य त्यावेळी त्यास अल्पस्थ हास म्हणतात, व ज्याचे दुःखास नाम. हास्य त्यावेळी त्यास परस्य हास म्हणतात, हे दोन हास्ये दुःखास हेतु हेतु ते असेः— १ स्मित, २ हसि, ३ विहसित, ४ उपसित, ५ हस्य, ६ हस्य, ७ हस्य, ८ हस्य, ९ हस्य, १० हस्य हे १० प्रकारचे मानले जाते. मध्यम हास्य हे १० प्रकारचे मानले जाते. मध्यम हास्य हे १० प्रकारचे मानले जाते.

अपहसित व अतिहसित हे दोन प्रकारचे हास अधम मानिलेले आहेत. साहित्यशास्त्रांत या प्रत्येक प्रकारच्या हासाचे निरनिराळे वर्णन दिलेले आहे. ते असे:—जेव्हां गालाग किंचित् फुगवटी येते, नयन किंचित् विकाम पावतात, खालचा ओंठ किंचित् स्फुरण पावतो, दंतपंक्ति दिसून येत नाही, हांठ किंचित् कटाक्षयुक्त होते आणि या सर्वांमुळे चेहऱ्यास माधुर्य येते, अशा हासामुळे हास्यस्मित म्हणतात. ज्या हास्यामुळे डोळे, तोंड व गाल हे उत्फुल्ल म्हणजे फुललेले दिसतात व दंतपंक्ति किंचित् दृष्टीस पडते, तेव्हां न्यास हसित हा म्हणतात. विहसितामध्ये हास्यक्रिया सशब्द होते म्हणजे ऐकू येते, व डोळे किंचित् आकुंचित होतात. उपहसितामध्ये नाकपुड्या उत्फुल्ल होतात—म्हणजे फुगतात, डोळे व खांदी निकुंचित होऊन दृष्टि किंचित् झिन्न, (वक्र) होते. ज्या हास्यामुळे दृष्टि 'साधु' होते, म्हणजे डोळ्यांत घर्णण उभे राहतं, व डोळे आणि खांदी हे स्पष्ट हालतात, त्यास अपहसित असे म्हणतात व अतिहसितांत हास्याचे सर्व परिणाम अतिशयच स्फुट होतात, म्हणजे डोळे पाण्याने भरून जातात व मनुष्य पोटा वर धरून हांसतो. हास्याचे अभिनयार्थ योग्य दृष्टि म्हणजे 'हास्या' या नावाची आहे, असे नाट्यशास्त्रांत सांगितले आहे.

हास्यरसाची संस्कृत वाङ्मयांतली उदाहरणे सुगम्यतः सांगू व प्रहसन या नाटकांचे प्रकारांत दिसून येतात. पैकी भाणामध्ये हास्य हा प्रधान रस असतो; तथापि विट वगैरे पात्रांच्या निपुण भाषणावरून व धूर्त 'चरित्रासारख्या नाटकांच्या वृत्तांतून हास्यरस प्रगट होतो. प्रहसनांत मात्र हास्यरस हाच प्रधान असतो. व तो 'पापंड' 'कुशनी' (कुटीण) वगैरे नाटकांच्या नाच पात्रांच्या भाषणांतून प्रकट होतो. अजबल राजांच्या नाटकांतून किंवा प्रकृशांतूनही हास्यरस आढळत नाही असे नाही. परंतु तो त्या प्रकाराची योग्य रूपांत वसत असून विद्वक्त, शकार वगैरे कनिष्ठ प्रतीच्या पात्रांचे भाषणांत असतो, व त्यांचे कार्ये शृंगारादिक सुगम्य रसांचा परिपोष करणारे असते असे साहित्यशास्त्रकार मानितात.

[५५] साहित्यशास्त्रकारांनीं हास्यरसाचें वर्णन करितांना जी उदाहरणें दिलेलीं आहेत, तीं त्या वर्गातील उत्तम किंवा मासलेवाईक अशा संमजुतीनें दिलेलीं असल्यामुळे, त्यावरून उत्तम प्रकारच्या हास्यरसाच्या स्वरूपाची त्यांची कल्पना काय होती हें त्याजवरून कळून येण्यासारखें आहे, म्हणून कांहीं खाली देतां. साहित्यदर्पणांत हास्यरसाचें उदाहरण म्हणून खालील श्लोक दिलेला आहे:—

गुरोर्गिरः पंच दिनान्यध्यात्य वेदांतशास्त्राणि दिनत्रयं च
अमी समात्रय च तर्कवादान् समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥

“ हे पहा आले कुक्कुटाचार्य ! यांनीं काय म्हणजे गुरुजवळ पांच दिवस अभ्यास केला आहे, वेदांतशास्त्र सर्वच तीन दिवस चाललें आहे व तर्कवादाचा तर, ज्याप्रमाणें कुक्कुटाचा दुकान वास घेता व त्याप्रमाणें वास घेतलेला आहे रसगंगापानें चालील उदाहरण आहे:—

श्रीतातपादैर्विहिते निबंधे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा
अंगं गवां पूर्व महो पवित्रं न वः कथं रासभधमपत्न्याः ॥

“ आमच्या वडिलांनीं केलेल्या ग्रंथांन एक नूतन कोटी दिलेली आहे, ती अशी:—अंजपर्यंत गाईचें अंग पवित्र मानात असत; पण ‘ रासभधमपत्नी ’ अर्थात् गाईचा इतेंही अंग पवित्र कां मानूं नये ? ” खालील उदाहरण काव्यप्रकाशां ४ आहे:—

अकुंच्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मंत्रांभसां प्रतिपदं धूपनैः पवित्रे ।
नारस्वनें प्रतितथुः कमदात्प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥

याचें तात्पर्य:—विष्णुशर्मा नांवाच्या दुराचारी विद्वान् पादशास्त्राची कोणी एका मनुष्या यज्ञ करितांना म्हणतो:—“ काय गंमत ! ” विष्णुशर्मा ह श्रे हाय असं म्हणून रडत होता, व तांडांन म्ह त र , या माझ्या डोव्यावर आपोहिष्ठादि मंत्रांनीं पवित्र केलेलें ॥ तीर्थोदकाचे थव प्रत्येक शब्दागणिक पडले. अशा या सुसंस्कृत मस्तकावर या वेश्येनें आपल्या

अपवित्र हाताना मूठ वद्धत आवाज निवण्यासाठी रणरु की हो दिले : ”
मं. समरं दनं मय खालील उदाहरणे दिलेली आहेत —

“ लेखिनी इत इती विलोके न कुत्र कुत्र न जगाम पथयः ।
ता पुन श्रवणसीमसंगता सा नघवदनः स्मितं दथै ॥ ”

कानावर ठेवली लेखणी आणि इकडे तिजडे स्या हं कुं - लागला,
आणि शेजरी पाहता ती सा कानावरच मि गळी, वरें पाहून माने खाली
घातला स्मल हं अंलं. ” तरेंच तरलभांड गातय वें जी हास्य-
व च खेळ आ पांन० धि निव अतं जाली वेंतो:-

जेःहायाः... स्त न नाते...
विशेषणं सन प नि... न पंडितः ॥

ज म तु न... मग काटेळें तें गेल्यास
त आ... प पं तु वन स उत्तीर काय ?

पयस्यं... मां प्राणेषु दयां कुरु
लभानि पा क्षानि पाणा जन्मानि जन्मानि ॥

याचा अर्थ सर्वांस माहित आहेच, तो लिहिण्याचें कारण नाही.

पूर्व चेष्टी ततो वेष्टी पश्चात् भवति कुट्टिनी
सर्वोपायपरिभ्रष्टा वक्ष्या भवति ताण्सी ॥

र ही सा बहुधा सर्वांस माहित आहेच

अ गायनपूतं ते नोच्छिष्टमधरं कुरु
उत्कंठितारि... भद्रे वामं कर्णं दशस्व ॥

एक दिग्भ्रमजड व अरसिक असा मा स्ना प... म्हणतो:-

म... सवे... पन कर... पवित्र होऊन बसले

I... कं वरें... उष्टे क खंस ? तुह... अंठीनां... नसेलच

॥... व... कथा. ”

बिलाद... गत स्थितमार्जारसं...
... वा... पत्नी... न

“ विक्रान्त रांप आणि विक्रावर्हिर मांजर अशा या संकटांत सांपडलेल्या उंदराप्रमाणे दोन बायकांच्या दादल्याची गत होते ”

सदा वक्रः सदा क्रूरः सदा मपेक्षते
कन्यां राशिस्थितो नित्यं जामाता वशमो ग्रहः ।

“ जातई म्हणजे दहावा ग्रहचंद्र आहे. तो सदा वक्र असेून वसत्या उडत्या त्याची पूजा करावयास पाहिजे. वरं, इतके भयूनही तो ‘ कन्या ’ राशीहून कधी सुटत नाही तो नाहीच ”

उदभुक्तस्य विरवीटिकजमिताधररागरंगभंगन
पितरि सुतेऽपि हि वैश्या शोदिति हा तात तातेति ।

‘ वैश्यां घात जरी मेलीं अरु ग तरी. ह पित्या ... ती कधीही शोक करावयाची नाही. तर ते ताता म्हणाले. गोरण पित्या यांतले प हा घण ओष्ट आहे व ता उच्चारला र हि व घणम ओंठाळा, अलेली लोली ओंठावर ओंठ घासून कंदाचित् नही... र पी-? तंच हे ताता असं म्हटले म्हणजे तशी भीति रहात नाही. त हा घण दंत्य आहे व तो उच्चारतांना ओट्ट सिटण्याचा संभव नाही

श्रवणः श्रावकः स्वः सुरतविधौ कथति नाधरं पुत्त
मादिराक्षी मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥

कोणी एक विनोदी इत्य श्रावक-पंथी मनुष्याची म्हणजे ॥ स हा = रम धम मानल्याबुद्धे मयिभक्षण, निषिद्ध समजण त्याच ॥ करून म्हणतो:— श्रावक हा प्रेमप्रसंगाही खीचे सुवन धन-भुं: का तं शंत लायल्याने कदा क्त भासभक्षणाचा दोष त वयाला

आपाहुणः शिरसिजास्त्रि... कपाले
दंतान् विविंगलिता न च मे विषादः ।
जर्मादृशो युवतः पथि मां विळोभ्य
... भाषणपराः खलु वज्रयातः ।

... गीत म... म्हणजे :- “ का ... वे ... ल गालावर उरकल्या आल्या, दांत पडले प... ना व... वे

मला कांहीं वाईट वाटत नाही. परंतु रस्त्यानं चाललां असता हारणनयना तरुण स्त्रियां—“म्हातारे वावा कुठें चालला ?”—म्हणून विचारतात, त्याचें दुःख कांय सांगूं ? डोक्यावर वज्रप्रहार झाल्यासारखा वाटतो हो !”

(५६) हास्यरसाचा परामर्ष संस्कृत साहित्याशास्त्रांत घेतलेला आहे. इतर रसाच्या मानानें पाहतां या रसास कर्मा महत्त्व दिलेलें आहे. संस्कृत वाङ्मयांत सर्व भर बहुधा शृंगाररसावर व जुन्या मराठी वाङ्मयांत सर्व भर शांतिरसावर. संस्कृतांत काव्य आणि शृंगार यांची बहुधा समव्याप्ति आहे, असेंच ह्मटलें तरी चलेल. नवरसांच्या अनुक्रमांत शृंगार हा प्रथमपदीं विराजमान झालेला आहे, व साहित्यशास्त्रांत दिलेला सर्व रसांचा अनुक्रम केवळ महत्वाचे दृष्टीनेंच दिलेला आहे असें म्हणण्यास जरी सवळ आधार नाही, तरी पण हें जें शृंगाररसास प्रथम पद मिळालेलें आहे तें केवळ यद्दृष्टेनेंच मिळालें असेल असा नाही^१. सुभाषितरत्नभांडागारांत संस्कृत वाङ्मयांतलें सर्व तन्हेच्या पर्याचा यथाप्रमाण समावेश केलेला आहे असें देखून चाललें असतां शृंगाराच्या महत्त्वाची कल्पना येते. भांडागारांत शृंगाररसास अंश व उपांग मिळून सुमारे पृष्ठे व हजारों पद्ये दिलेलीं आहेत. परंतु तेंच हास्यरसास फक्त ५३ श्लोकांत रजा मिळाली आहे, वाररसास ५१ व कर्णाम ४१ श्लोक दिलेले आहेत. यादखून शृंगाररस दिलेले फार्जाल महत्त्व दिसून येईल. शृंगाररसास प्रधान रस मानण्याची प्रवृत्ति इतकी कांहीं वाढलेली आहे की, “म-एवैको रसः या श्रुतिवचनाचा अर्थ साहित्यशास्त्राच्या लावतांना नानाविध रसांचा लय एकाच रसांत जाला पाहिजे असें मतः ठरवून तो एक रस ह्मणजे शृंगारच असा या श्रुतीचा भावार्थ आहे, असेही कित्येकांनीं सुचविलें आहे. मात्र शृंगाररसांत इतर रसांचा लय खरोखर कसा होऊं शकेल हें सयुक्तिक रीतीनें कोठें दाखविलें आहे असें आढळून येत नाही. आतां कित्येक श्लोक असें ह्मणतील का, मानकवृष्टांचा परपरा चालण्यास रातभाव हा अवश्य आहे, व रातिभाव हा ज्याचा स्वाधिभाव आहे असा रस शृंगार; यादखूनच शृंगाररस प्रथम पद आल पाहिजे. परंतु ही गटि व्यर्थ होय. कारण मानव

१ ज्ञाना जो रससावला नवरसां माझारि शृंगारसा.

(नलदमचंती) रघुनाथ पंडित.

सृष्टिची परंपरा चालण्यास ह्याप्रमाणे प्रजोत्पत्ति हास्यास जसा रतिभाव अवश्य आहे, त्याचप्रमाणे प्रजासंरक्षणास 'वात्मत्व' भाव अवश्य पाहिजे. प्रजोत्पत्ति होऊनही प्रजासंरक्षण न होईल तर सृष्टिपरंपरा चालणारच नाही. प्रजापरिपालनाचे महत्कार्य सिद्ध होण्यास रतिभावाची काहीच मदत होऊ शकत नाही. एवढेच नव्हे तर स्त्रीपुरुषविषयक प्रतीपासून काचित् अपत्यला-लसेला विरोधही होतो. परंतु एकंदरीने अपत्यप्रेम किंवा वात्मत्व हेच अधिक बलवत्तर होऊन त्याचे योजने सृष्टिक्रम चालण्यास मुख्य मदत होते. या दृष्टीने पाहतां बत्सलरसास शृंगाराहून अधिक महत्त्व येते; व त्याचा समावेश कित्येकांनी दशम स्थानी जो केला आहे तो त्याहून अलीकडे करावा लागेल. इतर कित्येकांचे मते शृंगारास प्रथम स्थान दिलेले आहे त्याचे कारण असे की, तो सर्व सजीव सृष्टीला साधारण असा आहे. हास्यरसासारखा फक्त मनुष्यप्राण्यासच दिलेला नाही. परंतु रसाचे मत्त्व सर्व सजीव सृष्टीसंबंधाने पहावयाचे नाही. तर सर्व सजीव सृष्टीमध्ये अग्रस्थानी निराजमान झालेला जो मनुष्यप्राणी त्याचे संबधाने ठरवावयाचे असते उदाहरणार्थ, हास्यरस हा बहुधा फक्त मनुष्यजातीसच दिलेला आहे, इतर प्राण्यांस दिलेला नाही. व ज्याप्रमाणे इतर सृष्टीस वगळून मनुष्यास दिलेली बुद्धि ही श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणे त्याच कारणांकरिता हास्यरस हाही श्रेष्ठ मानावा लागतो; व सर्वसाधारण असा जो शृंगार त्यास कमी दर्जाचे स्थान येते. रसनिवार किंवा साहित्यशास्त्र ही जर फक्त मानवाच न केलेली आहेत व त्यांनाच जर त्याचा आस्वाद घेतां येतो, तर फक्त त्यांचे शरीरच अगणारा जनसंख्येचा भाग असतो जो हास्यरस त्यासच त्या रसविचारांत किंवा साहित्यशास्त्रात अग्रस्थान देण्याचे कोणी मनांत आणले तर ते अगदीच वाचगे होणार नाही. दुसराही एक आक्षेप आहे तो असा की, मनुष्यमात्राचे रचनेत शृंगाररसासंबंधी जसे विवक्षित व प्रगट इंद्रिय असते, तसे इतर रसासंबंधी अशा प्रकारचे इंद्रिय मानवशरीररचनेत नाही.

१ Prof. Drummond's Ascent of man चा पुस्तकांत

१ मुलाची उत्तम रचनेची चर्चा केलेली आहे.

२ या रसासंबंधी जसे जगात किती अनर्थ होतात. त्यांमध्ये रसही असा हा बसला आहे हे प्रसिद्धच आहे.

क ह्यापून शृंगाररस इतरांहून श्रेष्ठ, याहा कोटीत कांही अर्थ नाही. मन हे एक मानवा इंद्रियच आहे. एवढेच नव्हे तर ते सर्वांत श्रेष्ठ इंद्रिय-व्यक्ती येईल

आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां” इ. या सर्वमान्य वच-

नांत इतर सर्व इंद्रियाचे क्रियेपेक्षां मन हे जे इंद्रिय, त्यासंबंधीच्या क्रियेस

अधिक महत्त्व दिलेले आहे हे उघड दिसते. दुसऱ्या एका वाजूने विचार करि-

तांन असे विसूते येईल की, शृंगाराचा अनुभव मनुष्यमात्रास फक्त नियमित

काळपर्यंत घेता येता परंतु हास्यप्रसन्न इतर कित्येक रसांच्या अनुभवांची

जीवितसर्गा व्याप्ति अधिक आहे. नेऊ किंवा दहा रसांत जर खरोखरच मह-

त्वाचे दर्शने अनुक्रम लावावयाचा असेल, तर हास्य व करुण हे रस प्रथम

येतील. त्यानंतर वाररस येईल नंतर वत्सलरस; त्यानंतर शृंगार, व त्यानंतर

अद्भुत रस वीभक्त्य, भयानक वगैरे येतील. मनुष्यमात्राचे जीवितक्रमांत

रस या भावजागृतीचे प्रसंगांचे दर्शने पहा, किंवा त्याला होणाऱ्या आनंदाचे

रस या प्रसंगांचे दर्शने पहा हास्य, करुण व वीर या तीनही रसांस शृंगारपेक्षां

अधिक महत्त्व देईल. कारण हास्य व शोक यांतच बहुधा मनुष्यमात्राचा अ-

नुभव घडून गेलेला असतो. ज्यापासून आनंद उत्पन्न होईल अशा वस्तू

मिथ्य वयां ज्यापासून दुःख उत्पन्न होईल अशा गोष्टी व कष्टे यांतच मन य-

म चा जे प्रवृत्ति गुण होऊन गेलेला असते; व ही प्रवृत्ति विजयी होण्यास

ज्याचा साधभाव उत्साह आहे अशा वाररसाचा नेहमी मदत लागता

उत्पन्न होऊन आनंद व्हावा. त्याच्या अनेक प्रकारांपैकी काणते तरी पहा.

उत्पन्न व्हावे, व दुःख उत्पन्न करणारसानु व टाळावे. व त्या

वे यांत असतो; व या दोह ही गोष्टी साधकाचा

लि व या अनुभव प्रपन्न ध्यावा लागतो म्हणजे अंग उत्साह व साधका

ल योद्धे ल क किंवा स्मृतांगणावरील लढाई यांमिच लागू

आहे जे न तर नेहमीच्या व्यवहारांमध्ये सुद्धा रसांचा व भाव

मध्ये विसून गेलो अंग नाम्नाद फक्त अ वाच्या कांही व ती-

ल व ये त्या हास्य यां गोष्टी उदाहरणार्थ अंग

मनु जे व कष्टे ह्या द्वयाने घेता

जाणत कि करुणपणीच होईल

शकते. त पर्यंतच रसांचा व

केलेली आहे. अर्थचमकृतीचे व वस्तुस्थितीचे जे अनंत प्रकार किंवा प्रयत्न हास्यरसास उद्दीपक होतात, त्यांचा हास्यरसाने विभक्त 'असं ह्यणंतां येईल.' पदार्थ अगणित आहेत व यदृच्छेने त्यांच्या जशा अगणित घटना होऊ शकतात, त्याचप्रमाणे मनुष्यास कल्पनावलोकनेही अगणित घटना बनवितां येतात. मनुष्यांच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत तीं हास्यत आली आहेत; तरी जी पदार्थघटना त्यांच्या हास्याचे उद्दीपनकारण काल झाली तीच तंतोतंत आज होईल. किंवा आज ज्या पदार्थघटनांपुढे मनुष्यास हसणे आले, तीच तंतोतंत त्यांच्या हास्याचे उद्दीपनकारण उद्यां होईलच, असें संभवत नाही. अर्थात् हीं कारणे प्रत्यही व प्रतिक्षणी भिन्न असणार; व ह्यणूनच आम्ही त्यांस अगणित ह्यणतां. तथापि या पदार्थघटना जरी अगणित आहेत, तरी निरनिराळ्या विभागांत जे सारखे घटपणा दिसून येतो, त्यामुळे त्यांच्या जाति किंवा त्यांचे गण हे ठरवितां येतात. मागे हास्यरसाचा विचार करितांना विकृतांगवेश, विकृतचष्टा, परिघेष्टानुकरण, असंबद्ध प्रलाप, पौरोभाग्य वगैरे त्यांचे विभावे ह्यणून सांगण्यांत आलेच आहेत; अर्थात् हे विभावांचे व किंवा गण होत. व ते तेथे कवळ उपलक्षण ह्यणून सांगितलेले आहेत. साधारण प्रमुख जाति खालील होतः— १ वरतुंचे नूतनत्व किंवा अपरिचितत्व; ह्यणजे नेहमी एक वस्तु नार देत वस्तुचा संबन्ध नवीनच असा किंवा पु. अनुभविलेल्या असतां पृथीस पडणे. २ वस्तुस्वरूपविकृति; ह्यणजे चांगली वस्तु तात्पुनी वाईट दिसणे. ३ शरीर वगैरेची कांहीं नियमित दृश्यतेपर्यंतची कुरूपता.

नीति. ४ मनुष्याच्या भावाची कुरूपता (यांत फक्त कित्येक लहासात ५ गांचा मोक्ष होतो) ५ अपवाददर्शनः ह्य. नेहमी वस्तुसंबंधांत किंवा वस्तुस्वरूपाने जा नियम किंवा जी शि दिसावयाची, तिले अपवादभूत असा प्रकार होणे. ६ अचेतन प्राण्यासंबंधाने विशेषतः मनुष्यप्राण्यासंबंधाने शिष्टसंमत अस मानलेला जा संप्रदाय त्यांचे उल्लेखन. ७ साणिमात्राच्या पृथी शब्द आपत्ति. ८ समाजाने भाषणांत न आणण्याच्या व ९ पश्य म्हणून वेळे या शब्दांचा उल्लेख करणे. १० मिथ्याभियोग, आणि न अधिक ११ अस नाही, तो आपल्या आंगी आहे असं दर्शविण्याचा प्रयत्न उघडक. १२ विशेष प्रकारचे अजब किंवा बुद्धिमाय. १३ विशेष प्रकारचा जगाचा भोळेपणा किंवा कांवेळेपणा. १४ सर्व प्रकारचे १५ १६

द्वयजे कोणनीहि मोट सीमेशहेर जाणें किंवा तिचा कडेलोटं होणें. १२ मव्याज किंवा साकृत असें भाषण; द्वयजे विशेष हेतु अगर अभिप्राय असतांना तो छयावेण्याचे उद्देशानें केलेलें, किंवा विशेष हेतु किंवा अभिप्राय नसतांना तो असल्याचा आभास उत्पन्न करण्यासारखें बोलणें. १४ पदार्थी-प्रमाणें शब्दांचे विपरीत संबंध दाखविणें. १५ मिथ्यासाम्यदर्शन व मिथ्याविरोधदर्शन. १६ जडबुद्धि व तीव्रबुद्धि यांचा यदृच्छयागत विरोध. १७ मजुतीचा घोटाळा. १८ विमनस्कता किंवा शुद्धीतील वेशुद्धि. १९ परचेष्टानुकरण, इत्यादि.*

दुसरा एक इंग्लिश ग्रंथकार Leigh Hunt ली हंट याचे मताप्रमाणें wit कोटीचे प्रकार व हास्याचे विभाग खालील प्रमाणें आहेत:-
 (1) Direct Simile (2) The metaphor. (3) Poetical process or the leap to a conclusion or the omission of intermediate particulars in order to bring the two ends of a thought or circumstance together. (4) Irony. (5) Burlesque or pure mockery (6) Parody. (7) Exaggeration or ultra-continuity and exaggeration in general (i. e. 1 Easiness and flow of extravagance. 2 Laudatory exaggeration. 3 Spirit of continuity. 4 Understood dulness. 5 Contempt expressed for one person by praise of another 6 Exliavagant

* तत्त्ववेत्ता लॉक याचे मताप्रमाणें wit द्वयजे कोटीचे प्रकार व हास्याचे विभाग खालील आहेत :-

(1) Metaphors. (2) Similitudes (3) Allegories (4) Enigmas. (5) Mottos. (6) Parables. (7) Follies (8) Dreams (9) Visions. (10) Dramatic writings (11) Burlesque (12) Generally all methods of allusion.

imputation against a character 7 Subtle and confounding contradiction of appearances. 8 Contemptuous mimicry. 9 Forced rhyme. 10 Ludicrous parody and climax. 11 Ludicrous association of ideas and aspect of solemnity 12 Burdens of songs. 13 Pleasant bit of superfluous information. 14 Puns. 15 Macaronic verses (8) Cross purposes or contradictory intentions mistaken by their entertainers for intentional ones. (9) Unconscious absurdity in man's character apart from mere circumstance. [10] Conscious humours indulged. [11] Humours of nations and classes. वर्गीकरणाचे तत्त्वाने पाहतां या वर्गीकरणांत बराच घोटाळा आहे असे पाहणारास नेव्हांच दिसून येईल.

(५.६) या विभावांसंबंधाने विचार करितांना साधारणतः असे एक विधान करितां येईल की, काव्यामध्ये जे शैली मानिले जातात, ते सर्व हास्यरसाचे विभाव होऊ शकतात. याचें कारणही उघडच आहे. काव्यांत

काव्यदोष खालील कारिकांत मांडिलेले आहेत:—

दुष्टं पदं धुनिकटु च्युतमास्कृत्यमप्रयुक्तमसमर्थं
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लालं ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किञ्चनम् ।
अविमृष्टविशेषांशं विरुद्धमतिकृत्प्रमासगतमेव ॥
शतिकूलवर्णेषुपहतकुमविगग विसंधि हतवृत्तं ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं मम सपुनरासम् ॥
अर्थालोकवाचकमथ तद्योगम भेहितवाच्यम्
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं शब्दं गसिद्धिहतम् ॥
असंगमसकलमसतपरं च तत्र स्थमेव तथा ।

दोष-असले तर त्यामुळे रमणीयत्वाची हानि हेति व त्याचें काव्यस्वरूप राहात नाहीं. परंतु रमणीयत्वाची हानि जेव्हां ती जाणून बुजून केलेली असेल तेव्हां ती हास्यरसांत अनुकूलच होते. ' पातालमिव ते नाभि ' असं वर्णन करणें हें काव्यास शोभत नाहीं; पण विनोद कर्तव्य असतां नाभीस पातालाची उपमा देणें योग्यच होईल. मारवाड्याच्या वधूचें वर्णन करितांना ही उपमा अतिशयोक्तिमूलक व हास्यरसात्पादक होईल, व ज्यांत हें वर्णन ग्रथित असेल त्या प्रबंधास विनोदवचन म्हणतां येईल. हीच गोष्ट काव्याचा प्रत्येक दोष घेऊनही सिद्ध करून दाखवितां येईल. म्हणजे काव्याचे जितके दोष तितके हास्यरसाचे विभाग असं दाखवितां येईल जसे-च्युतमस्कृति म्हणजे ' व्य-करणलक्षणहीनत्व ' हा काव्यचा एक दोष आहे. परंतु रामजा, एखादा मनुष्य आपल्या विद्वत्तेची घमंड मानीत आहे पण खरोखरी त्याच्या वाणीस कांहींच संस्कार झालेला नाहीं, व अशा मनुष्यास बोलतांना पाहून लोक त्याची चेष्टा करितात पण त्याला स्वतःला मात्र ती कळत नाहीं. असा विनोदप्रकार वर्णन करायचा असल्यास ' रंस्कृतिच्युत ' असे शब्दप्रबंध

अथोऽदुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमप्राम्याः ॥

सदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्यविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमातिथमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥

सार्कीर्णोऽपश्युक्तः सह्यप्रभितः प्रकाशितविरुद्धः ।

वि 'नुनादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥

व्यभिचारिरमस्य यिभायानां शुचद्वान्यता

कष्टकल्पनया व्याक्तानुभ वविस वयोः ॥

प्रतिकूलविभा तदि हो. दीप्त. पुनः पुनः ।

३ कांडे य च्छेरे. अण्माप्यलितव गतिः ।

गति १८ अनुवधान ० तीन विभाषः ।

तर्क ह्य वि तर्क च रो दो . स्युर १ ॥

(मम्मट)

१८ वी = वे दोष होत. व लिंकाराच्या दोषांचा वरील दोषांत अंतर्भाव होय.

पाहतां मनुष्य हा माकडापासून झाला आहे; व माकडाहूनही अधिक रानटी स्थितींताल त्यांचे कांहीं पूर्वज हसूं शकतात हें जर खरें मानलें तर हास्यरुपी मिळकत मनुष्यांची वडिलार्जित आहे, स्वसंपादन नव्हे, असें झणावें लागेल. आतां मनुष्यप्राण्यामध्ये हास्याचा विकास व पूर्णता जितकी झालेली आहे तितकी अर्थात् पूर्वी झालेली नव्हती. व यासुद्धेंच मनुष्य हा हसणारा प्राणी आहे अशा तऱ्हेची व्याख्या करण्यास कांहीं बाध येत नाही. प्राणिशास्त्रवेत्त्यांचे शोध म्हणून जें वर सांगितलें त्यांत वस्तुनिरीक्षणाचा जितका भाग आहे तितकाच पण निव्वळ तर्काचाही आहे. तथापि या दोहोंच्या मिश्रणानें त्यांना जे सिद्धांत ठरविले आहेत ते अगदींच टाकाऊ आहेत असें नाही.

(३०) आनंदानें खदखदां हांसणें, दिल चैर्नांत असला म्हणजे नोकळ्या मनानें हंसणें, वस्तुजार्तीताळ असंबद्धता पाहून हंसणें, वगैरे हास्याचे जे श्रेष्ठ प्रकार आहेत ते फक्त मनुष्याप्राण्यांत दिसून येतात याबद्दल शंका नाही. परंतु हास्याचे जे कनिष्ठ प्रकार आहेत, ते इतर प्राणिमात्रांतही दिसून येतात. हे प्राणी ज्या वेळीं राग, लोभ वगैरे तीक्ष्ण मनोविकारांचे आधीन नसतात व आपापसांत अगर ते माणसांजळे असल्यास मनुष्यप्राण्यांशीं, खेळत वगैरे अमतात तेव्हां त्यांचे चेहऱ्यावरील स्नायूमध्ये ज्या हालचाली होतात, त्यांत कित्येक अशा असतात कीं, त्यांस हास्यक्रिया म्हटलें असतां फारसें नासणे हाणार नाही. जिला आपण थट्टामस्करी असें म्हणतो, ती तर खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांस आवडते यांत विलकुल शंका नाही. आपल्या अंगांत विशेष शक्ति असून आपल्या तावडीत कमकुवत असा प्राणी आला असतां त्याची चेष्टा करणें हें जसें मनुष्यप्राण्यांत आहे, तसेंच तें इतर प्राण्यांतही आहे. ही गोष्ट मांजर अगर कुत्रें यांच्या तावडीत एखादा उंदीर सांपडतो त्यावेळीं त्यास त्यांचेकडून ज्या रीतीनें वागविण्यात येतें, यावरून सिद्ध होते. कस्त्यांमध्ये एखाद्या पैलवानाचे जोडीस कमकुवत गडा मिळाला असतां त्यास तो जसा शकून तिकडून थपडा देत देत व हंसत हंसत चीत करितो, त्याचप्रमाणें कुत्रें किंवा मांजर हें उंदरास थोडासा पंजा मारून सांडून देतें व तो पळू लागला असतां फिरून पावर पंजा मारितें; व हें सर्व होत असतां त्यांच्या चेहऱ्यांत जो एक प्रकारचा फरक पडतो तो नूस्म रीतीनें पाहिला असतां हास्यामुळे होणाऱ्या सुख कृतीसारखाच असतो. परंतु या क्रियामध्य एक प्रकारचा

दुष्टपणाही असतो. ज्यांत दुष्टपणाचा लेशही नाही, तर फक्त ज्यांत त्यांचा गमती स्वभावच दिसून येतो अशा कित्येक क्रियाही आपण नेहमी पाहतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या कुऱ्यास फेकलेला दगड आणण्यास शिकविले असता त्यास त्याची इतकी गंमत वाटते की, तो पुऱ्हाळ वेळां आपण होऊन दगड उचलून धन्याचे पायापारीं आणून ठेवतो व त्याचे तोंडाकडे वरचेवर पाहून व प्रसंगविशेषीं त्रास देऊनही, त्यास आपला क्षणभरचा खेळगडी होण्यास भाग पाडतो. हा नेहमींचा अनुभव आहे. परका कुत्रा दृष्टीस पडला असता त्यास प्रथम उगाच भेवडावयाचें व लागलीच खेळीमेळीस येऊन तो जसा काय वालामित्र असल्याप्रमाणें त्याच्याशीं सलगावें वर्तन करावयास लागावयाचें हें कुऱ्याच्या विनोदी स्वभावाचें निदर्शनच होय. रस्त्यानें जातां जातां एखाद्या परक्या कुऱ्याचे पाठीमागें हळूच पाय न वाजवितां जाऊन तो दचकेल अशा रीतीनें एकदम ओरडावयाचें या कुऱ्याच्या कृतीत व अंधाच्या कोपऱ्यांत पडून वसून बेसावधपणें पुढें येणाऱ्या सुलास वाऊ दाखविणें या खोडकर मुलांच्या कृतीत; विनोदशीलता सारखाच दिसून येते. प्रोफेसर मार्टिन या प्राणिशास्त्रवेत्त्याच्या अनुभवांत जें एक चमत्कारिक उदाहरण आलें, त्यामध्ये एका कुऱ्यानें समुद्रकांठी वाळून खळगे उकरून त्यांत खेकडे घालून त्यांवर वाळू पसरलेली होती व तो लांब वसून गंमत पहात होता; आणि एखाद्या खेकड्यानें आपला पाय अगर नांगी काढलेली दिसली म्हणजे त्यास कांही अनिर्वाच्य मौज वाटून तो एखाद्या विनोदी भाणसाप्रमाणें ओरडून इकडून तिकडे उड्या मारीत असे. हा गोष्ट अशिक्षित अशा कुऱ्याच्या विनोदी स्वभावाची झाली परंतु मनुष्याच्या सहवासानें जस त्यास शिक्षण अधिक मिळें तशी त्याची विनोदशीलताही वाढून यांत शंका नाही. संकीर्णत अगर् इतर खेळांत कुत्री जीं हंगुं येण्यासारखी कामें करितात, तीं अर्थातच हुकुमाची अमेलकेंजवणी या नात्यानें कर्तात हें उचड आहे. तथापि तीं जे असंबद्ध प्रकारे अगर् गमतीचे करतात त्यांपासून त्यांस खेळ केव्हां केव्हां विनोदसुख मिळत असेल अशी कल्पना करण अगर् न असे गण होणार नाही. मांजरांचा स्वभाव कुत्राइतका विनोदी. अगर् खेळ कर नसता परंतु कॉलेजांतल आमच्या एका लोद्या आपण जर सतांना पाहिलें आहे असं आग्रहपूर्वक प्रतिपादिलेलें आम्हांस ठाऊक आहे.

‡ माकडांच्या जातानाले प्राण्यांना स्मित व हास्य यांचा अनुभव असता असे
मानण्यास पुष्कळ संवत्त कारणे आहेत. गुदगुल्या केल्या असतां अगर अ
स्तीचा श्राणी कालांतराने भेटला असतां त्यांस हंसू येते. व माकडांस अ
कोणा यज्ञा केलेली पुरवत नाही, यादरून त्यांना हास्यास्पद होणे म्हणजे क
हें कळते ह उघड दिसते. या सर्व विवेचनासंबंधाने एक गोष्ट मात्र ल
ठेविला पाहिजे, ती ही की, या खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांना जे हंसू येते
ते बहुधा स्मितापलीकडे जात नाही. म्हणजे आवाज होण्यासारखे स्व
हंसणे हे या प्राण्यांमध्ये आढळून येत नाही. ध्वनिस्वरूपाचे हास्य हे क
मनुष्यप्राण्यासच आहे. खालच्या प्रतीचे प्राण्यांत जे हास्य आहे, त्याचे स्
स्मितामुळे उत्पन्न होणाऱ्या सूक्ष्म मुखविकृतोपलीकडे जात नाही.

(६१) खुद्द मनुष्यप्राण्यासवधान हास्य व अगदी वगैरे प्राण्यांच्या
वयांत उत्पन्न होते हाही विचार मोठ्या मौजेचा आहे, व हे ठरविण्याकरितां
कित्येक इंग्लिश प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनी प्रयोग करून पाहिलेले आहेत. या प्रयो-
गांमध्ये लहान मुलांस तीं अगदीं उपजल्यापासून एकलकीं घेऊन त्यांजमध्ये
स्मित, हास्य, विनोद वगैरे गोष्टी अगदीं प्रथम केव्हां व कशा प्रादुर्भूत झाल्या;
याविषयी निराक्षणपूर्वक त्यांनीं दिनचर्याही मांडून ठेविल्या होत्या. या
निराक्षणादरून त्यांनीं असे ठरविले कीं, हास्यकित्या ही मनुष्यामध्ये केवळ
आनुवंशिक आहे व ती केवळ अनुकरणानेच त्याचे आंगीं आली आहे
असे नाही. दूध पिऊन पोट भरले असतां जी एक प्रकारची सहजानंद स्थिति
तान्हाय मुलांमध्ये उत्पन्न होते त्यावेळीं त्यांचे चेहऱ्यावर एक प्रकारचे स्मित
भरले; व अर्थात् ही क्रिया जन्मापासून अगदीं थोड्या काळांतच घडून
येण्यासारखी आहे. तथापि ज्यास स्मित अशी संज्ञा अगदीं बरोबर लावतां
येईल. त मुखविकृति मूल जन्मत्यानंतर त्याच्या दुसऱ्या महिने त प्रथम
दिसून येत. पुढ्या काळांत ध्वनि उमटण्यासारखे हास्य त्यांस येते. हे
स्मित = हास्य अर्थात् प्रथमतः सुखजन्य असते. यानंतर गुदगुल्या वगैरे
केल्या असतां उत्पन्न होणारे हास्य त्याच आंगीं येते व सुखी तिसऱ्या महि-

‡ नागे करमणूक पत्रांत एके ठिकाणी हत्तीच्या हंसण्याचीही एक गोष्ट
लिहिलेली होती.

न्याचे शेवटी त्याजकडे पाहून हंसले असतां व गाल निमटीत धरून हालविलें असतां हास्य येण्यास पात्र होतें. भूक लागली असतां आनंदानें उत्पन्न होणारें व गुदगुल्या केल्या असतां उत्पन्न होणारें या दोहों प्रकारच्या हंरुण्याच्या कारणासंबंधाची उत्पत्ति प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनीं मनुष्याच्या फार जुन्या काळच्या वंशजांच्या स्थितीशीं नेऊन मिडविली आहे. उदाहरणार्थ, गुदगुल्या झाल्या असतां लहान मुलांस हंसू येतें. याची आनुवंशिक उत्पत्ति त अशी सांगतात कीं, शरीराच्या ज्या भागांत गुदगुल्या हटकून होतात, ते भाग असे आहेत कीं, मनुष्यप्राण्याच्या अगदीं जुन्या पुराण्या स्थितींत जेव्हां नख दंत हीं युद्धाचीं आयुधें होतीं, तेव्हां ते भाग प्रतिपक्षाच्या हल्ल्यास सर्वांत अधिक पात्र होत, व ते तसे पात्र झाले असतां आत्मसंरक्षणार्थ त्या भागांचे स्नायु आंखडण्याची जी संवय मनुष्यप्राण्यास तेव्हां लागलेली होती, त्या संवयानिंच आविष्करण गुदगुल्या झाल्या असतां अगदीं बाल्यावस्थेंत हल्लींचा मनुष्यप्राणी करितो. प्रो० रली यानें दुसरी एक चमत्कारिक उत्पत्ति सुचविली आहे. तो झणतो कीं, मनुष्यप्राण्याच्या उत्क्रमणांतील अगदीं जुन्यापुराण्या स्थितींत त्याचे आंगावर त्याचे रक्त खण्यास पुष्कळ प्राणी चढून बसत असतील व गाय ज्याप्रमाणें जिभेनें मुलाचे आंग चाटून खाऊ करिते, त्याचप्रमाणें हे उपद्रवी कृति काढून टाकण्याकरितां त्या स्थितीतील त्याच्या आईचा हात अंगावरून फिरून ते कृमि निघाल्यामुळे त्यास जें सुख होत असेल, तेव्हां त्याचाच आठवण हल्लीं मुलांस अगदीं बाल्यावस्थेंत हळूच हस्तस्पर्श झाल्यास कदाचित् होत असावी. असा; मनुष्यामध्ये हास्यतत्त्व आरंभीं अगदीं स्थूलरूपानें व्यक्त झालेलें अगून प्रथम शरीरसुख, नंतर आनंद, खेळकरण्या व स्वकृत कृत्रिम आनंदाची भर व त्यानंतर ज्ञानोपत्तीमुळे अर्भकसुखापर्यंत, अशी हीं कारणें परंपरेनें एकामागून एक उत्पन्न होत जातात. पुढे पूर्वी जें हास्यास अगदीं स्थूलरूप होतें त्याचे पुढें सूक्ष्म प्रकार बनतात.

(६२) हास मांसांसा करितांना लहान मुलांच्या हास्याचा प्रकार ज्याप्रमाणें लक्षात घेतला पाहिजे, त्याचप्रमाणें समाजाच्या बाल्यास्थेमध्ये मनुष्यमात्राचें हास्य कोणत्या प्रकारचें असतें, याविषयी सुधारणे व लोकांनीं जे सांप्रेरित होऊन लोकांशीं पाहून व हे ठेविल्या आहेत, तेवें जेव्हा करूं जाऊन जादे लहान बालक व समाजाच्या बाल्यावस्थेतील मुलांचें

या दोहोंमध्ये वन्याच गोष्टी साधारण आहेत असं आढळून येते. उदाहरणार्थ, सकृदर्शनी विशेषसं कारण नसतां एकदम हंसण्याची उकळी फुटणे, हास्याच्या प्रयोजकतेविषयी किंवा अप्रयोजकतेविषयी विशेषसा विचार मनांत न येणे व आपणास आलेल्या हंसण्याच्या उकळीबद्दल कोणत्याही रीतीने लज्जा अगर चमत्कारिकपणा न वाटण्याइतका आंगी साधेभोळेपणा असणे इत्यादि गोष्टी आयुर्वस्थेने व सुधारणेच्या दृष्टीने वाल्यावस्थेंत असणाऱ्या व्यक्तीस बहुधा साधारण आहेत. लहान मुलें ज्याप्रमाणें परक्या माणसास पाहून लाजतात व त्यांचे पुढें त्यांच्या खऱ्या मनोवृत्ति प्रगट होत नाहींत, त्याचप्रमाणें रानटी लोकांनी सुधारलेल्या लोकांपुढें आपला सर्व दिल खुला करित नसतील हें संभवनीय आहे. यामुळे रानटी लोकांमध्ये विनोदशीलता कमी असावी व हास्य ही वस्तु त्यांना फारशी प्रिय नसावी असा कित्येक लोकांचा समज झालेला असातो. रानटी मनुष्य हा जणू काय मुळी मनुष्यप्राणीच नव्हे, अशा समजुतीवर पुष्कळ वेळां आपल्या सुधारणेचा गर्व वाहणाऱ्या मनुष्यांमध्ये कडाक्याचा वाद असलेला आढळून येतो. परंतु रानटी मनुष्ये फार थोडा वेळ घेत ते लोक बघतात तशीं ते वर्णितान्त, अर्थात् ज्यांच्या अशा वर्णनावरून रानटी लोकांसंबंधानें व्यापक असे सिद्धांत काढितां येणार नाहींत. परंतु मिशनरी वगैरे लोक, ज्यांना रानटी लोकांमध्ये वरेच दिवस अगदीं निकट संबंधांत घालविण्याची संधी येते, अशांनी त्या लोकांसंबंधानें निरीक्षण करून ज्या हकीकती लिहून ठेविल्या आहेत, त्यांवरून असं खुशाल म्हणतां येईल कीं, त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसतात त्याप्रमाणें ते उदुसवाणे अगर गांजलेले नसून त्यांचे आंगी विनोदशीलता पुष्कळ असते. ते आपल्या वृत्ति व आपले मनोभाव बहुधा मोकळ्या मनानें प्रगट करितात व अंतःकरणांत हस्याची उर्मी आली असतां ती दावून ठेवणे हें सुधारलेल्या व सुसंस्कृत मनुष्यास जितकें सोपें तितकें अंगवळणी पडलेलें असतें, तितकें तें रानटी मनुष्यास पडत नाहीं. आस्ट्रेलिया वगैरे ठिकाणच्या अस्सल रानटी लोकांसंबंधानें प्रवाशांनी असं लिहून ठेवलेलें आढळतें कीं कोणत्याही गोष्टीने त्यांना गंभिरपणाने घट्टी असतां ते मोठमोठ्याने हंसून इकडे तिकडे उभा करतात, टिच्या व टिच्या पिटतात, व केव्हां केव्हां-तर हांसण्यामुळे त्यांच्या पांदातून जांभूने पर वेढतात. आफ्रिकेतील काकीर हाही रानटी लोकांचा एक अस्सल नमुना

आहे. तो सकृदर्शनीं उग्र व तिडकारा येण्यासारखा आणि चार हातांवर दूर ठेवण्यालायक असा दिसतो. परंतु मिम् किंगजले या नांवाच्या प्रवाशांनीं असें लिहिलें आहे कीं, जोपर्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांशीं गांठ पडून धड ना रानटी व धड ना सुधारलेले अशी त्यांची अर्धवट स्थिति होत नाहीं, तोपर्यंत हे काफ़ीर लोक अत्यंत विनोदी असतात व त्यांचा सहच स मोठा गोड व गमतीचा वाटतो, रानटी लोकांना हंसू आलें असतां त्यांचा हात व पाय यांचें चलन व चलन एकाच वेळीं होतें व डोळे पाण्यानें भरतात; व त्यांच्यांतील हास्याचे विभावासंबंधानें पाहतां एक प्रकारचा लाजाळूपणा किंवा कांहीं तरी उपद्राप करण्याची बुद्धि, एकमेकांस त्रास देणें, कुचेष्टा करणें वगैरे व्यंगें काढणें व वेडावून दाखविणें व चमत्कारिक नांवे देवणें वगैरे प्रमुख असून, त्यामुळे रानटी लोकांना सुधारलेल्या लोकांपेक्षांही अधिक हंसू लोटतें असा अनुभव आहे नवीन व अपरिचित वस्तु पाहिली असतां त्यांस फार मौज वाटते. बोर्निओ वेटांत एका गृहस्थानें 'पियानो' हें वाद्य प्रथमच गेलें, तेव्हां त्याच्या कळ्या किंवा पट्ट्या तो वाजवितांना खालवर झालेच्या पाहून तेथील लोकांस असें कांहीं आश्चर्य वाटलें कीं, त्या पट्ट्यांस गेंच ते खालवर उड्या मारमारून मोठमोठ्यनें हंसू लागले. एका इंग्लिश रच्य पेटांतील लहानसा एक कंपस पाहून, त्याच्या योगानें सुंदर आकृती काढतां येतात असें जेव्हां एका अमेरिकन इंडियन मनुष्यास सांगण्यांत आलें, तेव्हां त्यास तो नुसता असंबद्ध प्रलाप वादन हंसें आवरेना. सुधारलेल्या युरोपियन लोकांनीं केलेली कलाकुसरीसीं कामें पाहूनही केवळ नूतनत्वामुळेच अत्यंत मौज वाटते. आपणाव्यतिरिक्त परक्या टोळींतील किंवा जातींतील रीतरिवाज पाहूनही त्यांना हंसूं येतें व युरोपियन लोकांच्या चालीरीती पाहिल्या असतां त्यांचा विनोद परमावधीस जातो. फार तर काय, ज्यांना तोंड धुणें हें माहीत नाहीं अशा लोकांस गोण्या प्रवाशांनीं नुसतें तोंड धुतलेलें पाहून हंसूं लोटतें. युरोपियन लोक आपली आपण श्मश्रु करितात हा चमत्कार पाहून दक्षिण आफ्रिकेंतील एका टोळीच्या पुढान्याचें जेव्हां एका गोण्या प्रवाशास श्मश्रु करणाऱ्याची विनंती केली, तेव्हां ती होईपर्यंत गांवांतील सर्व लोक त्या गोण्याचे गांवांनीं गराडा घालून बसले व ती संपली असें पाहतांच सर्वांनीं एकदम एकजात हास्य करून कलहोल कला. गोण्या लोकांचें गाणें ऐकून रानटी

लोकांना जणू काय कुऱ्याचें गाणें त्यांनी ऐकिलें अशी मौज वाटते व स्त्रीपुरुषांनी हातांत हात घालून व पायावर पाय ठेवून नाच केलेला पाहून कोंबडी झुजल्याचा देखावा पाहिल्याप्रमाणें त्यांना करमणूक होते. आपली भाषा खरोखर किती हेंगाडी आहे हें न पाहतां ती फक्त परक्या माणसास बरोबर बोलतां आला नाहीं असें पाहून बहुधा मनुष्यास हंसूं येते; व रानटी लोकही या नियमान् अनुसरून वागतात. गोऱ्या लोकांच्या ईश्वरोपासनापद्धतीचा देखावा पाहूनही रानटी लोकांस फार हंसूं येतें. एका मिशनऱ्यानें आपल्या रानटी विद्यार्थ्यांस आत्म्याचें अविनाशित्व समजाऊन देण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां, चालायला पाय नाहींत व खावयाला तोंड नाहीं असा मनुष्य असूं शकतो तरी कसा असें म्हणून त्याचा शिष्यवर्ग एक घटकाभर खदखदां हंसत होता. स्त्रीजाति व पुरुषजाति यांनीं आपापल्या गुणांचा गर्व वाहून एकमेकांची थडा व उपहास करणें पुनारलेल्या लोकांप्रमाणें रानटी लोकांतही आढळून येतें. रात्री शेवट त्यांचेभोंवतीं टोळींतलें लोक जमले असतां लहानधोरांनीं मोठ्या मनांचें विरोध व थडा करून व गोष्टी वगैरे सांगून मौजेत रात्रीच्या रात्री काडणें लोकांत पुकळ वेळां घडून येतें. रानटी लोकांस न ज्ञान व कृप्य मारतां येतात; व आपला थडा केली असतां ती समजून आपला जितका राग येता तितकीच दुसऱ्याची चेष्टा व नकल करण्याचा मनापासून त्यांना हौस असत. मौजेचीं वर्णनें करणें, शब्दश्लेष करणें, व समयसूचक प्रत्युत्तर देऊन आपल्या ऐवजीं दुसऱ्यास हास्यास्पद ही रानटी लोकां या थोड्याबहुत प्रमाणानें माहित असते. आस्ट्रेलिया व टास्मेलियन मांसारख्या अगदीं अस्तल जातींच्या रानटी लोकांमध्ये अर्द्या नकल्या लोकांनीं ललित व मुक्या जाकृतीचा खेळ असल्याचें सांगतात. त्या मोठा यक्ष-प्रांतांत प्रत्येक टोळीच्या पुढान्याचा एकेक दरबारां पद्ममस्कच्या असतो. प्रीतलंडमधील एस्कीमो जातीच्या रानटी लोकांत न्याय निवडण्याचे दिव्यें करितात, त्यांमध्ये वादी प्रतिवादी एकमेकांची उणी दुणी एकमेकांच्या निडापर झालील कवितां झणतात; व त्यापैकी जो आपल्या करामतीनें अधिक हंसवाळ व रंजवाळ त्याचें जीवें वें येतो, अशाही गण्टी हांग तात्पर्य, ज्या स्यास मारसा विचार त्यात नाहीं झणजे बुद्धिप्रागल्भ्य असण्याचें कारण नाहा. असे

हास्यप्रकार तर रानटी लोकांत सर्वत्र आढळून येतातच. परंतु ज्यास विचाराची आवश्यकता आहे असे प्रकारही नाहीत असे नाही. मिस किंगजले या प्रवासी वाईने आपला असा अनुभव लिहून ठेविला आहे की, दहा प्रकारच्या युक्तिवादानेही रानटी लोकांसंबंधाने जी गोष्ट असाध्य, फार काय पण डोक्यांत बंदुकीचा दस्ता मारून किंवा छातीत गोळी घालूनही जी गोष्ट त्यांचे हातून करून घेतां येणार नाही, ती गोष्ट प्रसंगविशेषी थोड्या विनोद करून व त्यांस हसवून करून घेतां येते. तात्पर्य, विनोदाचे वाजून पाहतां रानटी लोक हे अज्ञान मुलांप्रमाणे एक वाजूस बुद्धिदिन प्राणी व दुसरे वाजून सुधारलेल्या व सुसंस्कृत बुद्धीचा मनुष्य यांचे दरम्यान येतात.

(६३) हास्याचा इन्द्रियविज्ञानदृष्ट्या विचारः—संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी हास्याचे कोणते निरनिसाळे प्रकार मानले आहेत व प्रत्येक निरनिराळ्या प्रकार ओळखण्याची लक्षणे कोणती ठरविली आहेत हे मागे सांगण्यांत आलेच आहे. परंतु त्यावरून फार तर इतकेच कळेल की, हास्यरसाचा उत्कर्ष कमीअधिक प्रमाणाने हृदयांत झाला असता त्यापासून अमुक अमुक प्रकारच्या शरीरक्रिया परिणाम पावून दृश्य तर होतात. व त्या निरनिराळ्या क्रियांवरून अमुक एक प्रसंगीचे हास्य कोणत्या प्रकाराखाली पडते हे ठरवितां येईल. शारीरिक व दृश्य परिणामांप्रमाणेच हास्याचे अंतःसाक्षात् परिणाम होतात. ते दृश्य नसून त्यांचा समन्वेष साहित्यशास्त्रकारांच्या वर्गीकरणांत झालेला नाही. तसेच हास्य या शारीरिक क्रियेचे मूळ व कोणते अथवा त्याची उपपत्ति काय याचाही संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी पाहण्यांत आलेला नाही. इंग्रि विज्ञानशास्त्राप्रमाणे य हिरे असनी शरीर व मन ही दोन्हीही आपापल्या रीतींनी हास्यास कारणांभूत होतात. मन हे मनुष्याचे साहाय्ये इन्द्रियच होय. यासून मनामुळे उत्पन्न होणाऱ्या हास्याचाही विचार पंचज्ञानेन्द्रियामुळे उत्पन्न होणाऱ्या हास्यावरोधरच इन्द्रियविज्ञानेन्द्रियेने केला पाहिजे.

(६४) जालां प्रथम शरीरेन्द्रियामुळे हास्य उत्पन्न कसे होते प ६४. शरीरामुळे हास्य उत्पन्न होणाऱ्या सर्वांत सोप व सर्वांच्या लक्षांत सहज येण्यासारखा प्रकार हसला म्हणजे शरीराच्या काही विषयित्त साहाय्याने त्या उत्पन्न-हास्यरस हा होय. या विशिष्ट रसामुळे परिणाम गुण्या असतात. या गुदगुण्या बहुधा त्वचेच्या

भागावर ह्यणजे पायाचे तळवे, तळहात, कांखा, वगैरे भागांवर होतात. व स्पर्श करणारा पदार्थ जितका मऊ, गुलगुलित किंवा नाजूक, तितक्या गुदगुल्या अधिक होतात. गुदगुल्यांमुळे हास्य येते तें आयुष्यांतील सर्व स्थितींतील मनुष्यांस ह्यणजे अगदीं पाळण्यांतील मुलांपासून तां जख्ख झालेल्या व्हाताऱ्यापर्यंत बहुधा सर्वांना येते. हें हास्य मनुष्याच्या इच्छेवर अवलंबून नसते; व (मनाची स्थिति दुःख; राग वगैरे तीव्र मनोविकारांनीं हास्यास सर्वथैव प्रतिकूल बनलेली नसल्यास) गुदगुल्या केल्या असतां ज्यांस हंसू येणार नाहीं असा मनुष्य बहुधा विरळाच. गुदगुल्यामुळे होणारें संवेदन नेहमीं व सर्वांशींच मुखात्मक असतें असें म्हणतां येणार नाहीं. गुदगुल्यांनीं एक प्रकारचें सुख होते, हें आपण पाहतां व लहान मुलें तर गमतीखातर एकमेकांस मुद्दाम गुदगुल्या करितात व हौसेनें स्वतःस करवून घेतात. परंतु गुदगुल्यांपासून होणाऱ्या संवेदनाचें पृथक्करण केले असतां त्यांत शरीरसुखाचा व त्याचप्रमाणें दुःखाचाही भाग आहे असें इंद्रियविज्ञानशास्त्र जाणणारांचें मत आहे. गुदगुल्या करण्याच्या क्रियेंत शरीरास स्पर्श झाला असतां शरीरांतील स्नायूंकडून दोन प्रकारच्या क्रिया घडून येतात. पैकीं एक प्रकारचे क्रियांस संरक्षण असें नांव देता येईल व दुसऱ्यास आनंददर्शक असें म्हणतां येईल. गुदगुल्या होतांच स्नायूंचा आखडणें.—व विशेषतः ज्या भागांवर त्या होतात ते भाग आंखडणें येतात. गुदगुल्या करणारा पदार्थ अटकून टाकणें; वगैरे प्रकार संरक्षक होत. दुःखाच्या प्रकारचीं उदाहरणें ह्यटलीं ह्यणजे गुदगुल्यांपासून वाटणाऱ्या व झामुळे किंवा मुलानेवेदनामुळे मन मोकळे करून खदखदां हंसणें अशा प्रकारचीं सुखाश्रु येणें, अंग गदगदां हालणें, वगैरे होत. गुदगुल्यांपासून घडणारे संवेदन असा परिणाम घडतो, तो हा कीं, शरीरास कांहीं असा अनुभव किंवा साक्षात्कार होतो. व ही गोष्ट सिद्ध करण्यास एवढें गिनतें असतां पुरे कीं, आपले आपणास गुदगुल्या चांगल्या करितां येत नाहींत; परंतु तेंच दुसऱ्याच्या बोटें किंवा आपल्याच हातांत आपण घेतलेला पदार्थासारखा न जुक व मऊ पदार्थ यांचे योगानें गुदगुल्या हटकून होतात. स्पर्शाचा प्रकार जितका अधिक अननुभूत व अनपेक्षित, तितक्या गुदगुल्या अधिक हटकून व्हावयाच्या व गुदगुल्यांपासून हास्य उत्पन्न होण्याचें जर कांहीं सोपपत्तिक कारण असेल, तर तें स्पर्शाच्या या अजाकतत्वांत व आकस्मिक

त्वांतच आहे. परंतु हे अनर्कितत्व कांहीं मर्यादेपलीकडे गेलें म्हणजे, उदाहरणार्थ, स्पर्श करणाऱ्या वस्तूपासून भीति अगर अपाय निःसंशय होईल अशी जर आपली खात्री झाली, फार काय, पण यथार्थ असा संशयही जरी उत्पन्न झाला, तरी गुद्गुल्यांचा परिणाम नेहमीं हून वेगळाच होईल म्हणजे आपणास हंसें न येतां त्रास व भीति वाटेल, अर्थात् गुद्गुल्यांमुळे होणारें संवेदन जरी पुष्कळ वेळां सुखात्मक असतं, तरी त्यापासून हटकून हंसूं येण्यास मनाची एक प्रकारची हर्षप्रवण अशीच मनोवृत्ति असर्वा लागते. लहान मूल काय किंवा थोर मणूस काय, गुद्गुल्यांमुळे हास्य उत्पन्न होण्यास तो कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या मनःस्थितीत असावा लागतो. म्हणजे समजा कीं, बोटांनीं गुद्गुल्या करावयाचे ऐवजीं हातांत विंचू धरून किंवा साप धरून त्याच्या अंगस्पर्शांनं गुद्गुल्या कण्याचा जर आपण प्रयत्न केला व विंचवाची नांगी मोडलेली आहे व सापाचे दांत पाडलेले आहेत अशीही जरी स्थिति वास्तविक अरुली तरी हें जांपर्यंत ज्यास गुद्गुल्या करावयाच्या त्यास माहीत नसतं तोंपर्यंत गुद्गुल्यांचे योगानें त्यास हंसें न येतां बहुधा तो किंकाळीच फोडील. आतां जर त्याची खात्री करून दिली कीं, विंचवाची नांगी व सापाचे दांत ही दोन्ही निरुपद्रवी केलेली आहेत, तर मात्र दुसऱ्या खेपेस तो भयानें किंकाळी फोडणार नाही. परंतु त्याचें मन सर्वथैव निःशंक झालेलें नसल्यामुळे आपणही एक वेळपर्यंत त्या वस्तूचा स्पर्श होतांच तो अंग चेंरील व थोडाबहुत ओरडेलही, आणि गुद्गुल्यांची कृति जेव्हां दहा पांच वेळ केली जाईल, तेव्हां मात्र त्याचें मन पुंरं निःशंक होऊन तो गुद्गुल्यांपासून हास्य उत्पन्न होण्यास योग्य अशा मनःस्थितीत येईल. गुद्गुल्यांशिवाय इतर आणखी एका प्रकारानें हास्य उत्पन्न करितां येतं. रसायनशास्त्रज्ञांनीं हास्यवायु या नांवाचा एक वायू शोधून काढलेला आहे; तो नैत्रोजन (नत्रवायु) व ऑक्सिजन (प्राणवायु) या दोहोंच्या मिश्रणानें बनतो व त्याचा एक मौजेचा असा धर्म आहे की तो श्वासाद्वारेण नाकांतून आत गेल्यावर मंदूस लागतो व तसें झालें असतां मनुष्य आपोआप, त्याचें त्याला नवळत, किंवा हुना त्याच्या इच्छेविरुद्ध, हंसूं लागतो या प्रकारचे हास्यास ज्ञानतनुजन्य किंवा मज्जातंतुजन्य हास्य असें म्हणतात. गुद्गुल्यांमुळे उत्पन्न होणाऱ्या हास्याचा स्नायुंशीं संबंध असतो. आतां चांगिलेल्या दुसऱ्या प्रकारच्या हास्याचा संबंध तंतुंशीं आहे.

भिसरण अधिक जलद होते, काळीज अधिक उडू लागते, व पक्काश्यावरही परिणाम होऊन ज्ञानसंवेदन सुखाचे असेल तर अन्न नेहमीहून लौकर पक्कें अंगर क्षुधाःत्राढत, व तें दुःखात्मक असेल तर त्याच्या उलट परिणाम होतो. अशा प्रसंगी अंतरव्यय व आंतडी वगैरेच्या द्वारे क्षोभशक्तीचा व्यय किंवा उपशम होतो. हा व्यय होण्याचा तिसरा एक मार्ग असा आहे की, या क्षोभानें इंद्रियें क्रियावान् न होतां ज्ञानतंतूच्या एका भागांत झालेल्या क्षोभानें ज्ञानतंतुजालाचा दुसरा एखादा भाग सचेतन होतो. उदाहरणार्थ, शांतपणें आपण विचार करीत असतां जे मनोविकार उत्पन्न होतात त्यांचा व्यय शरीरक्रियेच्या अंगर अंतरेन्द्रियांच्या चलनदलनांचे द्वारे न होतां एका विचारापासून दुसरा विचार उत्पन्न होतो. दुसऱ्यापासून तिसरा तिसऱ्यापासून चवथा, अशा परंपरेमध्ये क्षोभशक्ति विलीन होते व ज्याप्रमाणें नदीच्या उगमाशीं कालवा काढून त्याचे पाणी आसपासच्या सर्व प्रदेशावर रेंवून शिळक पाणी उरल्यास तें नदीचे मुखाजवळ फिरून पात्रांत सोडून द्यावें, त्याप्रमाणें स्थिति होते. म्हणजे या तिसऱ्या प्रकारामध्ये क्षोभशक्तीची उत्पत्ति व ल्यहि विचारांतच होऊन शरीरावर आंत किंवा बाहेर मुळीच परिणाम होत नाही क्षोभशक्तीच्या व्ययाचे हे जे तीन मार्ग वर सांगितले, त्यांतील एक किंवा अनेक मार्गांनी व कमी अंगर अधिक प्रमाणानें एकाच देळीं हा प्र हेऊं शकेल, व अर्थातच एक किंवा अधिक मार्ग बंद असल्यास क्षोभशक्तीच्या व्ययाचा सर्व भाग र हिलेल्या मार्गावरच पडेल. उदाहरणार्थ, अत्यंत मानसिक दुःख झालें असून तें बाहेर दाखविणें अयुक्त असेल अंगर इतर कोणत्याही कारणांमुळे तें दाखवितां येत नसेल तर तें दुःख दुःसह होतें. ज्याचे डोळ्यांतून वाटू शकत नाही त्याच्या दुःखापेक्षां ज्याचे डोळ्याला पाणी येत नाही त्याचे दुःख असेल. दुःख बाहेर न दाखवितां मनांत मनुष्य तें उगाडूं लागला म्हणजे अंगर घालणाऱ्या शंकडों आठवणी होऊं लागतात व विचार व. या कारण असें की, दुःखास क्रियेच्या द्वारे वाच न क्षो विचारां वि अंतरंग उत्पन्न करण्यामुळे हा उलट- वि उपास स पा रत के त क न हे हां - क्षोभ शत र- येत

पडतात, त्या वेळीं बहुधा तीं हंसत असतात. याचें कारण त्यांचे मनोविकार अगर ज्ञानतंतुक्षोभ अनावर झालेला असतो असें नव्हे, तर पुष्कळ वेळपर्यंत मनोवृत्ति तटस्थ राहिल्यानें जो एक प्रकारचा ताण पडलेला असतो त्यांतून त्यांची एकदम मुक्तता होते, हें होय. घरीं एकाद्या संस्काराच्या वेळीं अगर वेदपठणाचे वेळीं आपणास जेव्हां एकसारखें तिष्ठत वसावें लागतें, अथवा श्रावणीचे दिवशीं वर्षांतून एकच वेळ पण पूर्णपणें एक प्रहरभर आपल्या आचार्यांच्या तावडींत सांपडून जी धार्मिक कवाईत करणें प्राप्त होतें, ती श्रद्धारूपणानें केलेली असल्यास तिच्या शेवटीं शरीरावरील व मनावरील ताण कमी पडला ह्मणजे आपल्यास बहुधा हंसूं येतें. याचा अनुभव पुष्कळांस असेलच. देवळांतून वेदांती कीर्तन चालू असतां सर्व वेळ हसव्व व तटस्थ वसावें ह्मणजे ह्मणजे जड जातें. व अशा कीर्तनांच्या शेवटीं सभा विसर्जन झाली असतां सभासदांच्या तोंडावर एक प्रकारचें हास्य दिसतें. दुःख मनास जडता आली असतां सुस्कारा टाकिल्यामुळे एक प्रकारचा आराम वाटतो, त्याप्रमाणें दर वर्षिलेल्या निरनिराळ्या प्रसंगां येणाऱ्या हास्यामुळे ताणलेल्या चित्तवृत्तीस आराम वाटतो, ह्मणजे त्याचे योगानें रुधिरामिसरण जलद होऊं लागणें, व मंदूर्शी संबद्ध असलेल्या ज्ञान-तंतूंची छिद्रे मोवळ होतात.

ज्या ठिकाणीं गंभीरपणा किंवा औत्सुक्यवृत्ति मनांत स्वाभाविकपणें उत्पन्न झालेली नसतां सुक्ष्म ओहून ताणून आणलेली किंवा जबरदस्तीनें लादलेली असते अशा प्रसंगास वरील उपपत्ति लागू पडते. परंतु त्यांच्या पुढें गेलें असतां आपल्यास असें आढळून येईल कीं, कित्येक प्रसंगां आपली औत्सुक्यवृत्ति किंवा गांभीर्य किंवा तटस्थपणा हें आपल्यावर कोणी लादलेलें नसून केवळ ऐच्छिक असतें. अशा प्रसंगां सुद्धां मनोवृत्ति एकदम शिथिल होण्यास कारण घडून आलें असतांही हास्य उत्पन्न होतें. समजा कीं, आपण नाटक पाहण्यांत अगदीं तल्लीन होऊंन गेलों असतां व दुःखप्रसंग चाला ऐनभरांत असतां जर वायकास अगर पिंस संपादन एकामागून एक, दोन, तीन शिका आल्यां, तर ज्यास हंसूं फार आसतें असा प्रसंग बहुधा किंवा समजा कीं श्रेष्ठ ऋषि पौक्तपणें रामचंद्रास उपदेश करत असत

कृत्रिम व नैतिकता लोचन लावली लोचन लावली चहारा उगडा

आहों असें समजून ज्याचा त्यानेच करावा. सतार पहावी तर शंभर रुपये किंमतीचा दिसते, पण छेडू लागायें तो कर्णकटु आवाज निघू लागला; तर हंसू येण्याचे ऐवजी सतार वनविणाराचा किंवा ती किकत घेणाराचा मुखगणा लक्षांत येऊन खर्च उत्पन्न होईल मुद्दान दिवाळीकरिता उत्तर हिंदुस्थानांतून त्रास रुपये तोळ्याचें गुलाबी अत्तर आणविलेले असावे व दिवाळीचे दिवशी शिशीचे वूच काढून प्रथमच हातावर तेल घ्यावे, तों आंन खकट खोदण्याचें तेल निघून त्यांतच मेलेली माशी दृष्टीस पडायी. असें झाले असता असंबद्धनेवद्दल हंसू येईल किंवा झालेला खर्च, त्रास व फजिती लक्षांत येऊन क्रोध येईल, याचाही ज्याचा त्याने विचार करावा. इकडे सिंह अंगांला येऊन त्रिलगलेला असावा, व शिकारी पाहावा तों फोटोप्राक घेण्याकरिता यंत्राभिरा सजवीत असावा. हें पाहिले असता हंसू न येतां शिकार्याचें अलौकिक धैर्य व प्रसंगाचा विकटगणा हें लक्षांत येऊन मन गंभीरविचारपूर्वक होईल. मजवानीचा धाट उडाला असतां मंडळी 'हरहर महादेव' म्हणण्याच्या भतांत असावी, व इकडे कोणी एखादें शत्रु उचलून आणून पंक्तीत ट्यावे; ही असंबद्धता पाहून हंसू येईल किंवा उद्वेग वाटे! आहे मुलगा, पण पाहावे तर चापास रस्त्यांत ओढून लाथा मारतो, दाढून अधिक असंबद्ध तें काय असणार? तथापि हा देखता पाहून हंसू खास येणार नाही. एवढी उदाहरणे वरील सिद्धांत मनावर ठसण्यास पुरेशीं हातांत व तो सिद्धांत हा की असंबद्धता, दृष्टीस पडण्याचे आधी ज्या प्रकारचे विचार मनांत आलेले असतात. त्याहून हलके म्हणजे कमी गंभीर असे विचार उत्पन्न होऊं शकतील, तरच त्या असंबद्धतेपासून हंसू येईल, एरवीं येणार नाही.

(६९) असंबद्धता तीन प्रकारची असू शकते. " एक टच्चगा " एक " समगा " व तिसरी " नाचगा " उच्चगा असंबद्धता दृष्टीस पडण्याने विचार पूर्वाहिन अधिक गंभीर व उदात्त होतात; व ह्मणून हंसू येत नाही. असंबद्धता ही समगा असल, म्हणजे परस्परविह्वल असणाऱ्या गोष्टी सारख्याच स्वल्पाच्या असतील तेव्हां मनःस्थिति फालटण्याचें कारण रहाणार नाही; म्हणजे पूर्वाच्या प्रकारचे विचार नंतरही राहून स्थित्यंतर नजेरम येणार नाही. मात्र असंबद्धता जेव्हा ' नाचगा ' असेल, म्हणजे मान्या गोष्टीचा लहान गोष्टीचा विरोध किंवा ' नाचगा ' असेल, तेव्हाच मात्र हंसू येईल.

(७०) हास्यासंबंधाने इतर कित्येक ग्रंथकारांनीही आपापल्या मताप्रमाणे उपपत्ति दिल्या आहेत. त्यांचा थोडक्यांत निर्देश करितों. या उपपत्तीपैकी जी मुख्य ' लाघवी ' तिला आपण पारिभाषिक संज्ञा देऊं. या उपपत्तीच्या पुरस्कर्त्यांच्या मते विषयगत लघुत्वदर्शन हेच हास्याचे रसदृष्ट्या कारण होय. वस्तुमात्रांत जी जी वस्तु लघु किंवा हीन असेल, किंवा अनेक यस्तूंचा कांहीं विदक्षित संबंध दाखविल्याने जी लघुता किंवा हीनत्व दिसून येईल तेच पाहावयाचे किंवा उचलावयाचे, असा एक प्रकारचा मनुष्यस्वभाव आहे; व त्या स्वभावाप्रमाणे लघु किंवा हीन तेवढेच पाहू याने किंवा उचलल्याने आनंदकासक अशी नवीन वृत्ति त्यांच्या मनांत उत्पन्न होते. या उपपत्तीच्या पुरस्कर्त्यांत प्रख्यात ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्तातल व इंग्लिश तत्त्ववेत्ते हॉब्स व प्रोफेसर वेन यांचा समावेश होतो. आरिस्तातलाने आपल्या काव्य (साहित्य) ग्रंथांत ज्याला कॉमेडी हे इंग्रजी नांव आजकाल प्रसिद्ध आहे, अशा प्रकारच्या काव्याची व्याख्या देताना ' मनुष्यस्वभावाचा हलकेपणा वर्णन करणारे काव्य ' अशी व्याख्या दिलेली आहे ज्यांत स्वभावाचा हलकेपणा असा कांही नसून फक्त वस्तुस्थितीचे अनपेक्षित्व हेच हास्यास कारण होते, अशा वस्तुस्थितीचा व हास्यविभावाचा परामर्श त्याने घेतलेला नाही. त्याच्या व्याख्येप्रमाणे पाहता हास्यकारक गोष्टीचा समावेश " कुरूप " गोष्टीखाली होतो. हॉब्स याचे म्हणणे असे आहे की, आपल्याला जे हंसू येते ते आपल्या मनांत परसापेक्ष अशा श्रेष्ठपणाची कल्पना एकदम येऊन क्षणिक अहंकार वैभव प्रकट होते त्यामुळे होय. या उपपत्तीत लघुतादर्शन किंवा हीनत्व दर्शन हे हास्याचे प्रत्यक्ष कारण न होतां विषयगत अहंकारप्रतीति हेच प्रत्यक्ष कारण होते. हे श्रेष्ठत्व परसापेक्षचे पाहिजे असे नाही दुसऱ्यापेक्षां आपण श्रेष्ठ असें ननांत येऊन जरी बहुधा आपल्यास हंसू येते तरी कित्येक प्रसंगी पूर्वी आपण होतो त्याहून प्रस्तुत क्षणी आपण श्रेष्ठ आहो किंवा आपण जितके हीन झालों असतो तितके न होतां आपले श्रेष्ठत्व राहिले असा विचार मनांत येऊनही हंसू येते; मूर्ख मनुष्य पाहिला असतां हंसू येते ते तो मूर्ख हसून येत नाही, तर आपण त्याहून जाहाणे या विचाराने येते. तसेच, उदाहरणार्थ, आपण लहानपणाच्या खेळा किंवा मूर्खपणा करीत होते त्याचा विचार मोठेपणीं मनांत

आला असतां पोक्त मनुष्यास हंसू येतें. या दुसऱ्या प्रकारच्या उपपत्तीत व पहिलीत एवढाच फरक आहे कीं, पहिलीत लघुतादर्शन हान आदि व हाच अंत—म्हणजे एकच विचार मनांत येतो. दुसऱ्या उपपत्तीमध्ये प्रारंभ लघुत्वदर्शनाचें होऊन शेवट अहंकारप्रतीतीचें होतो. परंतु या उपपत्तीलां एक उघड अपवाद आहे. तो असा कीं, अचेतन वस्तूंचे केवळ मौजेचे प्रकार पाहिल्यानें, म्हणजे जेव्हां आपलें श्रेष्ठत्व किंवा हीनत्व याविषयीचा विचार उद्भवण्याचा अर्थाअर्थी कांहीं एक संबन्ध नसतां जें हास्य येतें त्याची मीमांसा करण्यास अहंकारप्रतीति हें कारण कसें लागू पडवें? आपल्यासमोर दुसरा कोणी मनुष्यजातीचा प्राणी मूर्खपणानें वागत आहे व लोक त्याकडे पाहून हंसतांहत असं पाहून आपण त्याहून श्रेष्ठ आहों व आपणाला लोक त्याचे प्रमाणें हंसणार नाहींत असा जो सुस्थितपणा वाटतो, त्यामुळे हंसू कां यांचें हें आपणास कळतें. परंतु समजा कीं, एखाद्या झाडावर भलें मोठें बांडगूळ बाडलेलें पाहिलें किंवा एखाद्या झाडाचा दुरून फोटोग्राफ काढिला असतां त्याची आकृति यहच्छेनें माकडासारखी निघाली तर जें

हंसू येईल, त्यास आत्मश्रेष्ठत्वप्रतीति हें कारण कसें लागू पडणार? प्रे अलकूझांडर बेन यांनीं या पूर्वीच्या उपपत्तीवर थोडी सुधारणा केली आहे त्यांच्या मतें झालें तरी लघुतादर्शन हेंच हास्याचें प्रत्यक्ष कारण होय. मात्र एवढेंच कीं, त्या लघुतादर्शनाचें गंभीर किंवा आभेशयुक्त विचार येण्यासारख्या परिस्थितींत तें लघुतादर्शन घडून येऊ नये.

तत्त्ववेत्ता कॅट याच्या हास्याच्या उपपत्तींत हास्याची व्याख्या अशी आहे:— An affection arising from the sudden distortion of a strained expectation to nothing. पण कॅटची उपपत्ति ही सर्वत्र लागू पडेल असें वाटत नाहीं. होयस व बेन यांचा विषयगत विकार बर जसा सारा भर आहे, त्याचप्रमाणें कॅट यांचाही बर भर विषयगत विकारावर आहे. परंतु सर्व भर विषयगत सं. तेव

वा न नाहीं. म्हणजे हास्याच्या सर्व विभावज न ह कारण किंवा हा खुलासा नाहीं कॅटच्या न असा एक कल्पना अपेक्षारुपानें उत्पन्न होऊन ती या अपे न कल्पनाचा निरास अनपेक्षित रीतीनें झाल पाहिजे.

परंतु व्यवहारांत पाहतां आपण हंसतां तेव्हां नेहमींच म्हणजे असें घडून येतें असें नाही. एखादा विनोदी लेख आपण प्रथम वाचून हंसतां, तेव्हां कॅटच्या म्हणण्याप्रमाणें अपेक्षानिरास नकळत होतो व म्हणून हंसूं येतें. परंतु तोच लेख पुन्हां दुसऱ्यानें अगर तिसऱ्यानें वाचूं लागलों असतां लेखाचें पर्यवसान पूर्वीच कळून चुकलें असल्यानें अपेक्षा अशी कांहीं रहात नाही. निदान तिच्या निरास होतो, तेव्हां तो केवळ अनपेक्षित रीतीनें होतो असें तरी म्हणतां यावयाचें नाही. असें असतांही आपणांस हंसूं येतेंच, तेव्हां केवळ अनपेक्षित रीतीनें ठराविक अपेक्षेचा निरास होणें हेंच कारण हास्याच्या सर्व विभावांस सारखेंच लागू पडणार नाही.

जर्मन तत्त्ववेत्ता शोपेनहूर याचीही या बाबतींत एक उपपत्ति हे तो म्हणतो की, आपल्या कल्पना व त्यांशीं संबद्ध असलेल्या वस्तु यांच्या विसंवादित्वासुद्धें हास्य उत्पन्न होतें. कॅटच्या अपेक्षानिरासांत फजिती झाल्याचा ध्वनि होतो, शोपेनहूरच्या उपपत्तींत फजिती होण्याची अमुक एक कल्पना नाही. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें आपणांस अनुभव आला व कल्पनेशीं तो जुळवारा नसला म्हणजे हास्यकारण सिद्ध होतें. म्हणजे ही कल्पना अनुभवाचे पूर्वी आपल्या मनांत असलाच पाहिजे असें नाही. केव्हां केव्हा तर ही कल्पना अनुभवानंतरही ठरणें शक्य आहे. कॅटच्या उपपत्तींत विशिष्ट व पूर्वी वनलेल्या कल्पनेचा निरास हें तत्त्व आहे. शोपेनहूरच्या उपपत्तींत कल्पना विशिष्ट नसली व अनुभवानंतरही होणारी असली तरी चालते, परंतु शोपेनहूरची उपपत्ती ही सर्व विभावांस लागू पडेल असें नाही कारण मनुष्यमात्रास क्षुल्लुक आपत्ति येणें या प्रकारच्या विभावांत अपेक्षानिरास योग्ये कांहीं नाही. तीच गोष्ट समजुतीचा घोटाला होणें या हास्यविभावाचीही समजाची.

अशा रीतीनें दोन्ही उपपत्ति सर्व विभावांस सारख्याच लागू न पडणाऱ्या आहेत, असें दिसून येतें. म्हणजे केवळ लघुत्वा किंवा केवळ असंबद्धतादर्शन हें एकटेंच कारण आहे असें ठरलें. इंग्लिश टीकाकार हॅझलिट व तत्त्वज्ञानकार रॉबर्ट स्पेन्सर यांनी दोन्ही उपपत्तींचा एकत्र समावेश करून हा विरोध काहीसा हरण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्पेन्सर यानें नीरोगा असंबद्धता हें एक मुख्य हास्यकारण ठरविलें आहे असें मागे

सांगण्यांत आलेच आहे. 'अर्थात् नाचगा असंबद्धता' यामध्ये असंबद्धता व लघुतादर्शन दोन्हींचाही समावेश होतो. म्हणजे स्पेन्सरच्या मताप्रमाणे हंमू येतं याचें कारण लघुतादर्शनही होतं व असंबद्धताप्रतीही होते; सग प्रत्येकाचें प्रमाण कितीही कमज्यास्त कां असेना.

मि. सली या तत्त्ववेत्त्याचे मताप्रमाणे लघुतादर्शन किंवा असंबद्धता-दर्शन हें जितकें हास्यकारण आहे, त्याहीपेक्षां मनुष्याचा खळकर स्वभाव, ज्यांचे संबधानें लहान मुलें व मोठीं माणसं हीं सारखीच होतात, हाच हास्याचें प्रत्यक्ष कारण मानतां येईल. परंतु ही उपपत्ति हास्याच्या सर्व विभावांस एकसारखी लागू पडत नाहीं, हें त्याचें त्यानेच स्वतः आपल्या हास्यावरील पुस्तकांत कबूल केलें आहे तात्पर्य, अशा रीतीनें पाहतां हास्यकारणाची सर्व-संमत किंवा सर्व-व्यापक एकच उपपत्ति अद्यापि निघाली आहे असें म्हणतां येत नाहीं, व ती तशी निघेल कीं नाहीं याचाहि वानवाच आहे. जरी हास्यक्रिया ही शरीरक्रिया या दृष्टीनें एकाच स्वरूपाची दिसते, तर हेतुभेदानें व विभावभेदानें रसदृष्ट्या तिची उपपत्ति भिन्न असावी हें स्वाभाविकच आहे. *

* The impressions of the laughable cannot be reduced to one or two principles. Our laughter at times is of various tones. It gathers up into itself a number of primitive tendencies; it represents the products of widely removed stages of intellectual and moral evocation. This is virtually admitted by all who recognise the intellectual nature of the comic principle; for our laughter at sea-side buffoonery introduced is presumably of more ancient origin than the laughter of the mind which discomfuses on the ludicrous are for the most part-thinking of. Our argument takes us farther, namely, to the conclusion that the effect of the

(७१) हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग:—येथवर झालेल्या विवेचनावरून, व आमच्या एकंदर लिहिण्याच्या रोखावरून आम्हांवर एक जबरदस्त आरोप येण्याचा संभव आहे, हें आम्ही पूर्णपणे जाणून आहो. तो आरोप असा की, हास्यरसास आम्ही व जरीपेक्षा अधिक महत्त्व देतो. आमच्या आक्षेपकारांच्या मतें आम्ही हास्यरसास मूर्खाभिषिक्त करून त्याला रस-वर्गीत राजपदावर स्थापिलें आहे; व असें झालें म्हणजे प्रौढ व गंभीर विचार, किंवा रसभरित सुंदर काव्ये यांस या दुनियेंत अनाथ व निराधार करून टाकल्यासारखें होणार. कोणी ह्मणतील कीं. हास्यरसास फक्त महत्त्व देऊन आम्ही चेट्रेखोरपणाचा नवा बाजारच वसवूं पहात आहो. बाजार उघडल्यानें सभ्यपणास व गंभीरपणास कायमची रजा मिळेल कोणी विचारतील—“ कायहो, हे आयुष्य केवळ थडामस्करी करून वाचणे व किरितांच आम्हांस मिळालेले आहे कीं काय. कीं आम्हा हंस्य अल्प्यतच घालवावे ? विनोदाची संवय लागली कीं आवेश, गांभीर्य भक्ति इत्यादि सद्गुणांस आम्हांस पारखें व्हावे लागणार; व ज्याच्यायोगानें जगांत प्रगति संभवते ते हे वरील गुण नाहीसे झाल्यावर मग जग कसे चालणार ? ” आक्षेप विचार करण्यासारखा आहे तेव्हां त्याचा आपण शांतपणे विचार करूं.

(७२) सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्—हें प्रातिवचन कोणास संमत नाही ! खरें बोलावयाचें झालें तर तें दुःखास

laugh 'to be' of what is given by the philo-
sophers as a sample of the ludicrous is a very
complex feeling containing something of a
child's surprise at the new end un-
of something of the child's gay responsi-
eness and a challenge often something also
of the glorious expansion after compression
with the large mobility of the freed
limbs of young animals and children.

रुचेल किंवा गोड लागेल अशाच रीतीनें बोलवें हें तर ठीकच असें म्हणजे, वचन सत्य असून, रुचेल असें बोलून वरता जर तें हास्योत्पादकही असेल तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होणारं नाहीं काय ? परंतु हे तत्त्व जितकें सयुक्तिक भासतें तितकें तें व्यवहार्य झालेलें आढळून येत नाहीं. कारण जगांत हास्या-विनाश युक्तिवाद व आचरण करणारे लोक पुष्कळ आढळून येतात. प्रथमतः निरनिराळ्या मनुष्यव्यक्तींची मुखचर्या कशी असते हें साधारणतः सूक्ष्मदृष्टीनें पाहणारा असें दिसून येईल कीं, कित्येकांची चर्याच मुळीं हास्यरसास प्रतिकूल असते. ती लोकांचा व हंसण्याचा नेहमीं वारावा वृहस्पति आहे. आपल्या हास्यविनाशक चर्या अशी आहे कीं, “ मियां रोतें क्यों ? ” तर ह्मणाले, “ हा हास्यविनाशक अंतरंग व मुखचर्या यांमध्ये कधीं काळीं मेळ किंवा सुखासारखीं नाहीं, हें संभवनीय आहे, तथापि साधारण नियम असा आहे कीं, मनुष्यस्वभावाच्या व अंतरंगातील विचारसरणीच्या भांडारांची कितली सुखदायक व त्रासदायक व या दोघांचे सहाय्यानें जगातील हास्यशत्रु निमेदिम तेव्हांच ओळखून काढितां येतात. अशी मुखचर्या असणाऱ्यांची सुखदायकता अशी आहे कीं, यदाकदाचित् हिंवाळ्यांत पालवी फुटल्याप्रमाणे त्यांच्या रुक्ष मनांत हास्यरसाची क्वचित् उत्पत्ति झालीच तर त्याचे योगानें त्यांचे चेहऱ्यास मोहकता किंवा सौम्यता न येऊन उलट तो अधिकच नेहसासारखा वाटूं लागतो. अशा लोकांशीं गांठ, पडणें ह्मणजे एक दुखासारखे वाटते. दुसरे कित्येक लोक असे असतात कीं ते चेहऱ्यावरून सौम्यता वाटते परंतु केवळ विनोदाने ते शत्रुच असतील असें म्हणजे ते नाहीं. हास्यविनोदानें त्यांसां त्रस्तः वावडें असतें. ह्मणजे ते बहुधा कदाचित् हास्यविनोदाच्या भानगडांत पडत नाहींत; इतकेंच यदाकदाचित् त्यांच्या कर्णपुटावर हास्याचा यत्किंचितही ध्वनि लहान मुलाच्या कानां भवचित् मेघगर्जना पडल्याप्रमाणें ते कावरे-वावे वाटतात. त्यांच्या अंतःकरणांतील सौजन्यक्षीरांत हा विनोद ह्मणजे एकाच मेठाच्या खड्याप्रमाणें पडून नासून जाऊन त्यांच्या अंतःकरणांत होते. चार चौघां मंडळीत हंसणें, हसणें झालेले जाणें

पः त्यासारखी

व . . . तील

सर्व तत्त्वज्ञान हे

—

थीही लया

अशा गंभीर व निश्चल चेहऱ्यांतच सांठविलें आहे, अशा त्यांची समजूत जगते. यामुळे उत्तम प्रकारच्या हास्यरसाच्या सुखाचा जोड करून देणारा एखादा विनोदाचा प्रकार त्यांचे दृष्टीस पडला तरी, शिकारींवर सोडलेल्या कुऱ्याचे कानाप्रमाणें त्यांची मनोवृत्ति ताठच राहते. दुसरे कित्येक असे असतात कीं, त्यांस करुणरसच हास्यरसाचे ठिकाणीं वाटतो. अशा लोकांचे जन्मसंपणारा एक गुण असतो. तो सहृदयता हा होय. म्हणजे हीं तिसऱ्या प्रतींचीं माणसें अंतःकरणानें प्रेमळ असतात, परंतु त्यांचें प्रेम सर्व करुणरसासच अर्पण केलेलें असतें. यांच्या समजुतीनें हें सर्व जग दुःखमयच असतें. करुणरसात्मक वस्तुघटना हा यांच्या मनें सृष्टि-नियम असून जन्मदस्थानें ते अवादादाखल मानितात. हास्याविनोद करणें म्हणजे सृष्टिनियमांचे विरुद्ध जाणें असा त्यांचा ग्रह झालेला असतो. कामबंध मध्ये विनोदसो जागा मिळू शकतंच नाही, व कामबंधा करणें हा तर जन्मिनाच मुख्य हेतु होय. त्याच थडामस्करी करणें ती केवळ पोरवाळांनीं करावी असें त्यांचें मत असून मनामोकळें करून घेणें हें तर ते बहुधा अर्धवेड्या किंवा पूर्णवदना लोकांवरच सांपडितात. धडा व अकल या दोन जणू काय सरख्या बाहिरीं उ हेत, व म्हणून त्या उभयतांशीं एकाच वेळीं विवाहसुखाचे उद्वेगें म्हणजे अर्नातिमय होय असें त्यांस वाटतें. शहाणपणाचा एकवेळ स्वीकार केला म्हणजे मग त्यांजवरील प्रीति कांती राहावी याकरितां ते विनोदास मार्गातून हांकून देतात. व त्याचप्रमाणें विनोदावर प्रीति करणारा कोणी दिसल्यास त्यास शहाणपणाची ओळखही नदलीच पाहिजे असा सिद्धांत ते हांकून देतात. तुम्ही वाटेल तें करा, त्यांचे हातूरे विनोद म्हणून घडणेंच आहे. दुसरे कित्येक असा युक्तिवाद करितात कीं, हास्याची उत्पत्ति ज्याअर्थी असंबद्धतेपासून आहे, व असंबद्धता हा गुण असून तिरस्करणीय दोषच आहे, त्याअर्थी विनोदास उत्पन्न करणें म्हणजे स्वैवल्यास उत्तेजन दिल्यासारखेंच होय.

७२. वातां मजे इतकें विनोदशत्रूंचे निर्दोषी गितें
 त्यांपैकी कहीं कहीं मजे मजेच्या नावडीची उ अ
 अर्थ जाहा हें मजे मजेच्या नावडीची उ अ
 उ मजेच्या नावडीची उ अ
 प्र मजेच्या नावडीची उ अ

कसे प्राप्त करून देईल ! ज्याप्रमाणे सुगंधाचे इंद्रिय नाक आहे, त्याचप्रमाणे विनोदाचे इंद्रिय मन आहे. विनोदग्रहणाची शक्ति ज्याची नाहीशी झाली व सेल त्याच्यापुढे प्रत्यक्ष मूर्तिमंत विनोद जरी येऊन अवतरला तरी काय हाण - परंतु जे दुसऱ्या एका प्रकारचे विनोदशत्रु वर सांगितले आहेत. १. विनोदग्रहणाचे इंद्रिय शाब्द आहे, परंतु युक्तीच्या वाजूने पाहता २. विनोद हा दोषमय दिसतो, अशांना मात्र थोडेबहुत साहाय्य करिता येणे शक्य आहे वर जी असंबद्धता म्हणून सांगितली ती वास्तविक नेहमी दोषरूपच असत असे नव्हे. प्रचारात 'असंबद्धता' या शब्दास थोडीशी गोण ता वर. परंतु कोणत्याही प्रकारचे अपवादात्मक विकार गनात न येतां केवळ समताने असंबद्धतेची व्यवहार करितां येणे शक्य आहे. एवढेच नव्हे तर खरी असेंही झालां ईल की, असा व्यवहार करणे ही शुद्धी व न्यायाची किंवा प्रकाराच अद्यय्य करमणूकच होय. जगातील वस्तुजात जेथे जेथे सेल तेथून किंवा संबद्धता संवादित्व हुडकून काढणे हे जस जस भयणावह आहे, त्याचप्रमाणे ज्या ज्या ठिकाणी असंबद्धता किंवा विसंबद्धता दिसते, त्या त्या ठिकाणी ते हुडकून काढणे हे बुद्धिशक्तीस तितकेच भयणावह आहे. संवादित्व असणे हा जसा वस्तुजाताचा जस जस बुद्धीस नाहीं त्याचप्रमाणे विसंबादित्व हा फार झाला तर बुद्धीचा दोष आहे, असं ईल. तो बुद्धीचा दोष नव्हे. ज्या ठिकाणी संबद्धता ही असंबद्धता जसूनही तिचे भिन्नान करणाने कित्याक नव्हे. किंवा एखाद्या मनुष्याबद्दल निष्कारा उत्पन्न व त्याच्या नीति-बुद्धीस धक्का पोहोचत नाही, अशा ठिकाणी ज्ञान हे निःशंकाय आनंददायक झालेच पाहिजे. शाब्द पदार्थ स्वच्छ व परंतु तिचा उपयोग लिहिण्याकडे कर्ण न जसे शोषात्मक नाह त्याचप्रमाणे असंबद्धताही स्वतः सदोष असली तरी तिला व्यवहार करणे तसेच दोषात्मक होऊ शकत नाही. परंतु असंबद्धतेच्या गुण चा चा फक्त योजकाचा हेतु किंवा योजनपासून होणारे परिणाम करून देण्याकरिता पाहिजे

१. नेहमी - २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

स्वभावाम एकदेशीयता येते व एकदेशीयता हा दोष असून शिवाय असाही आहे की, ती ज्या ज्या गुणांशी संबंध असले त्यांची माती करितो. व विनोद हा गुण साध्य तरी तोहि ग्न नियमास अनुसरूनच असणार. मनुष्यस्वभावांत भारदस्तपणा व आदेश हे दोन्हीही मुळांशी असले पाहिजेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. विनोदाचे बेसुमार सेवन केल्याने या दोहोंस धडा उण्याचा संभव असतो. जी जी वस्तु म्हणून सांपडेल तिची चाल कर्नात हे नव सर्वेच धडा हाणार. विनोद असो वा नसो, अगळे मुख्य लक्ष जे रीती उदात्त व शुद्ध अशाच गोष्टीकडे रोखलेले असले पाहिजे. तसेच थट्टा रीती कल्यावद्दल किंवा विनोदावद्दल जरी आपणास तिरस्कार वाटत तरी केवळ तिरस्काराह अशाच कांहीं गोष्टी जगांत वाटत नाहीत. नेहमी तिरस्कारच वाळगला पाहिजे. जगांत असंख्य थट्टे आहेत की, ते पाहून हसें कधीच येणार नाहीत. अर्थात् अशा गोष्टीच्या संभवांत विनोदास अवकाश नसावा. आपणा याच गुणांचा तथे आश्रय करावा लागेल जे. आपल्यास दिसतात त्यांपैकी कित्येक असे म्हणतात की मनुष्यांतिल प्रत्येक गोष्ट तुच्छ वाटते व यांत काय आहे, त्यांत आहे, सुटतात. अशा लोकांना जगांत बंध किंवा पवित्र असे कांही नसावे. अशा लोकांनी केलेल्या विनोदास विनोद संज्ञाच देत येत नाही. विनोदापासून एकाच प्रमाणे दूर राहण्याचा प्रयत्न केल्या दूरवारांत ज्याप्रमाणे खुशम कन्या चतुर भाषण बोलत असतांही तुच्छ चर राजा आरुद्ध असतो व लोका आपआपच्या दर्जाप्रमाणे दूरिनि बसलेले असतात; त्याचप्रमाणे विनोदाचे काम चालू असतांही मनुष्याच्या मानसिक दरवारांत उदात्तपणा, विद्वारीपणा किंवा सत्यप्रियता यांसारखी ना एखादा तरी सदगुण नसावृत्तीवर आपला अम्मल चालवून घ्यावा पाहिजे. व्यवहारात आढळून येणारे कित्येक विनोदा लोक आहेत. तर कव्हां भले तर कव्हां दुष्ट, कव्हां हेवेखोर तर कव्हां पोकळ असतात. अशा लोकांकडे पाहिले ह्याच असे वाटते. अशा लोकांचा प्रार्थी जर शक्य वर सांगितलेले दुर्गुण आपल्यावर ह्या सांगुं पाहिले तर तो विनोदच नाही. अशा रीत्या विनोद ही चीज जरी इष्ट व प्रिय आहे रीत.

तिला किती किंमत द्यावी याविषयां कांहीं तरी सीमा असलीच पाहिजे. परंतु वरील सर्व कारणांमुळे जितकी सट द्यावावयास पाहिजे तितकी कळूनही शेवटीं विनोदाचें मूल्य ह्मणून कांहीं थोडें तरी शिल्लक राहतेंच. कारण ज्या कांहीं विवक्षित गोष्टींत विनोद आपल्यास नको आहे अशा गोष्टी एकंदरीनं घेव्या असून ज्या गोष्टींत आपल्यास विनोद ह्या आहे अशा गोष्टी अधिक भरतील. यासंबंधाने ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, विनोदाची गणना भैत्री पुष्कळ गोष्टींशीं जुळते; जुळत नाही अशी फार थोड्यांशींच. सद्गुणांशीं विनोदाचा सहवास होईल तेथें तर दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें त्यास गोडी येईल स्फटिकावर सूर्यकिरण पडल्याप्रमाणें त्याच्या जोडीस उज्वलता अगस्त्य तेथें येईल शहाणू लक्षवेत्ता, शूर वीर, सहृदय विद्वान्, व्यवहारचतुर इत्यादी इत्यादि प्रकारच्या लोकांमध्यें आपल्या मनामध्ये आदर वाटते. परंतु वरील लोकांपैकीं प्रत्येकाचे अंगीं जर सुदैवानें विनोदीपणाचाही भर पडलेला असला तर आमच्या आदरबुद्धींत एक प्रकारच्या गोडीने माचीही भर पडते. ह्मणजे नुसत्या आदरबुद्धि असल्यानें जे लोक आपणांस स्वतः परके किंवा दूरतः सेव्य असे वाटतात, तेच वरील प्रेम उत्पन्न झालेला अशांशीं एकजाव होऊन त्यांचे सद्गुण आपणांमध्ये संक्रमित होतात.

हास्य व विनोद यांच्या उपयोगाचा दोन तऱ्हेन विचार करिते. एक समाजदृष्ट्या व दुसरा व्यक्तिदृष्ट्या पैसा समाजासंबंधाने हा गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं समाज ही कोणी एक व्यक्तीच नसते आहे असें नाही. परंतु ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या बुद्धीला व नानक कल्पनांना वाढ आहे, त्याचप्रमाणे एकंदर समाजाच्या बुद्धी व नैतिक कल्पनांनाही वाढ असते. ज्यांच्या योगानें या दोन तऱ्हेन समाजाचे अधिक सुशिक्षण होईल; त्या गोष्टींनीं समाजास फायदा होईल हास्य व विनोद यांचा उपयोग व्यक्तीपेक्षा कदाचित् समाजासच जाहलाने अधिक फायदा होईल. एका व्यक्तीच्या मनाचा कल बहुधा एका दिशेने असतो. त्या व्यक्तीच्या मनाचा कल किती दिशेने असतो व त्याचे फायदे किती असतील असा प्रश्न हा गोष्ट तशा नाही; ह्मणजे समाजाची बुद्धी व नैतिक कल्पना असलेल्यांमध्यें सद्गुण व शिक्षणही नानक गोष्टी मिळविल्या जाऊ शकतात.

नेकांगी शिक्षण मिळण्यास समाजाच्या हास्यविनोदप्रियतेचा मोठाच उपयोग होतो. एखादे सुभाषित एखाद्या व्यक्तीने एकद्वयानेच वाचले किंवा ऐकिले तर त्यापासून होणाऱ्या फायद्यापेक्षा तेंच दहा लोकांनी एकत्र वाचले किंवा ऐकिले असता जो फायदा यथाप्रमाण व्हावा त्याहूनही तो अधिक होतो व्यक्तीस नुसते शिक्षण मिळते; परंतु दहा व्यक्तींनी मिळून तोच सुभाषितास्वरूप घेतला तर प्रत्येक व्यक्तीस मिळावयाचे तें शिक्षण मिळून वरती दहा लोकांच्या मनाचा तात्पुरत का होईना परंतु मिलाफ होऊन संघशक्तिही उत्पन्न होते. म्हणून कोणतेही सुभाषित कसे काय आहे याचा विचार कर्तव्य असता व्यक्तीच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हे पाहण्यापेक्षा समाजाचे मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हे आधी पाहिले पाहिजे हास्यविनोद हा एक सामाजिक गुण आहे; संपर्कांनी एकापासून दुसऱ्यापर्यंत उच्च या स्तरापर्यंत प्रसाराचा प्रसार होतो. सामाजिक हास्यविनोदापासून समाजास सुखभाव, सामाजिक सदगुण, व समाजहितदृष्टी यांच्या वृद्धीस मदत होते.

(७६) आतां हास्यविनोदापासून व्यक्तीला होणारा दैविक कडेचा हास्यक्रियेचा शरीरावर दैविकदृष्ट्या फायदा शरीरावर होणारा ही गोष्ट प्रथमतः ध्यानांत घ्याव्याजोगी आहे. हास्याचा परिणाम शरीरावर होणारा चांगला होतो ज्याला दैविकदृष्ट्या काही माहिती नाही असा मनुष्यही अस्मदम पांगु शकिल आहे. पण जगातील शिरोस एक प्रकारचा प्रत्येक शरीरावर होतो.

हास्यक्रियेच्या शरीरावर होणारा दैविकदृष्ट्या फायदा शरीरावर होणारा ही गोष्ट प्रथमतः ध्यानांत घ्याव्याजोगी आहे. हास्याचा परिणाम शरीरावर होणारा चांगला होतो ज्याला दैविकदृष्ट्या काही माहिती नाही असा मनुष्यही अस्मदम पांगु शकिल आहे. पण जगातील शिरोस एक प्रकारचा प्रत्येक शरीरावर होतो.

हास्यामुळे वक्षःपादावर एका मागून एक असे अनेक आघात होतात. प्रत्येक आघात हा शरीरातील रक्तवाहावर चांगला असतो. बराच वेळ मनुष्य हंसत असला म्हणजे त्याच्या शरीरावर होणारा चांगला परिणाम होतो.

हास्यामुळे वक्षःपादावर एका मागून एक असे अनेक आघात होतात. प्रत्येक आघात हा शरीरातील रक्तवाहावर चांगला असतो. बराच वेळ मनुष्य हंसत असला म्हणजे त्याच्या शरीरावर होणारा चांगला परिणाम होतो. हास्यामुळे वक्षःपादावर एका मागून एक असे अनेक आघात होतात. प्रत्येक आघात हा शरीरातील रक्तवाहावर चांगला असतो. बराच वेळ मनुष्य हंसत असला म्हणजे त्याच्या शरीरावर होणारा चांगला परिणाम होतो.

क्रिया एकामागून एक व आलटून पालटून अशा झाल्याने रक्तांत प्राणवायूची मिश्र अधिक होते, व प्रवाहही जोराने चालतो. हे सर्व प्रत्यक्ष परिणाम होत. यांशिवाय दुसरे अप्रत्यक्ष परिणामही होऊं शकतात. मोकळ्या मनाने मनुष्यांस हसें आले म्हणजे रक्ताचा मेंदूवरील दाब कमी पडतो. रागावलेल्या मुलांस कांहीं चेष्टा करून हंसवितात, याचे कारण तरा हेंच कीं, हसें फुटल्याबरोबर मेंदूकडील रक्त मोकळे होऊन मनोवृत्ति फुलते. एकंदर शरीरप्रकृतीवर हास्याचे होणारे सुपरिणाम अर्थात व इतके त्वरित होऊं शकत नाहीत परंतु ते होतात यांबद्दल कोणता क्वचितच शंका असेल. इंग्रजीत Laugh and grow fat अशा एक म्हण आहे, तिजवरून इंग्रज लोकांत याबद्दल काय प्रमाण आहे, ती व्यक्त होत.

(1) When man smiles and much more when he laughs he adds a fragment to his life (Sterne).

(2) Laughter makes good blood.

(Italian proverb.)

काक तत्ववत्ता आरिस्टाटल याचे वेळेपासून आजपर्यंत, हंसण्याचे योगने फुफ्फुसें बळकट होतात व शरीरप्रकृतीच्या निरोमीपणास हास्य हे एक सधन आहे असे सर्व इंद्रियाविज्ञानशास्त्रवेत्ते म्हणत आले आहेत. रस्त्यांत गर्दी वगैरे बर्गव जमून जाण्यापेक्षा प्रतिबंध झाला असतां पोलीसाने थोडा उगाहन चला लोक गर्दी मोडा " असे म्हणण्याने ज्याप्रमाणे जमलेल्या समाजांत लवळक गुरू होते, त्याचप्रमाणे मेंदूवर किंवा मनावर ताण पडला असले व कांहीं काळज वादन उद्विगता आली असली तर खळखळून हसें आले म्हणजे एकदम मोकळेपणा वाटू लागतो. शरीरावरही तसाच परिणाम घडतो व बहुधा मोकळ्या हंसण्याने हातपाय वगैरे अंगाचे भागासही चलन मिळते. मात्र 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' या तृणीप्रमाणे हंसण्याच्या कामांतही अतिसाधने शरीरप्रकृतीवर वास्तु परिणाम होण्याचा संभव असता ह्या लोकांत विलेने जे औषधाप्रमाणे हास्याचीही पध्यकर व अपध्यकर अशी प्रमाणे असतात व निरनिराळ्या प्रकृतीस हास्यरुपी औषध हे निरनिराळ्या प्रमाणे वापरावे विहित आहे.

नेहमी गंभीर किंवा आवेशयुक्त विचार मनांत उत्पन्न झाल्याने मनावर एक प्रकारचा ताण पडतो. धनुष्याचा ज्यावेळी उपयोग करवयाचा नसतो त्या वेळी त्याची दोरी सोडून त्यावरील ताण कमी करितात. त्याचप्रमाणे कांही विशिष्ट प्रसंगांचे आवेशयुक्त व गंभीर विचारांचा ताण मनावर पडता, एरवीच्या वेळी मन स्वाभावीक व न ताणलेल्या स्थितीत रहावे व त्याचे अंगच्या स्थितिस्थापकत्वाचा गुण नष्ट होऊ देऊ नये, याकरितां ईश्वरानेच हास्यविनोदची तजवीज करून ठेविली आहे. हा उपयोग केवळ अकरणरूप झाला तथापि त्याचे प्रत्यक्ष असेही उपयोग आहेत. पैकीं एक असा आहे की, विनोदशीलतेमुळे आत्मस्वभावार्चे निरीक्षण मनुष्य करू शकतो. जें शस्त्र आपण लोकांवर नेहमी चालवितो तेंच अर्धतू स्वोहे बुद्धीने आपल्यावरच चालवून पाहण्याची इच्छा मनुष्यास एखाद्याना एखादे वेळी तसा होणारच. विनोद हा एक फिरता दिवा आहे, त्याचा प्रकाश दुसऱ्यावर जसा पडतो तसा आपणावरही पडेलला पाहून त्याच्या उजेडांत ज्या गोष्टी दिसतील त्यांचा बोध आपणास सहजच होतो. " माझे मलाच हंसू येते " असा शब्दप्रयोग आपण व्यवहारांत नेहमी झालेला पाहतो. याचा अर्थ उघड आहे. ज्याला दुसऱ्यांचे नेहमी हंसू येते, त्याला स्वतःचे एखादे वेळ तरी हंसू येईलच. परंतु आत्मनिरीक्षण किंवा आत्मशिक्षण याहून दुसरेहि फायदे आहेत. आपल्या जीवितक्रमांत लहान सहान अडचणी अगर लहानसहान संकटे आपणावर येतात. तेव्हां आपण कित्येक त्यांच्या ओझ्यासालीं दडपून जातो. परंतु त्यांच्या योगाने आप या एकदर जीवितक्रमास व्यत्यय न येतां आपण कित्येक त्यांतून लालेनें पार पडतो. एखादा जिवंत आपणच कोठें तरी ठेविलेला अरावा = तो सुरक्षितही अरावा, पण हुडकू जावे तर मात्र तो आपणांस सांपडत नाही, तो शोधशोधून आपण दमतो. अशा वेळी आपल्या मनस विती तरी त्रास होण्याचा संभव असतो विनोदाने हंसून जर आपण तो क्षण सुखाचा वेला नाही तर तो दुःखाचा खार होईल. व हें झालें असतां शुभकारणाकरितां आपल्यास दुःखाचे किती तरी क्षण विनाकारण काढावे लागतील. एखादे वेळ गर्दीगर्दीनें गांवाला जाण्यास निघावे तो जागाडी चुकावी असे प्रसंग मनुष्यमात्रास केव्हां ना केव्हां तरी येतातच. समजा अशा वेळी गाडी चुकली म्हणून गिन्न होऊन ना लोकांदेखत गुदयांत नि

घालून वसणारा एक मनुष्य घ्या, व दुसरा एक असा घ्या की, आपल्या
 देखत गाडी सुटलेला पाहून न त्रासतां विनोदानें एवढेंच म्हणतां कीं " अशा
 बाई, तुमच्याकरितां आम्ही इतकें लांबून धडपडत व धापा टाकीत आलों
 असें असतां आमची एक क्षणाची सुढां मुरवत तुम्ही धरूं नये, हें चांगलें
 दिसतें का ? " असें बोलून हंसत परत फिरतो या दोन मनुष्यांच्या स्थिती-
 ची तुलना करून पहा व रांगा कीं, दोघांचेही चुकसान व अडचण सारखीच
 असतां त्यांपैकीं दुखा कोण व दुःखी कोण ? समजा, आपण पायगाडीवर
 बसून जरांत चाललों आहों, असें असतां एखादे वेळीं एखादे खळकर व
 व खोडकर मूल मुद्दाम होऊन पुढें तरी येतें किंवा जागचें हालत तरी नाही-
 किंवा आपण त्यास चुकविण्याकरितां डावे उजवे हाताला बळीं तों तों तेंहि
 उजवी डावी वाज घऊन नेमकें पुढें येतें. अशा वेळीं प्रथम चटकन् रागाचा
 व त्रास चा पटका येतो. परंतु त्रासिक मनुष्य त्याजवर व आपल्यावर
 रागावून त्याला चार शिब्या देत आपणासही चार घेत निघून जाईल; किंवा
 त्या मुलाचे बतीनें कोणी बोलू लागल्यास बर्दळीवरही येईल. व एकदां
 राग व शब्दांची शिब्याची सुलामी देहोंपक्षांकडून झाली म्हणजे मग
 तो तंट्या व जाईल किंवा अखेर काय परिणाम होतील- हें देव
 जाण. विनोदी मनुष्याची तन्हा याहून वेगळी असते. अशा प्रसंगी तो हें
 चटकन् लक्षात आणाल कीं रस्त्यावर खळण्याचा लहान मुलांचा हक निवर्त-
 सिद्धच व ह व येणाराजाणारांशीं गमतांनं वागणें हें त्यांच्या खेळांपैकींच एक
 त समजा कीं गाडावहून तो पडला तरीहि, अपवात
 विशा त तो " आतां या गाडीस तिच्या डॉक्टराकडे नेलें पाहेजे "
 एवढेंच म्हणून हासून भागवून नेईल किंवा अपधात न होतां मुलास चुक-
 वून जातां आलें तर मागे वळून तो एवढेंच म्हणेल कीं, कां काश मज्जे
 फजिती ! दिली कीं नाही झोकांडी ? व असें झालें असतां तो
 व आसप्रासचे लोकही सर्वजण मिळून हंसून जो तो आपल्या
 आपण एख दे वेळ गाडीतून उतरतांना आपणास न कळत दार
 सांढलेलें असतें व आपणास जलदीनें उतरता येउं नये, सा
 कोच। न व व्यर्थ शिब्या हासडणारे व रागावून व तांडव करणारे
 लोक ज्याप्रमाणें जगांत असतात, त्याचप्रमाणें दगरेही असे किन्हेक

असतात कां ते शा वेळीं एखाशी कोठी करून किंवा विनोदाचें भाषण करून तें उचणीचा क्षण हास्यासाच कारणीभूत करितील. यांपैकी रथी रस्थानें जातांना अडखळून आपण पडलों असतां म्युनि-सिपालिटाला शिष्याज्ञाप देऊन आपले जिवाला त्रास करून घेणें एक मोष्ट घ्या. आणि आतांशा आमच्या क्रमेरीची रोषनाईची पत्रस्था इतकी चांगली आहे कीं. तिचे केंद्रस्थ पाहण्यास घरचे कंठील न्यावे लाग-तात एवढेंच म्हणून व उठून आपल्या मोर्मानें जाणें ही दुसरी मोष्ट. यांपैकी शहाण्या माणसानें कोणती पत्करावी याबद्दल वाद होणार नाही. खनजा, आपण नाटक प्रहावयास गेलों असतां आपल्या स्वतःच्या सुर्वीवर बसलेल्या गृहस्थाचें पागोटें भलें मोटें असल्याकारणानें मोज पाहणें आपल्यास व्यत्यय येतो. अशा वेळीं अहो नाटक प्रहावयास यावयाचें तर असलों चाक्रासारखीं पागोटी घरीं ठेवून यांचें समजलांत कां? आ- सुर्वीवर वगलों असलों तरी तुमच्यासारखेच आम्हाला जे मोजने लागले आहेत त्यांचे पागोटें अगोदर, नाहातर मनेजरास कळवीत असें लून प्रत्युत्तर देणें व शेवटीं भांडाभांी करून स्वतःच्या व लोकांच्या करमणुकींत व्यत्यय आणून नेलिसापयेंत मंजळीं हा एक मार्ग, आणि समोरच्या गृहस्थास “काय हो, स्टेजवर काय चाललें आहे तेवढें सांगाल का? असें विचारून व्यंगार्थानें पाणें यांचा अडचण त्याचे नजेस आणून देणें, किंवा थट्टें “रावसाहेब, आज काय मंजळी आहे नाही? जरा पागोटें विगोटें काढून हवा घाल कीं नाही असं म्हणण अर्थातच कां हवेची चौकशी चाललेली आहे? पागोटें पागोटें तुमच्या दृष्टिआड येतें कीं काय? असें विनोदी उत्तर त्याजकडून घेऊन उरला हेतु साधणें हा दुसरा मार्ग. यांपैकी कोणता हें आम्ही सांगावयास नकोच एखादा सिधुक घेऊन खडपटास बसून त्रास देत आहे, अशा वेळीं त्याजवर रागावून कायहे शंभर वेळां सांगितलें तरी तुम्हास कळत नाही कां? उठनां कीं हातास धरून घालूं?” असं म्हणणें वरें! किंवा भटजी महाराज, ऊन तर हात चालत आपल्याल आणखी चार ठिक पें जायचें जे ल दुसरे चार लोक हातास घेऊन आपली वाट सहत तसले तसले असत त्यांची तपण निराश करणार का काय? असं म्हणणें वरें।

एखादे देळी कुलूप काढायला जावं तां तें गंजून गेल्यामुळे निघूच नये अस होतं. अशा देळी कोणी तरी कुलूप विघडविलें खास अशी समजूत खरोखर नसतां हि उगाच घरच्या पोरवाळांस अथवा चाकरनोकरांस शिव्या हांसडणारी, किंवा आपल्या गैरमर्जीची नजल कुलुपांच्या कारखानदारांपर्यंत पोहोचविलेला कुलूप गंजतात म्हणजे काय, अलीकडे सर्वच कारखाने चोरांचे बाजार झाले आहेत. यावद्दला वर्तमानपत्रांतून शब्दगवा केलाच पाहिजे ! ” वगैरे म्हणणारां मग मं वेगळीं; आणि अर्धतन कुलुपासच उद्देशून ! का स्वारीं आज इसली आहे वाट्टें ? तेल पाहिजे का थोडेंसं प्यायला ? ” इतकेंच न गून जाणारीं जाणवे वेगळीं. कथा ऐन रंगांत आली अर्धतां एखादें मूल रडूं लागले, व असें झालें असतां हरदाम मूर्ख असेल तर तो “ अहो वाई, त्या मुलाला गप्प कराल किंवा नाही ? लोकांनीं येथें कथा ऐकायला यायचें का तुमच्या मुलाचें रडणें ऐकायला यायचें ? ” असें धोलून तो आपल्या स्वतःस प्रसन्न करून घेईल व त्या विचाऱ्या माउलीस आपला जीव नकोसा करून टाकील. परंतु त्याचे जागीं एखादा विनोदी हरदाम असेल तर “ लहान बालकें हीं राजेलोकांप्रमाणेंच शीघ्रकोपी असतात; त्यांचें समाधान करण्याचे धम लाय असतात हें गोकुळच्या यशोदेस जाऊन विचारावें म्हणजे कळेल ” असें म्हणून लहान मुलावर एखादी गोष्ट सांगून सर्वास क्षणभर हास्यसुखाचा लाभ करून देईल. अशा प्रकारची उदाहरणें जितकीं धावीं तितकीं थोडीच होतील. परंतु त्या सर्वांचें तात्पर्य हेंच की, संसारातील लहानराहान अडचणीचा किंवा संकटांचाहि परिहार विनोदानें जितका होता तितका रागानूच किंवा त्र “ करून होत नाही. कित्येक गोष्टी हलक्या हातानें केल्या तरच त्या साधतात हें आपण नेहमीं पाहतों; व विनोददृष्टीनें अडचणीकडे पाहणें म्हणजे त्यांच्या परिहारास जो एक प्रकारचा सफाईचा सात लागतो त्याचा उपयोग करण्यासारखें आहे. अशा प्रसंगीं साधु लोक परमार्थदृष्टीनें ज समान धान स्वतःस प्राप्त करून घेतात तेंच संसारी लोक विनोदानें करून घेतात.

आपल्या रागीट बायकोनें प्रथम शिव्या देऊन नंतर डोक्यावर घाण प टाकिलें हें पाहून विजेच्या कडकटाटानंतर व मेघगर्जनंतर पंजरे

च पाहिजे असें म्हणणाऱ्या साधकांच्या अंगाचा विनोद जरी आपणां शर्वा “ असला नाहें तरी प्रत्येकास दःखदायक संसारिक अडचणी व

त्वा परामर्ष विनोदी मनाने घेतां येईल; यांत संशय नाही. यदृच्छा किंवा प्रतीति ज्यास “Circumstances” असे म्हणतात, तिचा व मनुष्य-
त्राचा सामना विषम आहे. म्हणजे एका बाजूस सर्व शक्तिमान् यदृच्छा व
दुसरे बाजूस अल्पशक्तिमान् असे आण मानवी प्राणी आहेत आणि असे हे
प्रसंग जे जे आपण आपणास जगावयाचे आहे तोपर्यंत चालणारच ही गोष्ट
लक्षांत घेतली म्हणजे मग हस्यसंगी हातघाईवर किंवा उभार्या न येतां,
विनोदी मायावी शक्तीची आराधना करून तिच्या सामर्थ्याची मदत
आपणास घेतल्याशिवाय या दृशांत यश मिळणारे नाही अशी तेव्हाच
श्री पटेल.

(७७) के.णत्याहि अडचणीचा परिणाम एक प्रत्यक्ष म्हणजे हातघाईवर
घडणारा व दुसरा अप्रत्यक्ष म्हणजे आपल्या मनावर होणारा असे
दोन प्रकारचे असतात. पैकीं विनोदाने प्रत्यक्ष परिणाम काढासे होऊं शकणार
नाहीं हे उघड आहे. त्यास योग्य अशी परिहारकारक कांही तरी क्रियाच
घेतली पाहिजे. परंतु अप्रत्यक्ष म्हणजे मनुष्याच्या मनावर होणारा परिणाम
विनोदाने वराच कमी करितां येतो. विनोददृष्टीमुळे संकटाच्या अगर अडचणी-
च्या प्रत्यक्ष परिणामाचे भय वाटणार नाही. त्याचे स्वरूप आहे त्याहून थोडेसे
असेच वाटेल. व अप्रत्यक्ष परिणामासंबंधाने पाहतां एरव्ही संकटसमव-
शा वस्तुस्थितीची जी बाजू आपणास दिसत नाही ती दृष्टि विनोदी झाली
सतां आपणास दिसूं लागते.

“In much of this alleviating service of humour
is the laugh which liberates us from the thralldom
of the momentary is a laugh at ourselves.
Indeed one may safely say that the benefits
here alluded to presuppose a habit of reflective
self-quizzing. The blessed relief comes from
the discernment of the preposterous in the forc-
ing of our claims, of a folly in yielding to the
currents of sentiment which diffuse their
over the realm of reality. The coming of the smile

announces a shifting of the point of view, the
mal-adjustment which a moment ago seemed to
be wholly on the side of the world showing itself
now to be on our side as well.

(Sully, p. 329)

संकटें जितकी मोठी दितका त्यांचा परिहार देवळ विनोद बुद्धीनें होणे
कठिण आहे, हें उघड दिसते. तथापि, तत्रिवारणार्थ अवश्य असे उपाय
मनुष्यमात्र करात. असता त्यास विनोदानें मार्गीत एक प्रकारचा आराम
मिळतो. दर्शनी वी व विचारा माणसें धैर्यानें व नेटानें संकटाशीं हळुहळु
संघर्षितां त्यांची करमणूक न होईल तर त्यांस मनावर पडणारा त्रास
काळपर्यंत सोसतां येणार नाही यामुळे इतिहासांत जे दर्शनी वी पुढे
नांवाजले गेले ते विनोदीही हो. असं दिसून येईल.

(७६) विनोद ही दणगी दैविक आहे व तिचा उपयोग धार्मिक किंवा
सामाजिक करितां येणे शक्य आहे. विनोद हा वस्तु-
स्थितीवर टाका करण्याची एक रीति आहे. व विनोद करणारा मनुष्य ता-
दिक विचारांत जितका मुरलेला असेल तितकी त्याच्या विनोदात हसणूक
टीकेला अधिक किंमत येईल. विनोदर्शालता अशी येणं म्हणून विकसित
वस्तूचे लागते हणून मागे सांगितलेंच आहे. परंतु केवळ मूर्ख व सु-
दुर्बल व अज्ञानाचा विनोद यांमध्ये अर्थातच पुष्कळ फरक पडतो.
जो जीवित विनोद ही कल्पना काय आहे, हें ठरलें म्हणजे वेगळे
जो जितकामास व त्या स्थान देतां (इक हें जाणणस) ठरवितां येते. त्या
ज्ञानानें मनुष्याला समाजांतलें अविनाशी कोणतें हें ठरवितां येते. वस्तु-
स्थितीचें स्वरूप व त्याचा अर्थ याचा विवेक करितां येतो; व याच कामात
हास्यविनोद मदत होऊ शकते. तत्त्वज्ञानी मनुष्य आपल्या तत्त्वज्ञानरूपी
प्रेक्षा सह सभरारी माहून वर गेल म्हणजे मग लोकसमाजाची म-
नसाय यांमध्ये फरक पडतो. जग अगावे कसे व असते का
मधील अंतर त्याचें दृष्टीनें लोकदृष्टीपेक्षां अधिकाधिक हीत ज-
णें त्या शि तिलेल्हा म लज्ञान दिणू लागतात; तित्येक लक्षण
दिसणाऱ्या व विं माहून लोक मी व पेक्षां ते अधिक असे. म

लागतें; जे पदार्थ म्हणून दिसतात त्या निव्वळ छाया आहेत, असें वाटतें; अर्थात् जनसमूहाची दृष्टि व तत्त्वज्ञाचा दृष्टि यांमध्ये फरक पडतो. विषमता दाखविणारे हे तत्त्वज्ञान हास्यप्रबण असावे, असें सकृदर्शनी म्हणावे लागते व तें खरेंही आहे. आतां कांहीं प्रकारच्या तत्त्वज्ञान पद्धतीत हास्याविनोदाला फाटा दिलेला असतो, व कांहीं तत्त्ववेत्ते मुळांच विनोदी नव्हते असंही आपणास आढळून येतें. याचें कारण मात्र असें कीं, तत्त्वज्ञानी बनल्यावरही मनुष्यमात्रासंबंधानें जितकें प्रेम ठेवावयास पाहिजे तितकें त्या पद्धतीत व त्या तत्त्ववेत्त्यांमध्ये राहिलेलें नव्हतें व मनुष्यजातिविषयगत प्रेम मनांत असल्याशिवाय विनोद होणें शक्य नाही इतकेंच काय तें. परंतु मनांत तत्त्वज्ञान एका बाजूनें झिरलें म्हणजे लगेच दुसऱ्या बाजूनें हास्यविनोदानें निघून गेलेंच पाहिजे असें नाहा.

(७९) विनोद हें गंभीर व अशा दोन वृत्तींचें मिश्रण आहे. व संसाराची कोणतीही उपपत्ति घेत तसे तसे रातीनें सर्वांशीं लागू पडत नाही. या गोष्टीमुळेच तत्त्वज्ञानी हा विनोदा बनण्याचा संभव उत्पन्न होतो. आनंदवाद किंवा सदाशब्द (Optimist) घेतला तर त्यांच्याशीं संसारांत यक्ष अनुभवास येणाऱ्या दुःखांचा मेळ नालाखा घालतां येत नाही; ह्याणजे ज्यास मनुष्यमात्राबद्दल खरी कळकळ व सहानुभूति आहे अशा मनुष्यास जर सांगितलें कीं, सकृदर्शनी जीं दुखें म्हणून दिसतात तीं नसून जीवित्याच्या किंवा जगताच्या आनंदरूपी होणाऱ्या पर्यवसानाची बाधनें आहेत, तर तें त्यास फारसें पटावपाचें नाही. परंतु अशा रीतीनें आनंदवाद किंवा सदाशब्द ज्यास सर्वांशीं संमत नाही असा मनुष्य जर विनोदी असेल तर तो निराशावादी किंवा दुःखवादी (Pessimist) ही बनणार नाही. फक्त संसार हा देवाचा मनुष्यांशीं एक प्रकारचा खेळ आहे असा विचार त्याच मनांत येईल. व तसें झालें म्हणजे अर्थात्च गंभीर व गमतीच्या अशा विचारांचें मिश्रण होऊन त्यास विनोदप्रतीति होईल व हंसू येईल. त्याला स्वस्वरूपाच्या अज्ञेयत्वाबद्दल निव्वळ खेद न वाटतां तो आपल्याशीं बहूधा असें ह्याणजे कीं “ हें सर्व गौडवंगल दिसतें. कोणचीही उपपत्ति घेतली तरी ती पुरत नाही व सर्वांशीं लागू पडत नाही तेव्हां जाईना कां ? उगाच उपपत्ति रचिता वसविण्याचें मम कशाला घ्या ? आहे या स्थितीचें मन केलें ह्याणजे मम व हास्यानंद होतो तेवढा आपल्य खरा. ”

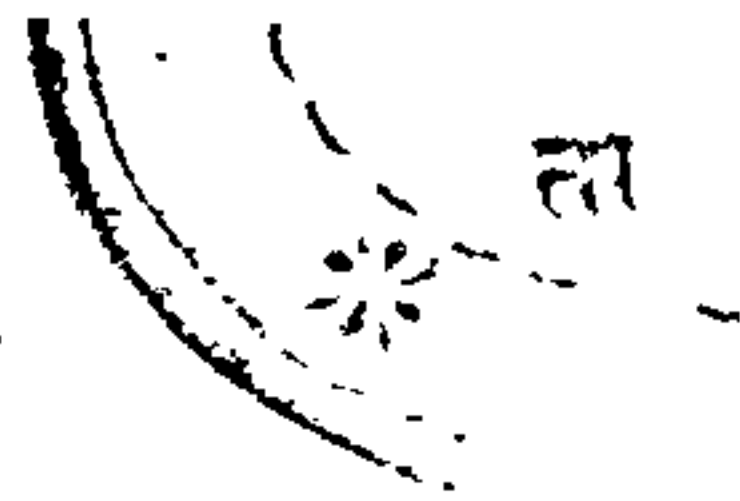
आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक विचार व विनोद यांचा वर्गात संबंध आहे, परंतु तोही वाजूस ठेवून आपण विचार करू लागलो तरी जगातील नीति वाढविण्यास विनोदाचा अप्रत्यक्षरीत्या उपयोग होतो, हे सूक्ष्म दृष्टानें पाहणारास कळून येईल. अनीतीचें आविष्कारण करण्यास विनोद सारखें दुसरें कोणचेंच साधन समर्थ नाही. अनीतीची निंदा वेवळ रोगानें केली असता ती उलटून एखाद्या बेफाम घोड्याप्रमाणें उपायी श्रेण्यांचा संभव असतो. परंतु विनोदाच्या मऊ अशा शलाकेनें अनीतीच्या संदोष दृष्टीत अंजन फिरलें असता ती हळू हळू निवळू लागते. खुद्द विनोदी स्वभावाला तुम्ही मद्दगणांच्या शीत घाला किंवा न घाला, परंतु त्याच्या हातून जो नैतिक उपयाग होई तो अवहल वाद नाही. विनोदाला सद्गुण झणण्यासंबंधानें ही कांहीं हरकत आहे असें आह्मांस वाटत नाही. ज्याच्यापासून मनुष्याला

कें सुख होण्याचा संभव आहे व ज्याच्यापासून दुःख होई असा इतका होणें शक्य आहे. त्यास सद्गुण कां झणूं नये, हे आह्मांस वाटत नाही. ज्याचे मनांत पापबुद्धि किंवा कित्येक दुष्ट व नीच विचार असूनही त्याला एक प्रकारचे हंसू येईल हे मागे एका ठिकाणी सांगण्यांत आलेच आहे. परंतु अशा प्रकारचे दोष हास्य वगळलें असता इतर प्रकारचे म्हणजे दोष हास्य असता ते खरोखर धन्य होत. प्रसिद्ध तत्ववेत्ता कार्लोईल यानें एके ठिकाणी अस म्हटलें आहे की, ज्या मनुष्यास आयुष्यांत एकदां तर दुःखकलम मनासोक्त हंसू आलें असेल तो मनुष्य अगदीं टाकाऊ असणें शक्य नाही.

No man who has once wholly and bravely laughed can be altogether irreclaimably bad. In cheerful souls there is no evil.

Carlyle

त्याच्यांत कांहीं ना कांहीं तरी चांगले गुण असणें शक्य आहे निदान इतकें तरी कबूल करावें लागेल की, विनोदाला सद्गुण म्हटलें किंवा न म्हटलें तरी तो असल्याशिवाय कोणताही मनुष्य. मग तो इतर रीताने कित्याही सद्गुणी असो, पूर्णतःस पोचला असें म्हणूं शक्याचेंच नाही. सद्गुणांस मुराबासून असल्याचाचून चालावयाचें नाही व विनोदशीलता हा सुखभाव यात मुख्य घटक आहे. कारणाशिवाय दुःखान्यास न दुःखविणें, त्यास खूप

प्यावा योग्य प्रयत्न करणें, व त्याजविषयीं एक तऱ्हेचा कृपाळूपणा मनांत वागविणें, या आपल्या स्वभावगुणांनीं विनोदी मनुष्य स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या सुखास व आनंदास कारणाभूत होतो. मनुष्यकृत दुःखांधःकार घालविष्यास मनुष्यकृत विनोदासारखें दुसरें कोणतेही तेज प्रभावी होऊं शकत नाहीं. कोट्या करणारा मनुष्य हा मनुष्यजातीचा एक श्रेष्ठ उपकारकर्ता आहे असें मानवें लागत. शुद्ध भावानें केलेला विनोद हा एक प्रकारचा स्निग्ध असा गिलावा आहे. त्यांच योगानें लोह्यांतील रेंवह आणि मानवी कुटुंबांतल मनुष्यांचें परस्पर प्रेम हें बळकट होतें. केवळ एकमेकांबद्दल आदर-वाळगणाच्या लोह्यांचा ह. अ. असूनही ज्यामध्ये विनोदशीलता आहे अशा रेंवह मधील रेंवहांपक्षां कमी रम्य, कमी सुखकर व कमी तिकाऊ असतो. त्याचप्रमाणें असें पण्डादें कुटुंब घ्या कीं, ज्यांतल माणुगें कृत आपापल्या नात्याचे संबंध मनांत आणून परस्परांशीं वागतात; व दुसरें एक कुटुंब अस घ्या कीं, त्यांतल मनुष्यें हा नात्यानात्याचा संबंध न विसरतां मित्रत्वाचे नात्यानं हंसूनखेळून व्यवहार करितात या दोन कुटुंबांपैकीं अधिक सुखप्राप्ति कोणाला वरें होईल ? कित्येक कुटुंबांत मुलगास मुलें झालीं तरी तो आपल्या बापापुढें उभाही राहत नाहीं, किंवा वानप्रस्थाश्रमास येण्य झालेल्या विगवायकोचें मनागत दिवसा परस्परांस कळावयाचें झालें तर त्यांना कोर्टीतल्याप्रमाणें पण्डादा दुभ लागत व यांतच कायतें खरें बालबोध घळण आहे अशा समजुतीनं आपल्या घरच्या या फा ल मर्थादेचा अभिमान वाळगणारीं व विनोदशत्रु अशीं कित्येक कु. । ज्यापिही आढळून येतात. याच्या उलट समजा कीं, कुटुंबांत भाऊ भाऊ, नवरायायको. आईबाप व मुलें, हीं सर्व परस्पर मिळून मिळूनही नेहम । गेलतात चालतात, बसतात, उठतात, जीं तो आपापल्या बुद्धिशक्ती-प्रमाणें युक्तिगत्, कोट्या व विनोद करितो व दुसरा-मग तो लहान असो किं वडें मग अगो-आपल्या बुद्धिशक्तीप्रमाणें त्या युक्तिवाशास, त्या विनोदशत्रु गरी असें प्रत्युत्तर देतो, व सर्वजण मिळून सर्वजणांचा हा गी नोदद्वारे मणक करितात. अशी स्थिति असेल तर त्या कु. वात पण्डा व स्वर्गम । व अवतार झाला आहे असे मानण्यास काय हरत न आहे ?

ground laugh is a sunrise in a house म

टेनियन यानें झटलें आहे व तें अगदीं यथार्थ आहे. शिक्षणद । चांही अशी-

गोष्ट आहे. शिक्षक व छात्रगण यांनी मिळून विनोद केला ह्याणजे गुरुशिष्यांच्या नात्यास रजाच मिळाली असं मानण्याचें कारण नाही. एवढेंच नव्हे तर जी गुरु शिष्यां अमून विनोदीही असतो, तोच शिष्यवर्गास विशेष प्रिय व मायावानो.

(६०) आतां हास्यविनोद हा अतिरेकास जाऊन त्यापासून दुःपरिणाम होऊं नयेत, अशाकरितां त्यास योग्य नितका प्रतिबंध होणें जरूर आहे. परंतु असा प्रतिबंध मुद्दाम होऊन कोणास करावा लागत नाहीं. कारण विनोदातिरेकांनं मदसद्विवेक भ्रष्ट होण्याची भीति असते व यामुळे ज्यांचे त्याला आपण योग्य मर्यादित आहो कों नाहीं, याविषय दुष्ठा भान राहतेंच. शिवाय वेगळी त्रासा राहिली नाहीं तरी विषयगत ही एक प्रकारची मर्यादा जरूर आहे. शी कों, आपल्या विनोदापासून दुसऱ्यास वरें न देणें व वाईट व गलें ह्याणजे आपोआपें प्रतिबंध होतो. विनोदातिरेकांचे अमर्यादित मद्यसेवनाप्रमाणेंच इत्तात. जो कारणशिवाय व गरजेपलीकड हास्यविनोदमुख घेतो तो दुसऱ्यास उपद्रवकारक होतो; व हास्यविनोद हा विषारी व अमली पदार्थाप्रमाणें त्याचे स्वतःचे पचन पडून त्यापासून खरें सुख होत नाहींमें होतें. परंतु या मर्यादेच्या आंत हास्यविनोदमुख मागणें व गदीं कायदेशीर, योग्य, नीतिसंमत व सुपरिणामी होतें. वाद करण्याचे कामीं थेंष्ट लोकांनीं आजपर्यंत प्रयत्न केले.

तुलना व तुलना शंका नाहीं. वरील विधानांचे यथनास मुख्य उदाहरण इतिहासाची व अजयवाची दिल्ली ह्याणजे झालें. राजदरवारी, विद्यामंदिरा व तसेंच कला व कला व कला व कला जो आजपर्यंत परामर्ष घेतला गेला आहे, तो लक्षांत घेतला ह्याणजे निराळें काह्य. शोभावयाचें कारण उरत नाहीं. हास्यविनोदाची व हास्यविनोदाची प्रत्येकाचे अंगी यावी असं पूर्वीच्या काळां लोकांचें मत होतें असं दिसत नाहीं; तथापि त्याचे योगानें नज्ञपणास कमीपणा येत नाहीं अशी सर्वांची कवुली होती. हास्यविनोदास राजदरवारी व विद्यामंदिरांचे पदवी उत्तजन मिळत असे. आपल्याकडाले संस्कृत भाटकांतून विद्यामंदिरा राजाच्या जिवलग मित्राचा (प्रियवयस्याचा) मान होतें व विद्यामंदिराचा विद्यामंदिराचा नाम व इतरांस वाटेल तें बोलवें, मग तें विद्यामंदिरा व विद्यामंदिरा अशी मना विद्यामंदिरा व भोज राजांचे पदवी व नामांचे विनोदी भ

कारांस-तेज-असे. पाश्चात्य राष्ट्रांतही राजाचे पदरी व श्रीमान् लोकांचे पदरीं विदूषकांसारखे चतुरभाषणी विनोदी लोक असत, हें प्रसिद्धच आहे. हे लोक Clown व Fool या दोन प्रकारचे असत. हे दोनही प्रकार शेक्सपीअरच्या नाटकांत उत्कृष्ट तऱ्हेनें पात्रांच्य रूपानें वर्णिलेले आहेत. यांच्या पोटाज नऊ हांत्या. ५ (The general domestic fool) घरचा - लुका २ (Clown) नकल्या. ३ (Female fool) स्त्रीजार्ता करमणु करणारी नकली स्त्री. ४ (City or corporation fool) लळितान्तला वगैरे. ५ (The Tavern fool.) गुच्यांतून वगैरेकरमणुकीसाठीं टेवलेला नकल्या. ६ (The fool of the ancient mysteries and moralities) पौराणिक नकल्या. ७ (The fool in the old dumb shows) बाहुल्यांच्या वगैरे खेळांतला नकल्या. ८ (The fool in the Morris dance) एक प्रकारच्या नाचतमाशांतला नकल्या ९ The mountebank's Fool or the Fool of Andrew) विदूषक. शेक्सपीअरच्या एका टिकाकारानें या नकल्यासंबंधानें व विदूषकासंबंधानें असें म्हटलें आहे ;—

“ The practice of retaining fools can be distinctly traced from remotest times. To be found alike in the palace and the barn. The pope had his fool and the hermits they excited the mirth of Kings and emperors; the fool of the villain and the castle of the Baron were alike exhilarated by their jokes. In respect to the antiquity of this custom in England it appears to have existed even during the period of our Saxon story, but we are certain the fact in the reign of William the Conqueror. They continued an appertenance to the English court to a late period. Mickle John of England will Charles I. was perhaps the last regu person-

oge of that kind. These hirelings required considerable wit and dexterity to please their employers . . . The license allowed them was very great " अशा प्रकारच्या नकल्यांचे व विदुषकांचे अर्गी हास्यविनोद करण्याची केवढी जबरदस्त शक्ति असे याची कल्पना खालील Middleton नांवाच्या एका इंग्रजी प्रहसनकाराचे प्रहसनातील उताऱ्यावरून कलून येईल:-

" Of the clowns that I have seen in my time the very peeping out of one of them would made a young heir laugh though his father were a lawyer; a man undone in law the day be-

प्रख्यात आंग्लकवि शेक्सपीअर याच्या नाटकांत—आनंदपर्यवसायी व शोकांतक नाटकांतही—नकल्या व विदुषक हे पात्ररूपांत आलेले आहेत विशेष म्हणजे टेवभ्यासारख्या गोष्ट ही की, कवीने त्यांचे तोंडी जो विनोद घातलेला आहे तो हलक्या प्रतीचा नसून सभ्य व तत्त्वज्ञांस शोभेल असाच आहे. राहाण व मिश्रविणाऱ्या इतर पात्रांचा व खुद्द नायक किंवा नायिका यांचाही फर्कित व मान त्यांना लाडन करविला आहे. व त्यांचा कोटीवाज, विनोद भाषण व मसृष्टीचा नप्रतीकारक अशी भाषणे वाचली म्हणजे स्वतःचा आनंद त्यांच्या आस्वादांतल्याचा आनंद होतो. संस्कृत नाटकांतील

Twelfth Night या नाटकामध्ये शेक्सपीअर ने नकल्या व नायिका यांच्या संवादा नकल्याचे तर्कांदांतल वतुथ मसृष्टी आहे, तो प्रवेश फार मनीचा आहे . —

Clow —Wit, and't be thy will, but me u-
to go. "These wits that think they have thee
no wit left, prove fools and I that am sur-
lack the way pass for a wise man. For w
say of manning? Better a wit+v fool than a
foolish wit address the lady ?

Olivia —Take the fool away

Clown—Do you not hear fellows? Take away the lady.

Oli—Go to, you are a dry fool. I will no more of you, besides you grow dishonest.

Clo.—Two faults, Madona, that drink and good counsel will amend; for give sac the dry fool drink, then is the fool not dry; bid the dishonest man mend himself; if he mends he is no longer dishonest: if he cannot let the botcher mend him. Anything that is mended is but patched; virtue that transgresses is but patched with sin; and sin that amends is but patched with virtue. If that this simple syllogism will serve, so: if it will not what remedy? As there is no true cuckold but calamity, so beauty's a flower:—the lady bade take away the fool; therefore I say, again, take her away.

Oli.—Sir, I bade them take away you.

Clo.—Misprision in the highest degree! *Lady cucullus non facit monachum*; that's as much as to say I wear not motely in my brain. Good Madona give me leave to prove you a fool.

Oli.—Can you do it?

Clo.—Dexterously good Madona.

Oli.—Make your proof.

Clo.—I must catechise you for it Madona; good my mouse of virtue, answer me.

Oli.—Well sir, for want of other idleness I will abide your proof.

विदूषकहो. अशाच प्रकारे मार्मिक दाखविले आहेत. परंतु मृच्छकटिकांतील विदूषक लवळपणा न करणारा, स्वाभिमानी, मित्रप्रेमा असा असूनही मार्मिक व विनोदप्रिय जसा साधला आहे तसे इतर नाटकांतील विदूषक साधलेले नाहीत.

त्याचप्रमाणे King Lear नामक नाटकांतील संभाषणेही फारच मार्मिक आहेत. इजिप्शियन राजे लोकांचे पदरी विदूषक वगैरे असत, अशाबद्दलचा पुरावा मासपेरो या ग्रंथकर्त्याच्या Dawn of Civilization म्हणजे 'सुधारणेचा अरुणोदय' या पुस्तकांत दिलेला आहे. ग्रीक व रोमन लोकांत अशा प्रकारचे विनोदी व मार्मिक नेकर श्रीमंतांचे पदरी ठेवण्याची चाल होती, यास इतिहासाचा आधार आहे. व मध्ययुगांतही तो प्रवात सर्रास होता.

(८१) विद्यामंदिरांत हास्यरसाची संभावना कितपत झाली आहे, हें पाहाण्यास आपणास ग्रीक वाङ्मयापर्यंत मागे जावे लागते. हल्लीप्रमाणे त्याही वेळीं हास्यविनोदाचे माहेरघर नाटकग्रंथ व प्रहसने हीं होती. हास्योद्दीपनास अवश्य असणाऱ्या विषयांचा परामर्ष नाट्यग्रंथांस जितका घेतां येतो तितका इतर वाङ्मयप्रकारांत काचितच घेतां येतो. ग्रीक लोक स्वभावतः परचेष्टानुकरणप्रिय, हजरजवाबी आणि कोटिवाज असत, व शेतांतील पिकें कापून खळ्यावर येऊन पडल्यानंतर द्राक्षासव पीतपीत व मौजेच्या गोष्टी बोलत आणि गार्गी गत हास्यविनोद करण्याचा ग्राक लोकांचा प्रघात असे. त्याचप्रमाणे व्याजस्तुतिपर कविता, फटके वगैरे म्हणण्याची त्यांना संवय असे. या

Clo — Good Madona, why mournest thou ?

Oli — Good fool for my brother's death.

Clo — I think his soul is in hell Madona.

Oli. — I know his soul is in heaven fool.

Clo — The more fool you Madona, to mourn for your brother's soul being in heaven — Take away the fool gentlemen.

Twelfth Night Act I, Scene V.

दोहोंमधूनच ग्रीक भाषेतील हास्यरसप्रधान नाटके उत्पन्न झाली. या प्रहसनांचा उत्कर्ष ग्रीक राष्ट्र अगदी भरभराटीच्या शिखरास पोचले त्या सुमारास अरिस्टोफेनीस या कवीचे हातून झाला.* याच नाटके किंवा प्रहसनें हल्लींच्या नाटकांपारखी किंवा प्रहसनांसारखीं नसत, कारण पात्रे, गाणे, भाषणे, वकला वगैरे अनेक गोष्टींचा त्यांत समावेश केलेला असे. ही प्रहसनें वर्षातून तीन वेळां मद्यदेवतेच्या महोत्सवप्रसंगीं (Dionysia or the great Festivals of Bacchus) अथेन्स येथें रंगभूमीवर प्रयोगरूपानें लोकांपुढें मांडलीं जात. ग्रीक लोकांना कौट्या व विनोद यांचा मोठा शौक असे. व या महोत्सवप्रसंगीं प्रहसनांना मोठमोठीं वक्षिसें लावलीं जात. या प्रहसनांतील विषय म्हटलें म्हणजे मोठमोठ्या व्यक्तींवर, सामाजिक चालीरीतींवर व राजकीय कथाप्रसंगांवर टीका असत प्रेक्षकवर्ग हा नाटक पात्रांपैकींच एक पात्र असा रमजला जाई. शिक्षणाचा प्रसार या कालीं अथेन्स शहरांत बराच झालेला होता. परंतु मुद्रणकला माहित नसल्यानें पुस्तके अर्थात् थोडीं असत, व न्यायकोटें, राजकीयसभा वगैरे ठिकाणीं नेहमीं हजार असल्यानें ज्यांची बुद्धि तीक्ष्ण झाली होती, अशा लोकांच्या कामणुकीस अर्थातच या प्रहसनासारखीं साधनें अवश्य होती. या काळीं ग्रीक लोकांचें शिक्षण व त्यांची

(*) It (Athenian Comedy) flourished in those glorious days of Athens which not long preceded her political decline, when the faculties of her citizens were strung to full pitch, when there was much wealth and much leisure, when the hearts were highly cultivated and education widely spread and refinements and vices which follow such a state of things presented an ample field for the play, wit and fancy, the *baulmage* of the humourist or the more trenchant weapons of Satire.

सुधारणा ही कोठवर गेली होती, याची खरी कल्पना येण्यास त्या वेळच्या कवींची रम्य काव्ये अगर जाड्या इतिहासकारांचे ग्रंथ किंवा वक्तृत्वपूर्ण अशा मुत्सद्यांची भाषणे या सर्वांपेक्षां हास्यरसपूर्ण अशीं त्या वेळचीं प्रहसनें वाचलीं पाहिजेत. लोकशिक्षण किंवा लोकमतानुभव हीं साध्य होण्यास हास्यरसपूर्ण ग्रंथांची किती मदत होऊं शकते हें अॅरिस्टोफेनीस या ग्रीक प्रहसनकाराच्या ग्रंथांनी चांगलें कळून येण्यासारखें आहे. क्लिऑन, अॅल्सीबायडीस, साक्रेटीस वगैरे लोकांच्या वेळची अथेन्सची स्थिति काय होती हें पाहणें असल्यास अॅरिस्टोफेनीस यांचीं प्रहसनें मूळ भाषेंत वाचलीं असतां वस्तुस्थितीचा जितका खरा अर्थबोध होऊं शकतो तितका दुसरा कोणच्याही साधनांनीं होणें शक्य नाहीं. अशी गोष्ट सांगतात कीं, सायराक्यूज या संस्थानचा जुलमी राजा डिऑनिशियस यानें अथेन्स येथील खरी स्थिति कशी काय आहे असें लेशें नामक महातत्ववेत्त्यास विचारिलें. तेव्हां त्यानें अॅरिस्टोफेनीस याची 'मेघमंडळ' या नांवच्या प्रहसनाची एक प्रत त्याजकडे पाठवून दिली व याशिवाय दुसरा कांहीं निरोप पाठविला नाहीं. अशा रीतीनें विषयगत गुणदोषावर टीका करण्याचें, प्रहसन हें सुमारे दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीं मुख्य साधन होऊन वसलें होतें. परंतु विनोद हा 'विषयी'गत गुणदोषांवरही टीका करण्यास एक चांगलें साधन होऊं शकतो, असें जें मार्गें सांगण्यांत आलें आहे त्याचें उत्कृष्ट व समर्पक उदाहरण त्याच प्रहसनकाराच्या "दारूची वाटली" या प्रहसनामध्ये सांपडण्यासारखें आहे. अॅरिस्टोफेनीस हा अत्यंत वाङ्मयीप्रिय वनून त्यानें आपली धर्मपत्नी जी काव्यप्रतिभा तिचा त्याग केला, असा त्याजवर लोकांपवाद आला होता. तेव्हां तोच विषय घेऊन स्वतःस नायक बनवून "दारूची वाटली" हें प्रहसन त्यानें रचिलें. वाङ्मयीप्रेम कमी होऊन प्रतिभारूप धर्मपत्नीचा फिरून आपण सप्रेम अंगिकार केला व लोकांपवादांतून आपण मुक्त झालों असा कथाभाग त्यानें त्या प्रहसनांत घातला होता. अॅरिस्टोफेनीस याची 'शिलेदार', 'मेघमंडळ', 'लिसिस्ट्राटा', 'मंडूकसभा', 'रमणीमहोत्सव', 'विहंगविलास' अशीं अनेक प्रहसनें प्रसिद्ध आहेत. पैकीं मेघमंडळ या प्रहसनामध्ये त्यानें, "स्कलमेन" म्हणून एक प्रकारचे तत्वज्ञानी लोक जगापुढें त्या काळीं आलेले होते, त्यांची फजीती केलेली आहे. त्यांतच, साक्रेटीस हा एका पार्टीत वसून शिष्यावर लोंबतो आहे व गूढ

विचारांत अगदीं मग्न झालेला असून मेघमंडळाची प्रार्थना करीत आहे, असें दाखविलें आहे. ' गंधोलिका ' (Wasps) या नांवाच्या प्रहसनांत, न्यायकोर्टांत जाऊन ज्यूरर या नात्यानें इन्साफ करण्याची ग्रीक लोकांना जी अनावर चटक लागून राहिलेली होती तिची निंदा केलेली आहे. ' मंडूकसभा ' या प्रहसनांत त्यानें आपला सहव्यवसायी-युरिपायडीस-याच्या तत्वज्ञानाची टर उडविलेली आहे. तात्पर्य, हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग अॅरिस्टोफेनीस यानें सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वी करून दाखविला तो तमाच अद्यापिही होत आहे. फ्रेंच प्रहसनकार मॉलियर, इंग्लिश प्रहसनकार शेरिडन व गोल्डस्मिथ हेही अॅरिस्टोफेनीसप्रमाणें, प्रहसनकार या नात्यानें आपल्याकाळीं प्रसिद्ध होऊन गेले. एवढेंच नव्हे तर अद्यापिही त्यांचीं प्रहसनें मोठ्या आनंदानें व आवडीनें बोधप्रद ह्मणून वाचलीं जातात. ही गोष्ट प्रहसनांची झाली. परंतु हास्यरसविलास हा फक्त प्रहसनांमध्येच संग्रहित आहे असें नाही. तर तो मोठमोठ्या व नांवाजलेल्या नाटककारांचे ग्रंथांतून व कादंबऱ्यांतूनही संग्रहित आहे. हास्यरसात्मक लेख लिहिणाऱ्या सर्वमान्य ग्रंथकारांची यादी जर कोणी करूं गेलें तर ती फारच मोठी होईल, यांत शंका नाही. परंतु वाङ्मयांतील अनेक उच्चस्थानांपैकी एकावर हास्यरस अधिष्ठित झालेला आहे, हें सिद्ध करण्यास ग्रीक भाषेंतील अॅरिस्टोफेनीस, ल्याटिन भाषेंतील ज्युव्हेलियन, फ्रेंच भाषेंतील मॉलियर, रॅबेले, व्हाल्टेअर, चॉले डेप्यु, स्पॅनिश भाषेंतील सॅन्ड्रॅवाँटिस, जर्मन भाषेंतील हाईन, इंग्लिश भाषेंतील चॉसर, स्पेन्सर, बेन जॉन्सन, शेक्सपीअर, बटलर, विचर्ले कांग्रीव्ह, व्हॉनबरो, अँडिसन, स्टील रिचर्डसन, लॉरेन्स स्टर्न, टॉमस हूड, फिलिंडग, डीफो, स्वीफ्ट, पोप, ड्रायडन, गोल्डस्मिथ, लँव, डिकन्स, थ्याकरे, लीहंट, हँजलिट, ऑगस्ट इन विरल-मार्क ट्रेन, आर्टेमस वार्ड व संस्कृत भाषेंतील शूद्रक कवी, लटकमेलक प्रहसनाचा कर्ता श्रीशंखधर, मुकुन्दानन्द, भाणाचा कर्ता श्रीकाशीपति, व इतर सुभाषितकार इतकीं नांवे सांगितलीं असतां पुरे होतील. मराठी भाषेंत मोठ्या दर्जाचे हास्यरसात्मक ग्रंथ अद्यापि पुष्कळसे झालेले नाहीत व जे कांहीं थोडे फार्स व प्रहसनें आहेत तीं शिष्टमान्य ग्रंथांच्या यादींत पडण्यासारखीं नाहीत. तथापि सर्वकाळ केवळ विनोदी ग्रंथ अगर सुभाषितें लिहिण्याचेंच एकांगी काम ज्यांनीं केलें नाही, परंतु हास्यरसप्रचुर ग्रंथ अगर लेख लिहि-

ध्याची ज्यांचे अंगां शक्ति होती, असे मराठी भाषेतील लेखक ह्यटले ह्यणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रोफेसर आगरकर, प्रोफेसर वासुदेव बाळकृष्ण केळकर, प्रोफेसर गोळे, प्रो. शिवराम महादेव परांजपे, रा. गोविंदराव देवल, रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, रा. नारायण वापूजी कानिटकर, रा. कृ. प्र. खाडिलकर वगैरे होत.

(६२) हास्यरसात्मक लेखांसंबंधाने वरील विवेचन झाले. तथापि लेख व भाषणे यांत वाङ्मय या दृष्टीने फरक करण्याचे कारण नाही हे उघडच आहे. हास्यरसात्मक लेख लिहिणारे व हास्यरसात्मक भाषणे बोलणारे यांचे प्रमाण एकास दहा या प्रमाणे तरी पडेल. कारण लिहिण्यापेक्षा बोलण्याचे प्रसंग अर्थातच पुष्कळ पडतात, व ज्यांनी हास्यरसात्मक लहानमोठी भाषणे केलीं असें असूनही ज्यांनी हास्यरसात्मक अशा वर्णनाखाली पडणारे शब्दप्रबंध मुळीच लिहिले नाहीत असे अनेक लोक सांपडतील. हास्यरसात्मक भाषण करणे, हे कोणत्याही देशांत व कोणत्याही काळीं मनःसंस्कृतीचे एक लक्षण असें मानले गेले पाहिजे, याबद्दल यत्किंचितही वाद असण्याचा संभव नाही. लहान लहान विनोदी चुटके भाषणांत आले काय किंवा सुभाषित रचनेवरच नजर ठेवून ग्रंथ लिहिले काय, वास्तविक पहातां सुभाषिताची व विनोदाची योग्यता ठरण्यास दोर्होचा उपयोग आमच्या मते सारखाच आहे. विनोदाचा उपयोग हा अगदीं राजदरबारापासून तों तहत माजवरांत जेवावयास बसलेल्या नवरावायकोचे पंक्तीपर्यंत सर्वत्र सारखाच सुविहित मानला गेलेला आहे; वर सांगितलेल्या अशा या भोजनपंक्तींत किंवा चव्हाट्यावर किंवा पाणवट्यावर किंवा शेताच्या खळ्यावर, सराफक्यावर, मित्रमेळ्यांत, शिक्षणशाळांत, व्यवहारसभेत, राजपरिषदेत,—तात्पर्य वाग्व्यवहार होण्याच्या हरएक प्रसंगां व स्थळीं आजपर्यंत लोक विनोदपर सुभाषितें बोलत आले; परंतु अर्थात् त्यांचा उल्लेख व संग्रह होणे शक्य नाही. तीं ग्रंथकारांच्या लेखाप्रमाणे जरी काढून दाखवितां आलीं नाहीत तथापि मनाने त्यांची कल्पना करून त्यांच्या अस्तित्वावरून प्रस्तुत विषयासंबंधी जें अनुमान काढणे न्यायाचे होईल तें काढण्यास आम्ही वाचकांस विनंति करितों. हास्यरसात्मक भाषणांसंबंधाने एवढेच सांगितले असतां पुरे होईल कीं, ज्याप्रमाणे पूर्वी विक्रमभोजादिकांच्या सभेत, त्याचप्रमाणे सुधारणा व मनःसंस्कृति

यांचे बाबतीत उच्च स्थितीस पोहोचलेल्या या विसाव्या शतकांतही पाश्चात्य देशांतील राजसभांतून सर्वमान्य असे तत्ववेत्ते, मुत्सद्दी व ग्रंथकार जी भाषणे करितात तीं होतां होई तीं हास्यरसप्रवणच असतात. आजकाल इंग्लंडांत नांवाजलेला वक्ता लॉर्ड रोजवरी यांचे वक्तृत्व जें लोकांस इतकें प्रिय होऊन राहिलें आहे, त्यांचे मुख्य कारण त्यांतील हास्यरस हेंच होय. उलट बाजूनें पहातां, एडमंड बर्क हा विद्वत्तेनें जाडा तत्त्ववेत्ता होता. तथापि तो पार्लमेंट सभेंत बोलावयास उठला असतां ती जेवणास निघून जाण्याची घंटा (Dinner Bell) झाली असं म्हणत. त्यांचे भाषण केवळ हास्यरसप्रवण नसल्यामुळे दंटाळवाणे होणार म्हणून लोक आधींच उठून जात. या बाबतीत शेवटीं एवढें सांगायलाचें राहिलें आहे कीं, ज्या काळीं व्यक्तिसत्ता प्रबळ होती अशा काळीं जर विनोद सर्वमान्य होता तर आधुनिक काळीं, राजकारणांत एका व्यक्तीचे ठिकाणीं शंभर व्यक्तींचा अनुनय करण्याचें कारण उपस्थित झालें आहे, अशा काळीं सुभाषिताची मान्यता अधिक वाढली पाहिजे हें स्वतःसिद्धच आहे.

(८३) आनां कलाभवनामध्ये हास्यरसाचा प्रवेश कोणत्या द्वारानें झालेला आहे हें पहावयाचें उरलें. सौंदर्य किंवा सुसंबद्धता हा कलेचा आत्मा होय आणि विनोदाचा आत्मा असंबद्धता हा आहे. मनुष्याची वाक्सृष्टि जितकी समृद्ध असते तितकी कलासृष्टि ही समृद्ध नसते. कलासृष्टीचे चित्रकला, शिल्प कला व गायनकला असे मुख्य भेद आहेत. यापैकीं गायनकला ही हास्यरसाचे दृष्टीनें आपल्या आपण वर्ज्य होते. हास्यरस उत्पन्न करणारें असं गायन असणें शक्य दिसत नाहीं. गायन हें सुरेल किंवा बेसुरेल असणार. पैकीं सुरेल गायनापासून रम्यताप्रतीति होईल, हास्य उत्पन्न होणार नाहीं. काव्यदोष ज्याप्रमाणें मुद्दाम योजिले असतां ते हास्यरसाचे विभाव होऊं शकतात त्याप्रमाणें बेसुरेल गायन हें मुद्दाम उत्पन्न केलें असतां कदाचित् काहींस हास्यरसोत्पादक होऊं शकेल. तथापि एकंशानें अर्थविभक्त अशा गायनाचा विचार आपल्यास करण्याचें कारण नाहीं; निदान तशा प्रकारचें गायन हास्यरसोत्पात्ति करण्याकडे उपयोगांत आणलेलें आमच्या पाहण्यांत नाहीं. शिल्पकलाही हास्यरस उत्पन्न करण्याकडे उपयोगांत आणलेली आमच्या पाहण्यांत नाहीं. तथापि केवळ हास्य उत्पन्न करण्याकरितांच जर बाईट शिल्परचना केली तर ती हास्योत्पादक होईल.

एखादा गणपति तयार करून त्याचे तोंडांत शाडूचा चिरूट रंगून दिला तर हास्य उत्पन्न होईल, व अशा रीतीने ज्या गोष्टी कल्पनेला असंबद्ध दिसतात, त्या शिल्पकलेच्या द्वारे व्यक्त करितां येतील. परंतु वरील गणपतीच्या उदाहरणांत कदाचित् हास्य न येतां राग येण्याचाच संभव अधिक आहे. कारण पवित्र गोष्टीस अपवित्रता आणणे हा हास्याच्या चांगल्या विभावांपैकीं विभाव होऊं शकत नाहीं. राहतां राहिली चित्रकला. चित्रकलेलाही बहुधा तिच्या इतर बहिर्माणेप्रमाणेंच रम्य कल्पना जडद्रव्यद्वारा निर्मित करण्याचें काम आवडतें. तथापि अलीकडे तिचा उपयोग हास्यरसोत्पत्तीकडे केलेला दिसून येऊं लागला आहे. अर्गा कुशलता नसल्यामुळे वार्ड क्राडलेलें चित्र, हास्यरसाचा विभाव होऊं शकणार नाहीं हें उघड आहे. परंतु चित्रकला किंवा रेखनकला ज्यांस चांगली येते अशांनीं विकृत किंवा अद्भुत कल्पनांची प्रतीति आणून देणारे असें जर चित्र काढले तर तें हास्योत्पादक खचित होईल. चित्रकलेचा असा उपयोग केल्याचें उदाहरण इंग्लिश चित्रकार होगार्थ याचीं समाजस्थितिदर्शक चित्रें हें एक आहे. अलीकडे वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें वगैरेंमधून चालू विषयांवर व व्यक्तींवर हास्यरसोद्दीपक चित्रें देण्याचा उपक्रम झालेला आहे. या बाबतींत लंडन येथील पंच, वेस्टमिनिस्टर ग्याझेट, वगैरे पत्रांतून अशीं चित्रें येतात. 'रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यूज' च्या एफा स्वतंत्र भागांत सर्वंध माहिण्यांतील वृत्त अशा चित्रांचे द्वारे दिलेले असतें. विलायतेंत लिनले सॅव्हेन, बरनार्ड पाराट्रिज, बेरिंग गूल्ड वगैरे गृहस्थांनीं अशीं चित्रें काढण्याचाच धंदा जन्मभर केलेला आहे. हास्यरसात्मक चित्र काढणे व शब्दांनीं कोटी करणे या दोहोंची फलश्रुति सारखाच असते. किंबहुना शब्दचित्रापेक्षां रंग व रेखा यांनीं निर्माण केलेलें चित्र अर्थबोध करण्यास अनेक पटीनें अधिक समर्थ होतें. अलीकडे विलायतेंत राजकीय पक्ष परस्परांवर टीका करण्यास जीं साधनें उपयोगांत आणतात त्यांपैकीं हास्यरसोत्पादक चित्रें हें एक श्रेष्ठ साधन होऊन बसलें आहे. मि. गॅलडस्टन, लॉर्ड सालासवरी, लॉर्ड रोजवरी, मि. चेंबरलेन वगैरे मुत्सद्यांचीं हास्यकारक चित्रें आजपर्यंत किती निघालीं असतील त्यांची गणतिच नाहीं. जी वेषविकृति शब्दानें बोलून दाखविणेंही कठीण जाईल ती या चित्रांतून मोठ्या सफाईनें रेखाद्वन दाखविली जाते. अशा चित्रांस Cartoon किंवा

Caricature असें म्हणतात. इंग्रजी पत्रांचें अनुकरण करून आपल्या इकडेही 'हिंदीपंच' वगैरे पत्रें सचित्र निधू लागलीं आहेत.

(८४) हास्यविनोद व शहाणपण यांमध्ये कांहीं तरी संबंध आहे काय ? कोटी किंवा चतुरालाप व विनोदवचन यांनीं हंसें येतें, हें कबूल आहे. परंतु त्यांच्या येगानें कांहीं तरी शहाणपण मिळतें काय ? हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. ज्या वचनानें हंसें येतें ती गोष्ट अगदीं असत्य आहे असा जर आपला समज झाला, तर आपणांस बहुधा हंसावयास येणार नाही. अर्थात् कोटीत किंवा विनोदवचनांत सत्याचा कांहीं तरी अंश आहे, असें आपल्या मनास वाटावें लागतें. मग तो अंश किती कां थोडा असेना ! जें थोडें सत्य आहे तें उघड अतिशयोक्तीनें सांगितलें असेल, ह्मणजे फार फुगवून सांगितलें असेल, इतकेंच काय तें. परंतु अतिशयोक्ति व असत्य यांत पुष्कळच फरक आहे, हें विसरतां कामा नये. कोटी व विनोदवचन यांचे तळांत सत्य असतेंच; व हें सत्य कळणें म्हणजे एक प्रकारचें शहाणपण शिकण्यासारखेंच आहे. मात्र कोटी व विनोदवचन यांचे द्वारे जें ज्ञान व शहाणपण दिलें जातें त्यांत, व सरळ शब्दांनीं म्हणजे उदाहरणार्थ नीतिवचनाचे द्वारे दिलेल्या ज्ञानांत किंवा शहाणपणांत, फरक आहे. तो असा कीं, पहिलें थोड्या प्रमाणावर असतें व त्याचें स्वरूपांतर झालेलें असतें; दुसरें अंतर्बाह्य नुसतें ज्ञान किंवा शहाणपणच असतें. परंतु प्रमाण थोडें असलें तरी उपयुक्ततेला पहिल्या प्रकारचें ज्ञान किंवा शहाणपण अधिक भरतें. एखादा औषधी पदार्थ जशाचा तसा दिला तर तो थोड्या वजदांत पुष्कळ देतां येईल. म्हणजे सुंठ द्यावयाची असल्यास सुंठीच्या अर्काचा एक थेंब जर जशाचा तसा दिला तर तो पुरेल; परंतु तो पाण्यांत किंवा इतर गोड पदार्थांत मिसळून न घेतला तर रुचीला व वासालाही उग्र लागेल व तो तसा घेवणार नाही; पण तोच थेंब जर जिंजेरड नांवाच्या वातमिश्रित पाण्यांत मिसळतात त्याप्रमाणें आच्छेर पाण्यांत मिसळून व त्यांत थोडीशी साखर टाकून घेतला, तर तो रुचकर लागावयास लागून त्याचा औषधी उपयोगही कमी व्हावयाचा नाही. त्याचप्रमाणें एखादें सत्य प्रमेय समजावून द्यावयाचें असेतां, तें स्पष्ट, अनलंकृत व गंभीर अशा वचनानें न सांगतां, अस्पष्ट रीतीनें गोड व अलंकृत शब्दांनीं व हांसूं येईल अशा रीतीनें सांगितलें असतां, समजण्यास व मनावर टसण्यास सोईचें जातें. निव्वळ स्पष्ट सत्यप्रमेय किंवा ज्ञान हें बंध्या रुपयाप्रमाणें आहे; हास्यविनोदांत ग्रथित असलेलें सत्यप्रमेय किंवा ज्ञान हें त्याच रुपयाच्या केलेल्या खुर्द्याप्रमाणें असतें. दोन्हीचीही शेवटीं व एकंदरीनें किंमत सारखीच; पण बंध्या रुपयापेक्षां खुर्द्याचा उपयोग अर्थात् अधिक, त्याचप्रमाणें नीतिवचनापेक्षां सुभाषितांतर्गत

ज्ञानाचा उपयोग व्यवहारास जास्ती. बाजारांत जाऊन दशापांच जिनसांचा सौदा करावयाचा असल्यास ज्याला त्याला नुसता वंदा रुपया दाखवून कांहीं उपयोग नाही; मोड नसल्यामुळे शेवटी, पदरीं द्रव्य असूनही हात हालवीत परत यावें लागेल त्याचप्रमाणें ज्ञानाचा मुबलक सांठा असूनही हास्यरसाचे मदतीशिवाय तो फुकट जाण्याचा व इष्ट कार्य घडून न येण्याचा संभव आहे. एखादा व्याख्याता सर्वोत्कृष्ट विचार प्रतिपादन करणारा असला तरी, हास्यरसाची जर त्याजवळ सामुग्री नसेल तर शंभर रुपयांची नोट घेऊन भाजी बाजारांत जाणाऱ्या गृहस्थाप्रमाणें त्याचे लोकशिक्षणाचे श्रम व्यर्थ होतील. दुसरें एक उदाहरण असें देतां येईल कीं, एकाद्या धुराड्यावरचीं कोळिष्टके काढावयाचीं असतील तर तीं बोटांनीं काढीत बसण्यापेक्षां थोडासा जोर लावून तोंडाचा वारा घालून किंवा एकादा भाता घेऊन जर फुंकून काढलीं तर तीं अधिक चांगलीं निवतात. त्याचप्रमाणें नीतिवचन व विनोदवचन यांत ज्ञानशक्ति जरी सारखीच असली तरी निव्वळ नीतिवचनापेक्षां किंवा तर्कवादापेक्षां विनोदवचनाचे योगानें मानवी मनावरचीं अज्ञानाचीं किंवा दुराग्रहाचीं कोळिष्टके अधिक जलद नाहीशी होतात. खोटे बोलणें हें पाप आहे असें नुसतें व इतक्याच शब्दांनीं सांगितल्यापेक्षां खोटे बोलणाराची फजिती करून दाखाविणाऱ्या एखाद्या विनोदीशब्दप्रबंधानें तेंच काम अधिक चांगल्या रीतीनें होतें. तात्पर्य, सुभाषितांत व विनोदांत शहाणपणाचा अंश असतोच; मात्र तो व्यक्त होण्याची व त्याच्या उपयोगाची तऱ्हा मात्र वेगळी असते, इतकेंच काय तें. मॅक्स ऑरेल नांवाचा एक फ्रेंच विनोदी ग्रंथकार म्हणतो—

The Humourists are the wise men of the world because the most forcible way to impart truth is to do it according to a principle laid down by Horace—through a laugh, "*Ridentem dicere verum quid vetat.*" Many a sermon would be remembered if the preacher had not sent his hearers to sleep by his prosy delivery but had kept them cheerful and attentive by the introduction of a little wholesome humour.

आतां ही तऱ्हा वेगळी असली म्हणून सुभाषितावर नीतीचा किंवा तारतम्याचा मुळीच तावा असूं नये असें मात्र नाही. उलट असंहीं म्हणतां येईल कीं, सुभाषिताचा उद्देश नेहमीं ज्ञान देण्याचाच असला पाहिजे, व हास्यविनोदानें तारतम्याचे कर्त्यांतच वागलें पाहिजे. म्हणजे एका दृष्टीनें

सुभाषितास स्वतंत्रता अधिक तितकेच दुसऱ्या दृष्टीने बंधनही अधिक. इंग्लिश ग्रंथकर्ता अडिसन यानें सुभाषिताचा जो वंशवृक्ष दिलेला आहे, त्यामध्ये सुभाषितास सत्याचा दूरचा संबंधी परंतु तारतम्याचें औरस अपत्य असें ठरविलें आहे. व अर्थात् सुभाषितानें व विनोदानें आपल्या या दोन वडील आसांच्या योग्यतेस कमीपणा आणणारें असें कांहींच करतां कामा नये.

(Wherever you meet with anything like humour see if it is remotely allied to truth and lenially descended from good sense; if not you may conclude it to be counterfeit.—Addison.)

(८५) हास्यविनोद हा चांगला खरा. तथापि त्याचा उपयोग व्यवहारांत मिठासारखा किंवा साखरेसारखाच करावयाचा असतो. अन्नासारखा करावयाचा नसतो मीठ किंवा साखर हे पदार्थ अन्नाला रुचि येण्याकरितां व फक्त रुचि येण्यास अवश्य तितकेच उपयोगांत आणावयाचे असतात. गोड आंब्याच्या रसांत व आंबट आंब्यांच्या लोणच्यांत-दोन्हींतही रुचि येण्याकरितां मीठ घालतात. परंतु तें जास्ती झालें असतां ते दोन्ही पदार्थ निरनिराळ्या रुचीचे असूनही फुकट जातात पक्वान्नांतही साखर प्रमाणाबाहेर पडली असतां त्याचा नाश होतो. हेंच उदाहरण सुभाषिताच्या किंवा विनोदाच्या उपयोगाकडेही लागते. भगवच्चिंतन हें जसें येता जातां, वसतां उठतां व आहारनिद्रादि सर्व व्यवहार करितांना विहित म्हणून सांगितलें आहे, तसा विनोद हा सर्वच काळीं विहित होत नाही. याचें पहिलें कारण असें कीं, व्यवहारांत आपणास शेंकडो माणसांशीं प्रसंग असतो व शेंकडो माणसं निरनिराळ्या स्वभावाची असतात, इतकेच नव्हे, तर सर्वकाळ सर्वांचा मनोवृत्ति एकसारखीच म्हणजे हास्यविनोद करण्यास प्रवण अशी नसते. दुसरें असें कीं, प्रतिक्षणां अस्सल व शिष्टपुंमत अशा सुभाषिताचा व विनोदाचा व्यवहार करूं शकूं इतके आपण व लोक कोणाही बुद्धिमान् नसतो. उठल्या वसल्या कोट्या करणाऱ्या मनुष्याच्या कोट्यांमुळे हंसूं न येतां त्या कोट्या करणाराचेंच हंसूं येईल. सुभाषित हें स्त्रियांच्या कटाक्षांसारखें होय. दिवसभर कटाक्षप्रयोग करणाऱ्या स्त्रीच्या कटाक्षांच्या गोडीचें वर्णन कोणी करणार नाही. त्याचप्रमाणें दिवसभर कोट्या करणाऱ्या मनुष्यास कोटीबाज हें नांव न मिळतां त्याला मूर्ख किंवा फार्जाल असेंच लोक ह्मणतील. दुसरे पक्षीं हेंही खरें आहे कीं, विनोदाला थोडी बहुत सवलत इतर गोष्टींहून अधिक द्यावी लागते, म्हणजे प्रत्येक वेळीं कोटी घऊन तिचा छानी करीत वसणें हें बरोबर नाही. तिच्या औचित्याचा स्थूलमानानेंच विचार करावा लागतो. ज्याप्रमाणें एकाद्या नवीन

झाडास पालवी येत असतां तें सदळ वाढावें, बांकडें फुटें नये म्हणून जरा आजूबाजूस जाणारी प्रत्येक मंजरी किंवा प्रत्येक दळ जर आपण खुडूं लागलों, तर तें झाड बहुधा मुळींच वाढणार नाही; त्याचप्रमाणें कोटीबाज मनुष्यास निखालस कैचीत ठेवणेही बरोबर नाही. कोटी म्हणजेच जर बोलून चालून पदार्थांचें विकृतस्वरूपदर्शन किंवा अद्भुत कल्पनांचा विलास होय, तर तर्क-वादाच्या ताजव्यांत तंतोतंत बसणारी किंवा औचित्याच्या कसोटीवर अगदीं शंभर नंबर लागणारी कोटी, कितीही बुद्धिमान् व विनोदी मनुष्य असला तरी त्याच्या डोक्यांतून निघणें संभवत नाही.

(६६) हास्यविनोदाची सर्वमान्यता सिद्ध करण्यास एक अत्युत्तम प्रमाण असें आहे कीं, जगांत बहुधा असा एकही मनुष्य आढळत नाही कीं ज्यानें केव्हांना केव्हां तरी एखादी दुसरी कोटी केली नाही, किंवा जो एखादें विनोदवचन बोलला नाही. मनुष्य जितके वेळां हास्यविनोद करितांना दृष्टीस पडावा तितका पडत नाही, याचें मुख्य कारण हास्यविनोद हा वाईट अगर वर्ज्य होय असें त्याचें मत असतें हें नव्हे, तर जितके वेळां त्यास हास्यविनोद करावासा वाटतो तितके वेळां तो करण्याची त्याचे अंगी शक्ति नसते, हेंच होय. हास्यविनोदाचे बाबतींत पुष्कळ वेळां इसापनीतींतील कोल्हा आणि द्राक्षे ही गोष्ट लागू पडण्यासारखी असते. म्हणजे हास्यविनोदास नांवें ठेवणारे लोक त्याची निंदा करून किंवा नाकें मुरडून फक्त आपली तद्विषयक अपात्रता किंवा असामर्थ्य झांकूं पाहतात. निशाकालच्या चंद्रोदयाप्रमाणें, मनांत खरो-खर हास्यरसाचा उदय झाला असतां, कित्येक जातींचीं मुखकमलें त्याचे योगानें प्रफुल्लित होऊं शकणार नाहींत एवढ्याच विचारानें, कोणी आपले ओंठ दावून धरतील व हास्यरसचंद्राचा सुधावर्षाव होऊं देणार नाहींत, इतकीं फाजील विचारी माणसें जगांत फारच क्वचित् सांपडतील. मात्र जी गोष्ट आपणास येत नाही तिची महती होईल तितकी कमी करूं पाहणें हा मनुष्य-स्वभावाचा निसर्गसिद्धच दोष आहे. लिहिण्याबोलण्यांत किंवा प्रत्यक्ष व्यव-हारांत जेव्हां विनोदाकडे पाहून कोणी नाक मुरडीत आहे असें आपणास दिसेल तेव्हां वरील विवेचनांतील तत्त्व लक्षांत घेऊन त्या नाक मुरडण्याची खरी मीमांसा म्हणजे हेतुसंशोधन प्रत्येकानें आपले ठिकाणीं करून पाहावें. कोटी करितां येत असून केवळ औचित्य विचारामुळेच ती न करणाऱ्यापेक्षां कोटी न साधली तरी ती करण्याचा प्रयत्न करून स्वतःस हास्यास्पद करून घेणाऱ्यांची संख्या निःसंशय अधिक भरेल. कारण कोटी ही एक चमत्कारिक स्त्री आहे. तिच्या प्रेमाला मागणी घालणाराचा ती बहुधा अन्हेरच करिते; व जे तिजविषयी उदासीनता दाखवितात, त्यांवरच ती अनुरक्त झालेली दिसते.

कोणताही लहान मोठा समाज घ्या त्यांत बहुधा प्रत्येक मनुष्य कोटी करून किंवा हास्यविनोद करून एकंदर वागव्यवहारास तजेला आणण्याचा प्रयत्न थोडाबहुत तरी करीत असतोच. आपल्या वाक्चातुर्यांचे ज्याला त्याला कौतुकच वाटत असते. एका ग्रंथकर्त्याने असे म्हटले आहे की, आपल्या दैवावर खुष आहे असा, व आपण केलेल्या कोटीवर किंवा विनोदवचनांवर खुष नाही असा,—हे दोन्ही प्रकारचे मनुष्य जगांत विरळा. या विधानाचा अर्थ उघडच आहे. मनुष्य कितीही भाग्यशाली असू या, त्याला कितीही संतति संपत्ति व सुख असू या, त्याचे म्हणून समाधान व्हावयाचेच नाही. परंतु मनुष्याची कोटी कितीही अनुचित किंवा पाणचट अगर नीरस असू या, तिचे त्याला “ वः आपण काय सुरेख वोललो ” असे कौतुकच वाटत असते. तात्पर्य, अशा रीतीने निसर्गसिद्ध मनुष्यमात्रास प्रिय व आनंददायी जो हास्यविनोद त्याची खरी योग्यता ओळखून त्याचा योग्य प्रसार होईल, असा प्रयत्न करणे हे प्रत्येक प्रगतिप्रिय मनुष्याचे कर्तव्य आहे.

(६७) देशीभाषा व हास्यविनोद.—मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरास प्रथम सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी सुरुवात झाली. व तेवढ्याकाळांत तिच्या वृद्धीसाठी व सुधारणेसाठी वरेच परिश्रम झालेले आहेत. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या ‘ निबंधमाले ’च्या पहिल्या अंकांत लिहिल्याप्रमाणे “ स्वभाषेच्या लज्जास्पद अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आजपर्यंत मराठी भाषेची फारच हयगय होत गेली. ” ही गोष्ट त्यावेळी खरी होती. परंतु ते लज्जास्पद अज्ञान व तो दुरभिमान ही दोन्हीही अलीकडे नाहीशी होत जाऊन, मराठी भाषेस दिवसेंदिवस चांगले स्वरूप येत आहे व पुढे मागे तिचा उत्कर्ष खचित होणार अशाविषयीची सुचिन्हे जी आज दिसतात ती पाहण्यास शास्त्रीश्रीवांना ईश्वराने आयुष्य दिले असते तर त्यांना किती तरी आनंद झाला असता ! मराठी भाषेविषयी तिच्या पुत्रांची उपेक्षा दिवसेंदिवस निःसंशय कमी होत चालली आहे व एका पक्षी इंग्रजीप्रभृति परभाषांच्या कचाट्यांतून जशी ती पूर्णपणे मोकळी होऊ लागली आहे तशीच दुसऱ्यापक्षी त्या परभाषांचे ज्ञानभांडारांतील सर्वसाधारण अशी विचारसंपत्ति व अनुकरणयोग्य भाषापद्धति या आपल्याशा करण्याचे तिचे सामर्थ्य दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. पैकी विचारसंपत्तीसंबंधाने पाहतां हल्ली फारच फरक दिसून येईल. इंग्रजी तत्वज्ञान व शास्त्रविद्या यांचा प्रसार, शिक्षणशालांची पुस्तके, वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके यांचे द्वारे मध्यम प्रतीहूनही खालच्या लोकांपर्यंत थोडथोडा जाऊन पांचला आहे; आणि विचारवृद्धीमुळे शब्दवृद्धीही इतकी झाली आहे की, पूर्वीचे मराठी कोश अगदी अपूर्णसे वाढू लागून त्यांचे जागी आजतागायत-

च्या भाषाप्रचारास अनुसरून असणारे नवे कोश करण्याचा स्वभाषाभक्तांचा उपक्रम सुरू आहे, व या नवीन कोशांचे सहाय्याने परभाषासंसर्गापुढे आलेले दूषणही मराठी भाषेतून समूळ नाहीसे होईल अशी आशा वाटत आहे. दुसरी गोष्ट भाषापद्धतीविषयीची. या बाजूने पाहतां परभाषासंसर्गापासून मराठीस एक प्रकारचा फायदाच झाला आहे. ही गोष्ट खुद्द शास्त्रीबोवांसारख्या विद्वान् स्वभाषाभिमानी बाणेदार लेखकांनंच कबूल केलेली आहे. 'भाषादूषण' या विषयावरील आपल्या निबंधांत त्यांनीं असे लिहिले आहे कीं, कांहीं विवक्षित मयादेप"त मराठी लेखकांनीं इंग्रजी भाषेचे अनुकरण करणे क्षम्य आहे, इतकेच नव्हे तर अवश्यही आहे. ही जी त्यांनीं मर्यादा घातली, ती केवळ कांहीं प्रकारच्या शब्दप्रयोगांपुरतीच होती. परंतु भाषापद्धतीचे इतर कांहीं प्रकार असे असतात कीं, ते शब्दोपेक्षां अर्थाशांच विशेष संबंध असल्यानें, एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत घेण्यास सोईचें असतात. इतकेच नव्हे, तर ते घेण्यानें प्रसंगविशेषी उपकृत भाषेस ऐश्वर्यही अधिक येतें. ज्याप्रमाणें अँग्लो-सॅक्सन भाषा ग्रीक व लॅटिन भाषांचे सपर्कानें अधिक प्रौढ, ऐश्वर्यसंपन्न व वैचित्र्यपूर्ण झाली, त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं वावतीत मराठी भाषाही आरबी व पारशी या प्रिय सख्यांच्या सहाय्यानें पूर्वी नटली, व अर्लाकडे इंग्रजीच्या सहवासानेही तिची अर्थप्रकाशनाची शक्ति व रचनादौचे याची शोभा वाढू लागली आहे.

(८८) इंग्रजीच्या सहवासानें ज्या निरनिराळ्या भाषापद्धति मराठी-मध्यें आलेल्या आहेत, त्यापैकीं हास्यरसात्मक लेखपद्धति ही विशेष महत्त्वाची आहे. हिचा प्रसार अद्यापि फार झाला आहे असें नाही. तथापि तो यापुढे फार होईल असा रंग दिसत आहे. ही लेखपद्धति आपणांत पूर्वी मुळीच नव्हती असें आमचें ह्मणणे नाही. परंतु एकंदर वाङ्मयाचा विस्तार पाहिला तर त्यांतील हास्यरसपर लेख ह्मणजे खंडीस रति या मानानें भरताल. सुमारे तीस वर्षांपूर्वी लिहितांना रा. विष्णुशास्त्री यांनीं या वावतीतील आढावा घेतला तो येथे दिला असतां, शास्त्रीबोवांच्या वेळेपासून या प्रकारच्या लेखपद्धतीची वाढ किती झाली हें कळून येईल. हा आढावा शास्त्रीबोवांच्या 'भाषापद्धति' या निबंधांत दिलेला आहे. ते लिहितात:—“ वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगानें आमच्या भाषेत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगतां. एक विनोदाचा; विनोदात्मक लेखांची पद्धति पूर्वी मराठी गद्यांत नव्हती व पद्यांतही नव्हती हें उघड आहे. तशाच ती संस्कृतांतही विशेष प्रणय्यासारखा नाही, हें तद्भाषाभिज्ञांस माहित असेलच. त्या भाषेत इतकी नाटके आहेत; पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका मृच्छ-

कटिकांत मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे. पण त्यांतील निनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो, तर ही वरील रीत इंप्रजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रें सुरू होऊन त्यांचा जसा फैलाव होत चालला व जनमनोरंजन हें त्यांचें तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रघात वाढत चालला. लोकप्रसिद्ध गोष्टीविषयी व लोकप्रसिद्ध मनुष्यास अनुलक्षण लिहिलेला मजकूर लोकांस मनेविधक होत गेल्यानें तो मार्मिक रीतीनें लिहिण्याची रीत पडली. त्याचप्रमाणें ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात अलीकडे वाढत चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारही अलीकडे वाढत चालला आहे. ग्रंथांचें गुणादगुण लोकांस बरेच चांगले कळूं लागले आहेत. व मासिक पुस्तकांचा प्रचार सध्यांहून अधिक वाढत चालला तर ग्रंथपरीक्षणांत वाचकांची निपुणताही अधिकाधिक हांत जाईल, हें उघड आहे. आतां वरील दोन्ही ठिकाणीं विनोदाचा बराच उत्तम ह्यणण्यासारखा मासला आजपर्यंत कोणकोणता दिसण्यांत आला तो सांगतो. एक येथील 'ज्ञानप्रकाशां' तील 'पिशाच' या सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमीं महत्वाचा नसे तरी आंतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळे तीं पुष्कळ वाचकांस अत्यंत प्रिय झालेलीं असत. त्यांतील रोख कोणा व्यक्तीवर नसून लौकिक विषयासंबंधानेंच तीं प्रायः लिहिली असत. दुसरा मासला वरच्याहून निराळा होता. तो वरील पत्रांत एकदां व एकदां मार्जी 'लोककल्याणेच्छं' त असा दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापही येथील लोक विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तींस अनुलक्षण 'कल्याणेच्छं' त 'गाल्या घुबड' या सहीचीं दोन पत्रें व 'ज्ञानप्रकाशां' त 'पढतमुख' या सहीचें एक पत्र, अशीं सुमारे चार पांच वर्षांपूर्वीं तीन पत्रें प्रसिद्ध झालीं होती, तीं अशीं खुबीदार लिहिलीं होती कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांचे तोंडीं त्याशिवाय दुसरा विषयच नाहींसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तींचें चरित्र गाळं लागला. तरुंच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपणीं कळूच आलें कीं, पुण्याचें पाणी कांहीं निराळेंच आहे. वनजंबूक-न्यायानें आपण पूर्वीं जी विचित्र लीला केली, ती या पुण्यपत्तनांत खपली जाणार नाहीं; येथें मोठ्यामोठ्यांचीही मति कुंठित होते. असो. ग्रंथावरील टीकेंत यावयाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्यापि पुष्कळा दृष्टीस पडूं लागला नाहीं. यापूर्वीं वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशीं पुस्तकें दोनच होत. एक मार्जी 'शालापत्रक' व दुसरें 'विनिधज्ञानविस्तार'. या दोहोंपैकीं पहिल्यांतील 'घाशांराम कोतवाला' वरील टीका, ही आम्हांला वरील विनोदात्मक टीकेचें एक चांगलें उदाहरण वाटतें व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतीलही कांहीं टीका आहेत."

३१	२७	दंदोहं	दंदो
३२	२५	करण, गुप्त	करणगुप्त
३७	१५	Cronograw	Cronogram
३७	२५	१२	११
४०	९	सरळ	तरळ
४५	३	स्वभायदग्निरुच्छिखः	स्वभावादग्निरुच्छिखः
४५	२३	समीपतरवार्ति	वार्ति
४६	७	देवराज	देवराजं
४७	१५	कारण	काठ्य
४७	२३	शौर्य	शौर्ये
४८	१०	पोपळी	पळी कशी
४८	१६	श्यामांबुदोपमः	श्यामांबुदोपमः
४८	१७	गौणीभुजलता	गौरीभुजलता
४८	१७	विद्यल्लेखेव	विद्युल्लेखेव
४८	२५	वल्लरवि	वल्लरीव
४९	१	भक्षयथंत	भक्षयंत
४९	२२	सोऽस्वसमये	सोस्तसमये
५१	५	होणारे एकंदर	होणारे दोन दोन तीन तीन किंवा चार अर्थ व त्याचे अनुरोधाने बदलणारे एकंदर
५२	२२	मित्र	भिन्न
५२	२३	भालतात	भासतात
५३	१२	उदाहरण रघुनाथ	उदाहरण आहे. सर्भग श्लेषाचे उदाहरण रघुनाथ
५३	२७	अर्थालंकारच	अर्थालंकारही

५४	२३	शुक्र	शुक्र
५६	१९	Tow	Two
६२	५	असला, तरी	असेल, तरी
६९	१०	तितका अधिक	तितका विनोद अधिक
६९	२१	निर्मिस्तुः	निर्मित्तुः
७३	१४	पूर्व महो	पूर्वमहो
७५	२३	आपांडुगः	अपाडुराः
७९	११	साक्षेप	सापेक्ष
८०	२७	अजस्र	अज्ञान
८१	१०	विभाग	विभाव
८१	२३	"	"
८१	२६	Fodles	Fables
८२	१२	Circumstanees	Circumstance
८२	१९	संस्कृत्यमप्रयुक्त	संस्कृत्यप्रयुक्त
८३	९	विभाग	विभाव
८३	२३	प्रथम	प्रथम
८३	२३	पिस्तृतिः	विस्तृतिः
८४	९	विकटारु	विकटोरु
८९	१६	कृति	कृमी
९२	२१	ललिते	लळिते
९६	१६	यथाशक्ति	इच्छाशक्ति
९९	२३	दुःसह दुःख	दुस्सह. दुःख
१०१	११	परिणाम घडवून	पारिणाम होतो. वेहव्याकर
			परिणाम घडवून
१०४	२०	असंबद्धतेपासून	असंबद्धतेपासून

(४)

१०८	२१	evocation	enolution
१०९	२५	glorious of	glorious sense of
११२	१३	किंवा संबद्धता	संबद्धता किंवा
११३	२८	रीत	तरी
१२५	२०	मिळूनही	मिसळून
१२८	२२	Wilt	Wit
१२८	२३	good!	good fooling

REFBK-0002051